

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

М. Р. Прыгодзіч

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
І МОВАЗНАЎСТВА:
НА СУМЕЖЖЫ ТЫСЯЧАГОДДЗЯЎ**

МІНСК
БДУ
2023

УДК 811.161.3'0
ББК 81.411.3-03
П85

Р э ц е н з е н т ы:

доктар філалагічных навук прафесар *З. А. Харытончык*;
доктар філалагічных навук прафесар *В. Д. Старычонок*

Прыгодзіч, М. Р.

П85 Беларуская мова і мовазнаўства: на сумежжы тысячагоддзяў /
М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2023. – 215 с.
ISBN 978-985-881-538-7.

Прыводзяцца найбольш значныя навуковыя працы доктара філалагічных навук прафесара М. Р. Прыгодзіча, прысвечаныя розным аспектам гісторыі і сучаснаму стану беларускай мовы, даследчыцкай дзейнасці айчынных і замежных беларусістаў. Аналізуюцца месца і роля лінгвістаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў працэсе станаўлення і функцыянавання сучаснай беларускай літаратурнай мовы, перспектывы яе далейшага развіцця. Дадаецца спіс асноўных публікацый вучонага.

УДК 811.161.3'0
ББК 81.411.3-03

ISBN 978-985-881-538-7

© Прыгодзіч М. Р., 2023
© БДУ, 2023

На старонках прапанаванага выдання змешчаны навуковыя працы доктара філалагічных навук прафесара М. Р. Прыгодзіча, які яшчэ са школьнай парты ў далёкія 1960-я гг. адчуў неадольную смагу да роднага слова, спрабуючы наталіць яе ў першых нясмелых вершах, невялікіх замалёўках-нататках пра землякоў, блізкіх і суседзяў, што пачалі друкавацца ў раённай газеце «Полесская правда». І хоць выдавалася яна на рускай мове, але была ў ёй і штомесячная літаратурная старонка з твораў удзельнікаў літаратурнага аб'яднання «Орбита», якім кіраваў незабыўны Васіль Каратышэўскі. Менавіта ён і яго журналісцкія калегі вучылі пачаткоўцаў азам пісьменніцтва, выпраўлялі стылёвыя і лексіка-граматычныя недакладнасці, імкнуліся разнастаіць паэтычны сінтаксіс.

А далей была перамога ў рэспубліканскім конкурсе «Дзеці пішуць пра птушак» (1970), публікацыі розных матэрыялаў у газетах «Літаратура і мастацтва», «Чырвоная змена», «Знамя юности», першыя філфакаўскія лекцыі і семінары ў БДУ, праца ў камітэце камсамола ўніверсітэта, аспірантура на тады яшчэ агульнай кафедры беларускай мовы і першая навуковая праца па тэме будучай кандыдацкай дысертацыі па складаных прыметніках у гісторыі беларускай мовы. Як даўно гэта было і як помніцца ўсё да драбніц!

У кнізе пададзены найбольш адметныя, на думку аўтара, навуковыя публікацыі, што былі надрукаваны ў розных айчынных і замежных выданнях і якія хоць у нейкай ступені характарызуюць апантанасць даследчыка беларускай гаворкі, яго неабыякавасць да будучыні беларускага слова, заклапочанасць спадчынай папярэднікаў і набыткамі сучаснікаў. Аўтар адрасуе гэта выданне студэнтам і маладым навукоўцам, настаўнікам і навучэнцам старэйшага ўзросту са шчырай надзеяй дачакацца таго дня, калі кожны з нас будзе думаць па-беларуску і самааддана працаваць на карысць роднага краю.

СКЛАДАНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ З ПЕРШЫМ ЛІЧЭБНІКАВЫМ КАМПАНАНТАМ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ¹

Словаскладанне як адзін з важных працэсаў узбагачэння лексіка-семантычных сродкаў мовы ў дыяхранічным плане ў беларускай лінгвістыцы вывучана зусім недастаткова. Адным з першых на своеасаблівасці развіцця беларускіх кампазітаў звярнуў увагу акад. Я. Ф. Карскі, які адзначыў, што «ўтварэнне складаных слоў у беларускай мове адбываецца па традыцыйных узорах, якія перайшлі ў спадчыну ад агульнарускай і агульнаславянскай моў, у выніку чаго вызначаецца стройнасцю пабудовы» [1]. Хоць у далейшым словаскладанне разглядалася рознымі беларускімі даследчыкамі, гісторыя асобных груп кампазітаў у беларускай мове застаецца не раскрытай. Асабліва гэта датычыцца складаных прыметнікаў.

Складаныя прыметнікі – з’ява старажытная ў гісторыі славянскіх моў. Яны ўжываліся ў праславянскай мове, адкуль у дапісьмовую эпоху перайшлі ў старажытнарускую мову. У старажытнарускай мове выкарыстоўваліся разнастайныя тыпы складаных прыметнікаў. Сярод іх у асобную групу вылучаліся кампазіты, утвораныя шляхам злучэння (складання) асноў лічэбніка і назоўніка. Пры ўтварэнні такіх прыметнікаў звычайна ў якасці першага кампанента выкарыстоўваліся лічэбнікі, што абазначаюць лікі першага дзясятка, а ў якасці другога кампанента – асновы назоўнікаў. Як прыметнікі гэтыя словы афармляліся праз суфіксы *-ын-* (часцей), *-ов-/ев:* *четвероножъный, седмобратъный, двомысливый, однословный, двословный*.

У помніках беларускай пісьменнасці лічэбнікі адзначанага тыпу засведчаны ў наступных формах.

1. *Одно-, едино-, едно-*: *о людех одноногихъ и однурукихъ, и одноглазыхъ* (Алекс., 223), *единомысленою любовію* (Катэх., 342), *едночады его сын* (Соборник, 54). Ужыванне гэтых форм лічэбніка рэгулявалася

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Складаныя прыметнікі з першым лічэбніковым кампанентам у гісторыі беларускай мовы // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV.* 1978. № 2. С. 36–39.

жанрава-стылістычнымі фактарамі: прыметнікі з усходнеславянскай формай *одно-* выкарыстоўваліся пераважна ў дзелавай пісьменнасці, наогул у помніках свецкага характару, а прыметнікі з формамі *едино-*, *едно-* – у помніках царкоўнай і той часткі палемічнай літаратуры, якая ў стылістычных адносінах збліжалася з царкоўнымі творамі. Формы *едно-/едьно-* ў складаных словах старажытнарускай мовы выкарыстоўваліся вельмі рэдка. І. І. Сразнеўскі, напрыклад, фіксуе толькі адно слова – *едьногласие* (МСДРЯ, I, 819). Таму пашырэнне формы *едно-* ў старабеларускай мове можна тлумачыць уплывам польскай мовы, якой яна ўласціва (параўн. *jednooki, jednokonny, jednokrotny*). Сведчаннем працэсу паступовага пашырэння ў пісьменнасці формы *одно-* за кошт скарачэння форм *едино-*, *едно-* ў складзе кампазітаў з’яўляецца тое, што толькі форма *одно-* магла злучацца з прэфіксам *не-*: *зъ...утрапена неоднорочного* (Філ., 124), *за неподнокротною его реквизицією* (АВАК, XI, 178).

2. *Дво-, двое-, дву-: и двогласныхъ писменъ* (Сматр., 13), *баранъ великій двоерогій* (Алекс., 273), *за подтелковъ трое двулетнихъ* (АВАК, II, 287). Складаныя прыметнікі з формамі лічэбніка *два* ў функцыі першай часткі ў старабеларускай мове ўжываліся абмежавана. Іх колькасць значна пашырылася на працягу XIX–XX стст., прычым лічэбнікавы кампанент зараз ужываецца, як правіла, у форме *двух-: двухарышны, двухбаковы, двухразовы*. Пашыраны ў мінулым былы кампанент *двое-* захаваўся толькі ў некалькіх беларускіх словах у сферы спецыяльнай лексікі (тыпу *двоеўладдзе, дваяшлюбны*). Форма *дву-* ў беларускай і ўкраінскай мовах не замацавалася; яна адзначаецца як малапрадуктыўная і ў сучаснай рускай мове¹. Не замацавалася ў беларускай мове (як і ў рускай) таксама і форма *дво-*, якая зараз ужываецца толькі ва ўкраінскай мове (параўн. *двогорбий, двоповерховий, двосхилий*), дзе адсутнічаюць складанні з *дву-* і *двух-*.

У помніках старабеларускай мовы вылучаецца таксама невялікая група складаных прыметнікаў з кампанентамі *оба-, обу-, обоюдо-: отъ всихъ суседъ обапольныхъ* (АВАК, XXII, 70), *светковъ с обусторонныхъ* (АВАК, XVII, 396), *мечъ обоюдоострый во руку твоею* (Філ., 121). У сучаснай беларускай мове кампаненты *оба-, обу-* у складаных прыметніках замяніліся ўніфіцыраванай формай *двух-: двухпольны, двухбаковы*. Слова *обоюдоострый* перадаецца зараз як «*двухбаковавостры*» або словазлучэннем «*востры з абодвух бакоў*» (РБС, 340).

3. *Тре-, трех-, три-, тро-: основа тресложная* (Сматр., 25), *на рокахъ Трехкоролевыхъ* (Еўл., 152), *трилетними даньми* (Алекс., 174), *животъ... еже троименное есть* (Катэх., 77).

¹ Гл.: Супрун А. Е. Сложные слова с корнями числительных // Уч. зап. филол. фак. Киргиз. гос. ун-та. 1956. Вып. II. С. 142.

Ужо ў помніках XV–XVI стст. выразна выявілася стылістычнае размежаванне складаных прыметнікаў з кампанентамі **три-** і **трех-**, з аднаго боку, і з кампанентамі **тре-** і **тро-** – з другога. Сфера ўжывання апошніх абмежавалася выключна помнікамі рэлігійнай літаратуры. Прыблізна з другой палавіны XVI ст. у помніках старабеларускай мовы пачынае ўсё больш і больш паслядоўна ўжывацца форма **трех-**, якая не сустракалася ў складаных прыметніках старажытнарускай мовы і якая паступова замацавалася ва ўсіх усходнеславянскіх мовах (параўн. белар. **трохвосевы, трохмесны**; руск. **трёхлетний, трёхпалубный**; укр. **трьохосовий, трохелектродный**). Сярод іншых форм гэтага кампанента ў сучасных усходнеславянскіх мовах трэба адзначыць ужыванне формы **три-** ва ўкраінскай мове (**трикутний, трипроцентний**), а таксама невялікую колькасць слоў з кампанентам **тре-** ў рускай мове (**треглавый, трег-ранный, трегубий, треногий, трепалый** і інш.). У беларускіх дыялектах таксама часткова захаваліся формы тыпу **трысценная пуня** (ЧК, I, 201), **трырогіе вілкі** (Янк., 184, 1959).

4. **Четыре-, четверо-, чворо-**: *Нарицаютжесе неточию двогласна, но... и четырегласна* (Сматр., 13), *четвероножняя зверя* (Катэх., 154), *земля на которой чвороногиі мешкають* (Макарый, 121).

Складаныя прыметнікі з лічэбнікам **чатыры** ў якасці першай часткі ў старабеларускай пісьменнасці ўжываліся вельмі рэдка. Іх можна сустрэць хіба толькі ў творах царкоўнай літаратуры. Лічэбнік у такіх прыметніках выступае ў формах **четыре-, четверо-**, а таксама **чворо-**, якую трэба разглядаць як паланізм (параўн. *czworoboczny, czworolistny*). Зараз гэты лічэбнік у якасці першага кампанента складаных прыметнікаў ужываецца ў беларускай і рускай мовах адпаведна ў формах **чатырох-** (белар.), **четырёх-** (руск.): параўн. **чатырохвугольны, чатырохтомны; четырёхстопный, четырёхлетний**; ва ўкраінскай мове – у форме **чотири-**: **чотирилистий, чотиристоронний**.

Форма лічэбніка **чатырох-/четырёх-**, як і **двух-**, з’яўляецца больш позняй і ўтворанай, відаць, пад уплывам формы род.-він. склону **трех-** (у слоўніках рускай мовы некаторыя словы з кампанентам **трех-** упершыню фіксуюцца ў другой палавіне XVIII ст.).

5. **Пяти-, пято-**: *умеръ панъ Михалъ Гарабурда, впадиши въ горючку пятидневную* (Еўл., 148), *яловиць пятолетних чирвоныхъ* (АВАК, II, 263).

Прыметнікі з лічэбнікам у формах **пяти-, пято-** ўжо ў XVI ст. актыўна выцясяняюць шырокаўжывальную ў старажытнарускай мове форму **пять-** (**пятьчисльный**). На працягу XVII ст. прыкметна звужаецца выкарыстанне і формы **пято-**, якая толькі зрэдку ўжываецца ў пэўных стылістычных мэтах у творах палемічнай літаратуры (параўн.: *Где и пязозарныхъ святыхъ головы Евстратія, Авксентія, Евгения, Мардарія и Ореста* (Капысц., 845).

Зараз ва ўсходнеславянскіх мовах у складаных прыметніках паслядоўна выкарыстоўваецца форма *пяці-/пяти-*: белар. *пяцігадовы, пяціцэнны*; руск. *пятикратный, пятиугольный*; укр. *п'ятиразовий, п'ятимісячний*.

6. **Шесто-: первый ликъ шестокрилнии и огненіи Серафими** (Катэх., 147). Колькасць складаных прыметнікаў з гэтым лічэбнікам у якасці аднаго з кампанентаў была ў старабеларускай мове нязначнай. У даследаваных помніках такія прыметнікі сустрэліся пры характарыстыцы шасцістопнага памеру верша (*шестомерный*, Сметр., 54), у фразеалагізаваным злучэнні *шестокрилатии Серафими*, а таксама ў выразе *шестонедельного духа* (КМС, 276). У сучасных усходнеславянскіх мовах гэты лічэбнік як кампанент складання ўжываецца ў форме *шести-/шасці-*: руск. *шестилетний*, белар. *шасцігадовы*, укр. *шестилітний (шестирічний)*. Колькасць складаных прыметнікаў такога тыпу ў беларускай мове значна павялічылася. Так, «Беларуска-рускі слоўнік» (М., 1962) падае 26 адпаведных слоў.

7. **Семо-, седмо-, седм-, седми-, седме-: въ «Семогранитыхъ Книгахъ»** (Пыт., 70), **седмоголового пекелного смока** (Капысц., 816), **седмкратнымъ проклятствомъ** (Там жа, 760), **княжа Седмигородское земли** (ФКЧ, 104), **седмерицную благодать** (Катэх., 327).

Форму *седми-* можна лічыць пераходнай да сучаснай *сямі-*, паколькі яна ўжывалася пераважна ў тых помніках, мова якіх была блізкай да народнай. Іншыя формы ў сучасных усходнеславянскіх мовах замяніліся кампанентам *семи-/сямі-*: руск. *семилетний*, белар. *сямігадовы*, укр. *семилітний (семирічний)*.

8. **Осмо-: и отъ обрезанія осмодневного** (Пыт., 72), **от осмочестнаго разуменія** (Чудотв., 207). Прыметнікі такога тыпу рэдкаўжывальныя ў помніках беларускай пісьменнасці.

Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены таксама і складаныя прыметнікі з лічэбнікамі ад *дзесяці* да *дваццаці* ў функцыі першай часткі: **во псалтыри десятиструнной** (Скарына, 155), **единнадесятосложный стихъ состоит степенми пята** (Сметр., 55), **Іамвійскія меры стиховъ роди соут тринадесятоличны** (Там жа, 54), лічэбнікі-кампаненты *сто-* (*стократное добродейство*, Лекарство, 146), *тысяча*¹ (**а што сегодня зъ головы, то назавтрее зъ Ватикану якобы тысячолетное**, Капысц., 1091). У сучаснай беларускай мове група гэтых складаных прыметнікаў па-ранейшаму застаецца ў колькасных адносінах невялікай.

Парадкавыя лічэбнікі ў якасці першага кампанента ў старабеларускай мове, як і ў старажытнарускай, ужываліся абмежавана. У помніках пісьменнасці сустрэліся толькі складанні з кампанентамі *перво-* (*тотъ*

¹ Слова *тысяча*, як і *мільён*, у складзе кампазітаў мы разглядаем як лічэбнікавую аснову.

первородный в томъ языке плодъ, Будны, 4) і **трете-** (*телиць третелетнихъ дві*, АВАК, II, 264).

Абсалютная большасць складаных прыметнікаў з першым лічэбніковым кампанентам суадносіцца з адпаведнымі колькасна-іменнымі словазлучэннямі. Чым часцей ужываліся словазлучэнні ў пэўнай стала замацаванай форме, чым больш стабілізаваліся парадак слоў, устойлівасць лексічнага саставу, тым больш трывала зліваліся кампаненты ў адну цэльнааформленую лексічную адзінку. Так, з першапачатковай канструкцыі «*три дни*» ў выніку працяглага ўжывання ўтвараецца першы, «пробны» кампазіт – **тридневный**, у якім толькі другая частка змяняе сваю форму (назоўнік становіцца прыметнікам). У далейшым адбываецца наступны этап – відазмяняецца і форма лічэбніка, утвараецца складанне сучаснага тыпу – **трёхдневный**, якое перадаецца ў беларускай мове як *трохдзённы*. Але перш чым адбылося сцяжэнне (складванне) слоў, сінтаксічнае словазлучэнне адасобілася, замацаваўшы пэўны (менавіта такі) парадак слоў, пасля чаго і стала магчымым утварэнне кампазіта.

Першае слова (лічэбнік) далучалася да асновы назоўніка ў розных формах:

- а) назоўнага склону: *тридневный, трикротный*;
- б) роднага склону: *двухлетний, трехролевыи*;
- в) праз злучальныя галосныя: *шестокрилатии, третелетнихъ*.

Гэтыя спосабы далучэння форм лічэбніка захаваліся і ў сістэме сучаснага беларускага словаўтварэння. Адрозненне толькі ў тым, што калі ў старабеларускай мове пералічаныя спосабы ўжываліся прыкладна раўнамерна, то зараз перавага аддаецца форме роднага склону. Гэтая асаблівасць, на думку А. Я. Супруна, тлумачыцца тым, што «ўказаныя словы... замянілі сабою азначальныя словазлучэнні тыпу *о двух головах, о пяти окнах* і т. п.» [2].

Першая частка ў форме назоўнага склону ўласціва пераважна народным гаворкам (*тригрошовый пирог* (Нас., 639), *зробі мне булаву семпудовую* (ЧК, I, 169) і інш.), часткова яе можна сустрэць і ў некаторых мастацкіх творах. Злучальнымі галоснымі аб'ядноўваюцца словы з формамі лічэбнікаў *адна-*, *друга-*, *мільёна-*, *перша-*, *трэце-*, *тысяча-*.

Значныя змены адбыліся ў семантыцы гэтай групы кампазітаў. Так, калі ў старабеларускай мове складаныя прыметнікі семантычна адносіліся толькі да пэўных сацыяльна-бытавых і рэлігійна-культавых паняццяў, то ў наш час гэтая група актыўна папаўняецца за кошт навукова-тэхнічных і культурна-асветніцкіх тэрмінаў.

Такім чынам, складаныя прыметнікі з лічэбніковымі кампанентамі развіваліся ў напрамку паступовай універсалізацыі спосабаў далучэння першай асновы, скарачэння царкоўнаславянскіх і замацавання тыповых

усходнеславянскіх форм лічэбніка як першай часткі складанняў. У параўнанні са старажытнаруускай мовай у старабеларускай пісьменнасці ў саставе складаных прыметнікаў пашыраліся ва ўжытку такія новыя формы лічэбнікаў, як *дву-, трех-, пяти-, семи-*. Пачынаючы з XVII ст. перастаюць ужывацца і становяцца малапрадуктыўнымі формы лічэбнікавых кампанентаў *едино-, едно-, дво-, тре-, четыре-, пято-, шесто-, семо-, седме-, седм-, единнадесято-, два-, три- (надесято-)*.

Пераважная большасць складаных прыметнікаў з лічэбнікамі ў якасці першай часткі, што сустракаліся ў помніках старабеларускай мовы, зараз не ўжываецца. Нягледзячы на значны колькасны рост новых слоў, гэты словаўтваральны тып у сучаснай беларускай літаратурнай мове застаецца ўсё ж лексічна абмежаваным.

Скарачэнні

АВАК – Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне : в 39 т. Вильна, 1865–1915. Т. II : Акты Брестского земского суда. 1867. 363 с. ; Т. XI : Акты Главного литовского трибунала. 1880. 658 с. ; Т. XVII : Акты Гродненского земского суда. 1890. 560 с. ; Т. XXII : Акты Слонимского земского суда. 1895. 471 с.

Алекс. – Александрыя / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; склад. У. В. Анічэнка. Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. 368 с.

Будны – Катехисіс для детокъ хрстіанскихъ языка руского коротко выложена. Клецк, 1562.

Еўл. – Дневник новгородского подсудка Ф. Евлашовского // Киев. старина. 1886. Т. XIV, январь – март. С. 124–160.

Капысц. – *Копыстенский З.* Палинодия // Памятники полемической литературы Западной Руси. Кн. 1. СПб., 1878. (Русская историческая библиотека, Т. IV.).

Катэх. – *Зизаний (Лаврентий Тустановский)*. Катехизис. Гродно : Друк. Каралеўства Пол., 1783. 346 с.

КМС – Казанье на честный погреб пречестного и превелебного мужа, господина и отца Леонтия Карповича. През Мелетия Смотриского // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры : вучэб. дапам. / склад. А. Ф. Коршунаў ; пад. рэд. І. П. Яроміна, В. В. Барысенкі. Мінск : Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БССР, 1959. С. 273–285.

Лекарство – Лекарство на отспалыи оумысль чоловечій. Астрог : Астрож. друк., 1607. 178 с.

Макарый – Духовные беседы святого отца нашего Макарія. Вильна : Друк. Вил. брацтва, 1627. 386 с.

МСДРЯ – *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. М. : Гос. изд-во сл., 1958. Т. 1–3.

Нас. – *Носович И. И.* Словарь белорусского наречия. СПб., 1870. 756 с.

Пыт. – Вопросы и ответы православному з папешником 1603 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. СПб., 1882. С. 1–110.

РБС – Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік / Нац. акад. БССР, Ін-т языкознания ; под ред. Якуба Коласа [и др.]. М. : Гос. изд-во иностр. и нац. сл., 1953. 787 с.

Скарына – *Скарына Ф.* Прадмовы і пасляслоўі / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. Мінск : Навука і тэхніка, 1969. 240 с.

Сматр. – Казанье на честный погребъ пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтия Карповича ... презъ Мелетія Смотриского. Вильна, 1620.

Соборник – Соборъ, въ богоспасаемомъ граде Вильный бывший, 1509 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 1. Петербург, 1878. С. 5–18.

Філ. – Діаріушъ берестейского игумена Афанасія Филипповича, 1646 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 1. Петербург, 1878. С. 49–156.

ФКЧ – «Лісты» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага // Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. Мінск : Навука і тэхніка, 1975. С. 41–110.

ЧК – Чарадзейныя казкі : у 2 ч. / склад.: К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч ; рэд. В. К. Бандарчык. Мінск : Навука і тэхніка, 1973–1978. Ч. 1. 1973. 648 с.

Чудотв. – Николая Чудотворца Житие. Вильна : Тип. Троицк. монастыря, 1800. 208 л.

Янк. – *Янкоўскі Ф.* Дыялектны слоўнік. Мінск : Выд-ва АН БССР, 1959. 230 с.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа. М., 1956. Вып. 2–3. С. 88.

2. *Супрун А. Е.* Сложные слова с корнями числительных // Уч. зап. филол. фак. Киргиз. гос. ун-та. 1956. Вып. II. С. 142.

ДА ГІСТОРЫІ СКЛАДАНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ¹

Словаскладанне як адно з яркіх праяўленняў эканоміі, сцісласці і канкрэтнасці ў выкарыстанні моўных сродкаў займае вядучае месца ў сістэме беларускага словаўтварэння. Складаныя словы (кампазіты) выначаюцца багатымі сэнсавымі і стылістычнымі магчымасцямі, дазваляюць проста і выразна назваць пэўнае расчлянёнае паняцце, трапна ахарактарызаваць той ці іншы прадмет, з'яву. Сярод кампазітаў беларускай мовы даволі распаўсюджанымі з'яўляюцца прыметнікі, утвораныя шляхам

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Да гісторыі складаных прыметнікаў у беларускай мове // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV. 1980. № 2. С. 36–40.

складання асноў двух простых прыметнікаў. Этымалагічна гэтыя кампазіты суадносяцца з парнымі прыметнікамі-азначэннямі да аднаго і таго ж назоўніка, у большасці выпадкаў блізкіх паміж сабой па змесце. «Сэнсавая агульнасць, аднапланавасць з’яўляецца, побач з граматычнымі момантамі, важнейшай умовай утварэння складанага прыметніка на аснове двух простых» [1, с. 248]. Калі б не было гэтай сэнсавай агульнасці кампанентаў азначэння, іх узаемнай блізкасці, аднапланавасці, складаны прыметнік практычна не мог бы ўтварыцца.

Пункт погляду на актыўную словаўтваральную ролю канструкцый з аднароднымі азначэннямі, што абумоўліваюць узнікненне складаных прыметнікаў, пацвярджаецца прыкладамі з старабеларускай пісьменнасці. Тут даволі часта сустракаюцца выпадкі паралельнага ўжывання адных і тых жа прыметнікаў то ў выглядзе самастойных (аднародных) парных азначэнняў, то ў выглядзе кампанентаў складанага прыметніка, злучаных пры дапамозе галоснага -о-: *Добры́й рабе, благі́й и верны́й* (Філіповіч, 123); *Великий благоверный князь и царь московский Дмитрий Иванович* (Хроника, 45); *листь вечистый продажный зъ обовязками и свикцею справивши* (АВАК, XI, 125); *и покладалъ свой добровольный, вечисто-продажный запись* (АВАК, XI, 117); *въ той прозбе вашой вамъ, вернымъ подданым и слугамъ своимъ* (Літ. метрыка, 358); *найніжшы слуга і вернападданы Філон Кміта-Чарнабыльскі* (ФКЧ, 110).

Складаныя прыметнікі, у якіх выяўляюцца дзве прыметніковыя асновы, на падставе спецыфікі гэтых асноў можна падзяліць на дзве групы: з асновамі двух простых якасных прыметнікаў і з асновамі адносных або прыналежных прыметнікаў. Складаныя прыметнікі першай групы ў помніках старабеларускай пісьменнасці пераважаюць. Характэрна, што ўжо тут вылучаюцца ўсе тыя асноўныя семантычныя падгрупы, якія ўласцівы сучаснай беларускай літаратурнай мове: а) складаныя прыметнікі, што абазначаюць адценні колеру: *взято коня шерстью темнорыжего* (АВАК, II, 263); *всегда былъ въ одномъ темно-синяго цвета суконномъ мундире* (АС, V, 80); *купилъ есми коня шерстью сиво-брудного; купилъ коня брудно сивого* (АВАК, XXII, 117); б) складаныя прыметнікі, што характарызуюць пэўныя рысы чалавека, яго паводзіны, маральныя ўласцівасці, знешні выгляд: *зломудреніи еретицы такового ради нечестия погибоша* (Катэхізіс, 281); *не будутъ тамъ криволюкавымъ окомъ на себе... погледати* (Макарыі, 307); *был абовем весь муж... целомудрый* (КСМ, 279); в) складаныя прыметнікі, што характарызуюць пэўныя з’явы і прадметы рэчаіснасці, абстрактныя паняцці: *завше на княжих сукнях светлорогих, на голове зверху клобук чорный носил* (Хр. Літ., 29); *по сухомертвый Колединъ Дубъ* (АВАК, I, 11); *мне... так великоважные послуги и пересылки*

опатроватъ (ФКЧ, 97); *о злохитрая женская лестъ* (Чудатв., 154); *о нена-рушениі стародавнихъ ихъ правъ и вольностей* (АОИЗР, IV, 3). Складаныя прыметнікі, утвораныя ў выніку аб'яднання асноў двух адносных або прыналежных прыметнікаў, у помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца рэдка. Намі яны заўважаны толькі ў «Дыярыгушы» Афанасія Філіповіча: *Которую службу волею Его святою и помощью Пречистой Богородици съ повинности моей православно-служебничей доситъ учинилемъ* (с. 108), *учился... по наукам церковно-Русскихъ* (с. 84).

У сучасных усходнеславянскіх мовах складаныя прыметнікі гэтай групы атрымалі шырокае распаўсюджванне. Зараз пры дапамозе галоснага -о-(-а-) здольны злучацца прыметнікі самай разнастайнай семантыкі і з самымі разнастайнымі суфіксамі. Параўн., напрыклад, бел.: *балотна-сенажатнае раздолле, газава-вапнавая эмульсія, дзярнова-балоцістыя прасторы, вяскова-гарадская адукацыя, конна-спартыўная база, культурна-выхаваўчая работа, нямецка-паліцэйскі гарнізон, партыйна-касамольскі сход, рабоча-сялянская армія, разведвальна-дыверсійны атрад, сацыяльна-псіхалагічны раман, такарна-капіравальны станок* і г. д. Калі ў старабеларускай мове выкарыстанне такіх прыметнікаў абмяжоўвалася царкоўнай літаратурай, то зараз яны могуць ужывацца ва ўсіх стылях мовы. Аднак большасць складаных прыметнікаў, утвораных з двух адносных, маюць ярка выражаны тэрміналагічны характар. Іх ужыванне ў якасці азначэнняў сведчыць аб тым, што «адпаведнае паняцце з'яўляецца не простым, а ўяўляе пэўныя адносіны паміж двума іншымі паняццямі» [2, с. 46]. Сярод тых адносін, што выяўляюцца паміж кампанентамі такіх складаных прыметнікаў беларускай літаратурнай мовы, можна выдзеліць як найбольш распаўсюджаныя наступныя: а) удакладняльна-тлумачальныя, калі другі кампанент тлумачыць, удакладняе значэнне першага: *Тут царства акадэміцкіх раслін, хоць іх яшчэ малавата, раслін не толькі дэкаратыўных з розных кліматычных паясоў, але і вопытна-агародных, садовых* (П. Пестрак). *Але стварыць неабходную вучэбна-спартыўную базу – гэта яшчэ толькі палавіна справы* (Чырв. змена). *Але ў трыццаць пятым годзе Арцёма раптам выключылі з партыі, абвінаваціўшы ў сувязі з класава-варожымі элементамі – за тое, што нібыта трымаў на працы раскулачаных* (І. Чыгрынаў); б) капулятыўныя або раўнапраўна-злучальныя, калі кампаненты раўнапраўныя, маюць самастойнае лексічнае значэнне: *Прасціраліся на той бок канала асакова-чаротныя сенажаці з купкамі лазнякоў* (П. Пестрак). *Дык чаму б нам не стварыць у Шарахоўшчыне літаратурна-драматычны гурток?* (М. Машара). *Ужо ў будучым годзе будзе здадзены ў эксплуатацыю футбольна-легкаатлетычны комплекс ЦСКА на Ленінградскім праспекце* (Чырв. змена).

Пэўнае месца ў сістэме складаных прыметнікаў сучаснай беларускай мовы займаюць словы, утвораныя шляхам аб'яднання асноў адноснага і якаснага або якаснага і адноснага прыметнікаў. Яны з'яўляюцца звычайна аўтарскімі ўтварэннямі і ў слоўніках не прыводзяцца: *Снег – дымна-белы кот зацвгае курню* (Р. Барадулін). *А рогі! Яны то прыгіналіся да спіны ад закінутае галавы, то ўздымаліся ўгору, адмысловыя, невыказна прыгожыя ў зялёна-кактусавай пабудове* (П. Броўка). *Дзе-нідзе, на ельніках, зацвітала кісліца, разлівалася малочна-белымі ставочкамі* (В. Карамазыў). *Толькі на самым дне рэчышча, дзе брыў Лаўрэн, снег быў сталёва-сінім, і гэткай жа была калматая інь на кустах* (Э. Самуйлёнак). У помніках старабеларускай пісьменнасці прыметнікі такога тыпу намі не выяўлены. Як можна бачыць з прыведзеных прыкладаў, пры дапамозе іх ствараюцца яркія, самабытныя эпітэты і параўнанні. У сучаснай беларускай літаратурнай мове першыя (часцей), а таксама і другія кампаненты многіх складаных прыметнікаў набываюць спецыяльныя суфіксы -ават-(-яват-), -яв- для ўказання на непаўнату праяўлення прыметы: *І не паспелі хлопцы апамятацца, як насохшае сена палыхнула агнём і стажок абвіўся жаўтавата-сінім дымам* (Я. Колас). *Тут падзол цаліною выходзіў наверх сінявата-белаватымі барознамі* (П. Пестрак). *На сталё ў кабінёце Клянковіча засвяціла сваім бялява-сонечным бляскам класіка геалогіі – найчысцейшая, першародная фармацыя* (Яго ж). Складаныя прыметнікі з гэтымі суфіксамі ў помніках старабеларускай пісьменнасці не сустракаюцца. Значэнне непаўнаты прыметы магло выражацца прэфіксальнымі сродкамі, у прыватнасці, пры дапамозе былых форм роднага і меснага склонаў кароткага прыметніка з прыназоўнікамі (прэфіксамі) з-/с-/ і в-/ў-/: *жеребицу... зрыжа-темную; другога вола счорна-перестого* (с. 264), *свирепу... счала-плеснивую; вола... сѣплесниво-чирвоного* (с. 263), *быка вѣ червоне-перестого; корову вѣ рыже-перестую; телицу... вѣ гнѣде-перестую* (с. 263), *яловицу вчорне-перестую* (с. 264), *четвертую вѣ рыже-рябую* (с. 265). М. Г. Булахав, які ўпершыню адзначыў ужыванне прыметнікаў гэтага тыпу ў актах Брэсцкага земскага суда 1590 г., лічыць іх з'явай дыялектнай, паколькі ні раней, ні пазней у помніках пісьменнасці яны не сустракаюцца [3, с. 158]. На наш погляд, такое сцвярджанне не зусім дакладнае. Падобныя па структуры прыметнікі сустракаюцца не толькі ў актах Брэсцкага земскага суда, але і ў юрыдычных дакументах Віленскага гарадскога суда: *корову дойную шерстью з рыжа рябую* (АВАК, XX, 36), *взялъ два вола на той шкоде, одного шерсти зрыжа строкатого, а другого шерстю рыжого* (АВАК, XVIII, 132); Гродзенскага земскага суда: *а клячу... шерстью змышата тисавую нетъ ведома где поделъ* (АВАК, I, 248); Мінскага гарадскога суда: *занято только дей подъездка одного шер-*

стью слова *строкатого* (АВАК, XVIII, 142), *третьего шерстью з бура подласого* (АВАК, XXXVI, 43).

Як адзначаюць даследчыкі, і ў старажытнаруускай мове XIV–XVII стст. для абазначэння колеру валасоў і вачэй чалавека, а таксама масці жывёл, маглі выступаць сінтаксічныя ўтварэнні тыпу *изъ гнеда карь, въ гнеде карь, на гнеде карь, съ голуба рябь, съ красна голубъ, съ сива соловъ* [4, с. 172]. Складаныя прыметнікі гэтай групы не замацаваліся ў сучаснай беларускай мове, таму што ўжо ў старабеларускай пісьменнасці разам з імі ўжываліся больш прадуктыўныя канструкцыі без прыназоўніка (прэфікса): *клячу шерстью подпалено-гнедую, саднистую узялъ* (АВАК, XVIII, 154), *продаль коня своего властного, купленого шерстью половочалого* (АВАК, XXXIX, 440), *взято коня шерстью темно-рыжего* (АВАК, II, 263).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове складаныя прыметнікі з прыназоўнікам-прыстаўкай з-(с-) вызначаны ў паэмах Я. Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка»: *Там, угары, далыш з-па-над Нёмана Сяло глядзела зсіня-цёмна. Ступіў наш дзядзька кронам смелым, Ідзе к сталу, што быў набліжай, Да барады счырвона-рыжай. Захад счырвана-ружовы. Агеньчык колер свой мяняе і счырван-жоўты блеск прымае. А лёд, бы мур сцямна-зялёны. Што датычыцца сучаснай рускай літаратурнай мовы, то тут захаваліся толькі ўтварэнні, у першай частцы якіх ужываецца прыназоўнік-прыстаўка *из-*: *избура-жёлтый, избура-красный, изжелта-зеленый, изжелта-красный, иззелена-голубой, иссера-голубой, иссера-красный, иссера-серебристый, иссиза-голубой, исчерна-лиловый, исчерна-сизый, исчерна-синий*. У беларускай мове такім утварэнням адпавядаюць прыметнікі тыпу *буравата-чырвоны, жаўтавата-зялёны, шэравата-блакітны*, гэта значыць значэнне непаўнаты прыметы, якое выражаецца ў рускай мове пры дапамозе *из-*, тут перадаецца суфіксальным сродкам [5, с. 29]. Між іншым, рускімі даследчыкамі адзначаецца тэндэнцыя «да далейшага абмежавання гэтага раду (маюцца на ўвазе кампазіты з пачатковым *из-*. – М. П.): слоўнікі сучаснай мовы не ўказваюць форм з *избела-, изголуба-* – гэта, відаць, можа быць вытлумачана як сведчанне калі не іх знікнення, то ва ўсякім разе малой ужывальнасці» [4, с. 172].*

Састаўныя часткі складаных прыметнікаў з дзвюма прыметнікавымі асновамі ў сучаснай беларускай мове могуць мець таксама памяншальна-ласкальныя або ўзмацняльныя суфіксы *-еньк-, -іст-, -ютк-, -ян-*. Роля гэтых суфіксаў – «выражаць ступень інтэнсіўнасці афарбоўкі або ацэнку ўражання, якое робіцца разглядаемым предметам» [6, с. 10]: *бялютка-залацісты нарцыс, сухарлява-лёгенькі чалавек, чарнява-сівенькі конь, цёмяна-белы верх шапкі*. Наяўнасць такіх утварэнняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове – адно з яе адрозненняў у параўнанні з рускай

літаратурнай мовай. Складаныя прыметнікі, кампаненты якіх знаходзіліся б у кантрастных, процілеглых сэнсавых адносінах, помнікамі старабеларускай пісьменнасці не адзначаюцца. Можна дапусціць, што такія кампазіты сталі ўжывацца ў сучаснай беларускай мове пад уплывам рускай мовы: *Гэта быў знаёмы пах, які застаўся ад кісла-салодкага лета* (І. Чыгрынаў). *Добрая цеплыня тая раптам падступіла да горла салодка-салёным камяком, на міг заняло дыханне* (І. Шамякін).

У беларускай народна-гутарковай мове, а пад уплывам яе – зрэдку і ў творах мастацкай літаратуры можна сустрэць своеасаблівыя раздзельна аформленыя складанні, утвораныя з двух простых якасных прыметнікаў, кожны з якіх захоўвае свой склонавы канчатак: *Белый-вдалый маладзецъ Концы столу стоиць* (Гільтэнбрант, 181); *Коли добрая доля, То стань на шлюбы зо мною, А коли злая-лихая Не становыса зо мною, Да ўдыр головою* (Запольскі, 2); *Да у старшаго разбойничка, Сивый-воронный конь* (Дзмітрыеў, 111); *Толькі ўходзіць у хату сястрычанька, – Белычысты ліст у руках* (М. Багдановіч); *Так на полі ў вечар мая Ветру лёгенькі павеў Чуць калосікі гайдае Ды з іх гутаркі складае Нейкі гошчы-ціхі спеў* (Я. Колас); *Пустымі-доўгімі кручкаватымі пальцамі згроб ён з галавы хвораі палатно і перадаў кульгаваму дзяку Алтароўскаму* (К. Чорны). Знешне гэтыя ўтварэнні ўяўляюць як бы «механічнае» счাপленне кампанентаў парнага азначэння. Адсутнасць іх у пісьмовых помніках старабеларускай мовы і выкарыстанне ў творах вуснай народнай творчасці дазваляе разглядаць іх як вузкасפעцыялізаваны сродак фальклору.

Па характары ўжывання да адзначаных прыметнікаў прымыкаюць і так званыя словы-паўторы, што складаюцца з двух простых прыметнікаў, адзін з якіх (часцей другі) ужываецца для ўзмацнення другога. Гэтае ўзмацненне дасягаецца ўскладненнем кампанента прыстаўкамі *пера-* і *пра-* або суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі *-еньк-, -энн-*: *Жыў бедны-прабедны мужык* (Гулевіч, 51). *І вось, нягледзячы ні на што, бітая-перабітая Палага ішла разам з іншымі салдаткамі* (І. Чыгрынаў). *Адно толькі за ўмовай: або надта вясёлую-вясёлую* (песню. – М. П.), *або такую сумна-сумненькую, што, выслухаўшы яе, – раз, два – ды бухтыль у вір галавою* (Я. Купала). *А голас такі грубы-грубы, што ўсе напалохаліся* (Я. Колас). *Быў у гэтага багатыра сад прабальшэнны-вялікі* (Чар. казкі). *Вось тут у нас на паляне сільны-прасільны багатыр* (Беларускі эпас). *Ажно ўвайшлі мы ў цёмны-цямнюсенькі, дзікі лес* (Я. Купала). Такія словы-паўторы ў помніках старабеларускай пісьменнасці таксама не сустракаюцца. Іх выкарыстанне не выходзіла за межы вуснай народнай творчасці. Толькі пазней, у XIX–XX стст., яны сталі пранікаць у мастацкую літаратуру.

Такім чынам, сярод складаных прыметнікаў, утвораных шляхам аб'яднання двух простых, у гісторыі беларускай мовы адбыліся пэўныя

змены. Побач са значным павелічэннем колькасці такіх слоў (асабліва са значэннем колераабзначэння) у сучаснай беларускай літаратурнай мове пашырыліся таксама іх словаўтваральныя тыпы. Складаныя прыметнікі, што ўзнікаюць на аснове двух адносных, прыкметна папаўняюць яе тэрміналагічныя сродкі.

Скарачэнні

АВАК – Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне : в 39 т. Вильна, 1865–1915. Т. I : Акты Гродненского земского суда. 1865. 401 с. ; Т. II : Акты Брестского земского суда. 1867. 363 с. ; Т. XI : Акты Главного литовского трибунала. 1880. 658 с. ; Т. XVIII : Акты о копных судах. 1891. 577 с. ; Т. XX : Акты, касающиеся города Вильны. 1893. 668 с. ; Т. XXII : Акты Слонимского земского суда. 1895. 471 с. Т. XXXVI : Акты Минского городского суда. 1582–1590 гг. (Виленского центрального архива, № 11765). 1912. 461 с. ; Т. XXXIX : Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 гг.). 1915. 674 с.

АОИЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею : в 5 т. СПб., 1846–1853. Т. I–V.

АС – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси : в 5 т. Вильна, 1867–1870. Т. II. 1867. 372 с. ; Т. V. 1970. 416 с.

Гільтэнбрандт – *Гильтенбрандт П.* Сборник памятников народного творчества в северо-западном крае. Вильна, 1866. Вып. 1. 412 с.

Гулевіч – Беларускія казкі, запісаныя ад Пятра Гулевіча / склад. П. Ахрыменка. Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1963. 68 с.

Дзмітрыеў – *Дмитриев М. А.* Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-западного края. Вильна, 1869. 228 с.

Запольскі – Белорусское Полесье. Сборник этнографических материалов, собранных М. Довнар-Запольским. Киев, 1895. Вып. 1 : Песни пинчуков. 223 с.

Катэхізіс – *Зизаний (Лаврентий Тустановский).* Катехизис. Гродно : Друк. Каралеўства Пол., 1783. 346 с.

КМС – Казань на честный погреб пречестного и превелебного мужа, господина и отца Леонтия Карповича. През Мелетия Смотриского // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры : вучэб. дапам. / склад. А. Ф. Коршунаў ; пад. рэд. І. П. Яроміна, В. В. Барысенкі. Мінск : Дзярж. вучэб.-пед. выд-ва М-ва асветы БССР, 1959. С. 273–285.

Літ. метрыка – Литовская метрика. Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел. Т. 1. Юрьев, 1914. 896 с. (Русская историческая библиотека, Т. XXX.)

Макарый – Духовные беседы святого отца нашего Макария. Вильна : Друк. Вил. брацтва, 1627. 386 с.

Філіповіч – Дзіаріуш берестейского игумена Афанасія Филипповича, 1646 года // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 1. Петербург, 1878. С. 49–156.

ФКЧ – «Лісты» Ф. С. Кміты-Чарнабыльскага // Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. Мінск : Навука і тэхніка, 1975. С. 41–110.

Хр. Літ. – Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории. Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост. и ред. Н. Н. Улащик. М. : Наука, 1975. С. 15–127.

Хроника – Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории. Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост. и ред. Н. Н. Улащик. М. : Наука, 1975. С. 128–173.

Чудатв. – Николая Чудотворца Житие. Вильна : Тип. Троіцк. монастыря, 1800. 208 л.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Брысина М. В.* Возможные условия образования сложных прилагательных от двух простых // Уч. зап. Саратов. гос. пед. ин-та. Саратов, 1955. Вып. XVII.

2. *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, филологии и литературы. М., 1939. Т. V. С. 46.

3. *Булахуў М. Г.* Словаўтварэнне прыметнікаў у старабеларускай мове // Пр. Ін-та мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР. Мінск, 1960. Вып. VII. С. 158.

4. *Шимчук Э. Г.* Заметки по русской советской и исторической лексикографии // Лексикология и лексикография. М., 1972. С. 172.

5. *Булахов М. Г.* Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. Минск, 1979.

6. *Гнеўка В. Т.* Складаныя прыметнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Мінск, 1963.

СЛОЖНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В СТАРОБЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ¹

Актуальность исследования. В процессе развития и обогащения словарного состава большая роль принадлежит словообразованию, важное место в системе которого занимает сложение (композиция). Сложение (слово- и основосложение) – один из наиболее древних опособов словообразования². Сложные слова (компози́ты) различной структуры

¹ Упершыню надрукавана: *Пригодич Н. Г.* Сложные прилагательные в старобелорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 1981. 18 с.

² *Филин Ф. П.* О генетическом и функциональном статусе современного русского литературного языка // *Вопр. языкознания.* 1977. С. 15.

известны всем славянским языкам, многие из таких слов унаследованы ими еще из праславянского языка¹.

Сложные слова как особый разряд производных достаточно широко изучались на материале разных восточнославянских языков, в том числе и белорусского. Однако исследователи ограничивались фактами преимущественно современного (синхронного) словообразования. История сложных слов в восточнославянских языках изучена далеко не полно. Поэтому изучение сложных прилагательных на материале памятников старобелорусского языка имеет несомненное научное и практическое значение, поскольку дает возможность значительно глубже проникнуть в процессы формирования его словарного состава, раскрыть смысловые и стилистические изменения внутри отдельных словообразовательных типов и в целом в рамках отдельных лексических пластов, показать историческую преемственность, роль традиций и инноваций, а также межъязыковых контактов в становлении этой категории сложных слов. Обращение к историческому прошлому белорусского языка особенно важно в научном и практическом отношении, поскольку история его структуры (в частности, средств и способов словообразования) до настоящего времени остается мало изученной.

Цель и задачи исследования. В диссертации ставится цель на материале письменных памятников XIV–XVII вв. охарактеризовать структуру сложных прилагательных старобелорусского языка, описать способы и приемы их образования и особенности употребления. Это предопределяет следующие задачи:

- выявить с наибольшей полнотой объем сложных прилагательных в памятниках старобелорусского языка;
- выявить влияние книжных традиций и народно-разговорных источников на образование сложных прилагательных и их употребление в памятниках разных жанров;
- описать словообразовательные типы и модели сложных прилагательных;
- установить степень их продуктивности;
- проследить дальнейшую судьбу отдельных образований в истории белорусского языка.

Научная новизна исследования. Диссертация – первая в белорусском языкознании специальная работа, в которой дается подробное описание сложных прилагательных в старобелорусском языке. На основании словообразовательного анализа в ней устанавливаются и харак-

¹Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 300.

теризуются отдельные словообразовательные типы и модели сложных прилагательных, раскрываются особенности их функционирования как средств художественной изобразительности, прослеживаются пути дальнейшего развития этой категории слов в белорусском языке. Тем самым устанавливается преемственность в изучении сложных прилагательных белорусского языка – от наиболее ранних периодов его существования до современного его состояния, что позволяет выявить некоторые существенные сдвиги в истории его словообразовательной структуры.

Источниками фактического материала для исследования послужили письменные памятники старобелорусского языка, а также фольклорно-диалектные записи белорусской речи XIX–XX вв., тексты современной белорусской художественной, публицистической, научной и официально-деловой литературы, различные лексикографические труды. Всего в диссертации рассматривается более 700 сложных прилагательных, употреблявшихся в старобелорусском языке. Для сопоставительного анализа их привлекается более четырех тысяч сложных прилагательных современного белорусского языка.

Анализ фактического материала проводился путем описательного и сравнительно-исторического **методов**. В необходимых случаях даются статистические выкладки относительно распределения тех или иных образований внутри словообразовательных типов и моделей.

Практическое значение исследования. Диссертация в определенной мере восполняет пробелы в изучении истории восточнославянского словообразования. Ее фактический материал, выводы и рекомендации могут быть использованы при составлении этимологического и исторического словарей белорусского языка, подготовке пособий по исторической лексикологии и грамматике.

Апробация исследования. Основные положения диссертации были апробированы в докладах и сообщениях на III Республиканской конференции «Типология славянских языков и взаимодействие славянских литератур» (Минск, 1977 г.), конференции молодых ученых филологического факультета Белгосуниверситета имени В. И. Ленина (Минск, 1978 г.), II Республиканской научной конференции по изучению региональных традиций в восточнославянских языках, литературах и фольклоре (Гомель, 1980 г.), конференции молодых ученых, посвященной 60-летию БГУ имени В. И. Ленина (Минск, 1981 г.).

Объем и структура работы. Работа состоит из введения, двух глав и заключения. Приводится также список использованных источников, литература и индекс сложных прилагательных. Содержание диссертации изложено на 163 страницах машинописного текста.

Содержание работы. Во введении обосновывается выбор темы диссертации, дается обзор литературы и характеристика источников, выявляются актуальность, научная новизна и практическая значимость исследования.

Первая глава – «Структурные типы сложных прилагательных в старобелорусском языке» – посвящена рассмотрению особенностей образования сложных прилагательных, обнаруженных в памятниках старобелорусской письменности.

Согласно словообразовательной структуре, все обнаруженные сложные прилагательные объединяются в 12 групп (словообразовательных типов).

1. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения основ прилагательного и существительного (*белоголовская, добронравный, златоверхий, светлoduшный* и др.). Круг первых компонентов таких сложений довольно ограничен, в функции их чаще всего выступают *благо-* (*благородный, благоверный*), *велико-* (*великоденный, великодудный*), *добро-* (*добровольный, доброславный*), *зло-* (*зловерный, зловидный*). В качестве второго компонента употреблялись самые разнообразные основы имен существительных. С точки зрения формально-грамматического оформления второго компонента выделяются сложные прилагательные с: а) бессуффиксальным (*белоногий, крепкосердый*) и б) суффиксальным (*долголетний, остроумный*) оформлением. В современном белорусском языке полнее сохранились сложения с бессуффиксальным вторым компонентом (типа *белагравы, чарнабровы*), сложные прилагательные с суффиксальным оформлением второй части, которые широко использовались в памятниках старобелорусской письменности, употребляются редко (*дабрародны, дабрадушны*). Инновации последней подгруппы в современном белорусском языке являются результатом калькирования соответствующих слов русского языка (*беламорскі, косавугольны, шыракаэкранны* и т. п.).

2. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения основ двух простых имен прилагательных (*славновеликий, темно-зеленый*). Этимологически сложения этого типа соотносятся с парными прилагательными, определяющими одно и то же имя существительное. В памятниках белорусской письменности выделяются: а) сложные прилагательные, образованные на базе основ двух простых качественных прилагательных; б) образования на базе основ двух простых относительных или притяжательных прилагательных. Преобладают первые (*горучо-желтый, сиво-брудный, криволукавый, сухомертвый, темно-рыжий*). Вторые отмечены нами только в «Диариуше» А. Филипповича (*право-*

славно-служебничий, церковно-русский). Современному белорусскому языку свойственны также сложные прилагательные, возникшие путем объединения основ простых относительного и качественного или качественного и относительного прилагательных (*бярозава-залацісты, дымна-белы, зялёна-кактусавы, сталёва-сіні*). Образования такого типа в памятниках белорусской письменности не встречаются.

3. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения основ существительного и прилагательного (*богоприятный, краугольный*). Среди сложений этого типа в памятниках белорусской письменности выделяется довольно многочисленная группа слов со вторым компонентом *-образн(ый)*: *зверообразный, человекообразный* (Сравн. соврем. белор. *зверарападобны, чалавекападобны*). Вместо него последовательно используются компоненты *-відн-* и *-падобн-* (*амёбавідны, дрэзавідны; воласападобны, громападобны*). При помощи этих компонентов в современном белорусском языке образуется значительное количество сложных прилагательных. Все эти компоненты (*видн-, -подобн-,* а также и *-образн-*) употребляются в русском языке (*чешуевидный, белковоподобный, зверообразный*).

4. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения основ двух простых имен существительных (*скулобород(ый)*). В памятниках белорусской письменности они встречаются весьма редко. В современном белорусском языке количество сложений типа «основа существительного + основа существительного» значительно. Они встречаются (в местоименной форме и обычно с соответствующей суффиксацией) в произведениях фольклора (*дзюбаносы, лапавухі*), но особенно в научно-технической терминологии (*нікеле-хромавы, торфа-брыкетны, фанера-запалкавы*). Многие из этих прилагательных могут субстантивироваться в функции наименований биологических видов и классов (*вуглазубыя, вусаногія, рукакрылыя, шаблезубы*).

5. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения наречия и отглагольных основ (*великомовячий, доморосленый, живонаписанный*). Сложения этого типа возникали на базе адъективных конструкций с наречием в роли зависимого компонента. Наибольшей продуктивностью в памятниках белорусской письменности отличаются образования с компонентами *мало-, много-, vele-, ново-* (*малобачные, многоплетенный, велемовный, новорозробленый*). Указание на локальные свойства признака, названного второй основой, выражали в составе сложных прилагательных компоненты *выше-, близко-, мимо-, ниже-* и др. (*вышэпісаны, блізка-прошлы, мімошэдшы, ніжэвпісаны*). Вторые компоненты таких прилагательных могли употребляться и как самостоятельные лексические единицы (напр., *описанный, речивый*). В современ-

ном белорусском языке это наблюдается редко, разве только в случаях с прилагательными, первыми компонентами которых являются *вышэй-и ніжэй-* (*вышэй адзначаны, ніжэй пералічаны* и т. п.).

6. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения наречия с именными основами (существительных и прилагательных): *маласнежная, многогрешный, обильнобогатный*. Количество их в памятниках старобелорусской письменности невелико, что объясняется наличием широко разветвленной системы выражения определительно-количественного значения в адъективных синтаксических конструкциях. В современном белорусском языке состав первых компонентов таких прилагательных расширился. Наряду с компонентами *многа-*, *мала-* стали употребляться такие компоненты, как *вечна-*, *слаўна-*, *спакон-*, *шмат-*, *шырока-* и др. (*вечназялёны, слаўнавядомы, спаконвечны, шматгадовы, шырокавядомы*). Компоненты *веле-* (*вель-*), *барзо-*, употреблявшиеся под влиянием польского языка (сравн. *барзодивный, велемоцный, велможный*), в настоящее время не используются (за исключением *вяльможны*).

7. Сложные прилагательные с основами имен числительных в качестве первого компонента в белорусском языке развивались в направлении постепенной универсализации способов объединения основ, утраты тех форм, которые имели книжное (церковнославянское) происхождение. По сравнению с древнерусским языком в старобелорусском языке расширялось употребление компонентов *дву-*, *трех-*, *пяти-*, *семи-* и сокращалось использование компонентов *едино-*, *едно-*, *дво-*, *тре-*, *четыре-*, *шесто-*, *семи-* и др. вплоть до полной утраты их в современном белорусском литературном языке.

8. Сложные прилагательные с первым компонентом *поль-* (*полу-*). Наиболее употребительны в памятниках белорусской письменности прилагательные *полудневный* и *полночный*. Встречаются также сложения типа *полволоковый* (шнур), *полубочковый* со значением меры. Единичным примером представлено сложное прилагательное, в котором компонент *поль-* присоединился к собственно сложению: *ползолотоклавоый*.

В современном белорусском языке, как и в других восточнославянских языках, количество сложений с этим компонентом значительно увеличилось. Исследователями русского языка отмечено, что «почти каждое относительное и качественное прилагательное, а также многие причастия, могут вступать в словообразовательные связи с компонентом *пол-/полу-*, в результате чего появляются новые слова»¹. В «Тлума-

¹Ряшенцев К. Л. Сложные слова и их компоненты в современном русском языке : учеб. пособие. Орджоникидзе, 1976. С. 232–233.

чальным слоўніку беларускай мовы» приводится 87 сложных прилагательных с *паў*-. Помимо этого, приводится также 34 сложения с первым компонентом *напаў*-, который развился в белорусском языке позднее и эквивалентен русскому *полу*- (*напаўафіцыйны, напаўваенны*; сравн. русск. *полуофициальный, полувойennyй*).

9. Сложные прилагательные с местоименными формами в качестве первого компонента: *всеславный, иноколенный, самоломный, свободный, сегосветный, тоголетный, штоночный*. Наиболее распространенными в памятниках белорусского языка являются сложения с компонентами *сам*- и *все*-. Сложные прилагательные с другими местоименными компонентами встречаются реже. Эта особенность сохранилась и в современном белорусском языке.

10. Сложные прилагательные, образованные в результате объединения основ имени существительного с отглагольными основами. Большинство отглагольных основ имело жестко детерминированную «избирательность»: сочетался очень узкий круг основ, использование которых ограничивается двумя-тремя словами. Наиболее многочисленны сложения с первым компонентом *бог*- (*богоносный, богоспасаемый, богохранимый* и др.). Среди вторых компонентов наиболее продуктивными являлись *-любив(ый), -любн(ый), -бойн(ый), -носн(ый)*: *сребролюбивый, трудолюбный, богобойный, крестonosный*. Эти компоненты широко встречаются и в современных восточнославянских языках.

В памятниках довольно значительна группа и таких сложных прилагательных, второй компонент которых в современном белорусском языке или вообще не встречается (*благоговейный, боговенчанный, благодарственный, богоизбранный, богохранимый, законоученный, идоложертвенный, рукодаинный, рукодельный* и др.), или сохранился лишь в некоторых словах: *чародейный* (сравн. совр. *жыццядзеіны, цудадзеіны*), *мясоедный* (сравн. совр. *зерняядныя, траваядныя*), *летописный* (сравн. совр. *машынапісны, рукапісны*) и др.

В современном белорусском языке для образования сложных прилагательных используется ряд новых отглагольных компонентов: *-абагачальны* (*вуглеабагачальны*), *-бежны* (*цэнтрабежны*), *-варны* (*грыбаварны*), *-гонны* (*смалагонны*), *-лячэбны* (*водалячэбны*), *-плавільны* (*медзеपлавільны*), *-робчы* (*сыраробчы*), *-ходны* (*суднаходны*), *-часальны* (*ільночасальны*) и др. Большинство из них скалькированы с соответствующих русских компонентов.

Количество сложных прилагательных типа «основа существительного + отглагольная основа» постоянно возрастает, их дальнейший рост

связан с необходимостью наименования новых процессов и явлений, возникающих в результате достижений научно-технической революции.

11. Сложные прилагательные, образованные на базе трех и более самостоятельных слов или их основ (*богоблагодатна, преславно-высоко зацный, православно-служебниций, ясневелиможный*). В памятниках белорусской письменности такие слова встречаются очень редко. Небольшим количеством представлены они и в памятниках старорусского языка. Как считает К. Б. Воронцова, «немногочисленные многокорневые образования, зафиксированные в словарях, отрицают жизненность анализируемого явления в прошлом»¹. Образование прилагательных этого типа расширилось после Великой Октябрьской социалистической революции в связи с активизацией процессов композитообразования. В структурном отношении такие сложные прилагательные в современном белорусском литературном языке распределяются между следующими словообразовательными типами: а) «простая основа + сложение» (*спектральна-супрацьлеглы, ап'янела-крыважэрны*); б) «сложение + простая основа» (*аднатонна-шэры, саматужна-местачковы*); в) «сложение + сложение» (*аднаконна-худаконная*).

Сложные прилагательные, образованные на базе трех и более самостоятельных слов или их основ, являются важным средством семантической выразительности. Однако в большинстве случаев их образование носит окказиональный характер, словарями общелитературного языка они обычно не фиксируются.

12. Сложные прилагательные, образованные от сложных имен существительных посредством суффиксации: *звездочетскій, земледелцевый, злоголавоый, кожемяцкий, мясопустный, свавольный, сеножатный, сенокосный*. Большинство их сохранилось в белорусском и других восточнославянских языках (за исключением таких, как *звездочетскій, злоголавоый*). Образование сложных прилагательных данного типа продуктивно и в современном белорусском языке. При этом в отдельных случаях происходит взаимодействие различных словообразовательных моделей, в результате чего многие сложные слова, ранее не способные превращаться в прилагательные, могут становиться ими (напр., *саломапад'ёмнік – саломапад'ёмны, радыёпастаноўка – радыёпастанавачны* и др.).

Во второй главе – «Особенности использования сложных прилагательных в старобелорусском языке» – рассматриваются закономерности

¹ Воронцова К. Б. Многокорневые слова в современном русском языке // Тр. Иркут. гос. ун-та. Сер. : Языкознание, 1958. Т. 26, вып. I. С. 192.

их функционирования как важного средства художественной изобразительности.

Сложные прилагательные классифицируются на основании генетического принципа, который дает возможность разграничить сложения, образованные по книжным и народно-разговорным образцам. При этом учитываются как структурно-формальные признаки сложных прилагательных (полногласие и неполногласие компонентов, начальное (о) или (е), специфические окончания и др.), так и их семантика, функционально-стилистическая маркировка, характер использования в памятнике.

Среди сложных прилагательных книжного происхождения наиболее крупную группу составляют образования, употребляемые для определения отвлеченных понятий духовного содержания, названий церковных деятелей и светских особ высокого социального положения. В таких сложениях используются компоненты *благо-*, *бого-*, *веле-/вель-*, *добро-*, *едино-*, *живо-*, *зло-*, *ино-*, *любо-*, *присно-*, *цело-* и др., возникшие «в результате калькирования слов германского и особенно греческого происхождения (или слов, заимствованных славянами через греческое посредство)»¹. Чаще всего в памятниках встречаются сложные прилагательные *благоверный*, *богоприятный*, *всемогуций*, *добронравный*, *единосущный*, *животворящий*, *милосердный*, *христолюбивый*, *целомудренный* и т. п. Они используются как традиционные определения в стандартных для восточнославянской письменности сочетаниях: *живоначальная троица*, *всемогуций*, *всесильный*, *всеродный*, *милосердный бог*, *целомудренный (-ая) муж (жена)* и др. И сами эти прилагательные, и те стандартные словосочетания, в которых они употреблялись, не сохранились в большинстве своем в белорусском языке.

Сложные прилагательные книжного происхождения в памятниках белорусского языка могли также определять: а) научно-терминологические наименования (*единнадесятосложный стихъ*, *стихотворный метръ*); б) личные и неличные имена существительные относительно места расположения (*единоплеменный*, *полнощный*); в) животных (*чвороногий*, *человекообразный*) и др.

По книжным образцам в старобелорусском языке создавалось значительное количество сложных прилагательных, особенно с первыми компонентами *веле-*, *велико-*, *все-*, *зло-*, *мало-*, *ново-*. Эти прилагательные, как правило, характеризуются повышенной эмоциональной окрашенностью: *велемовная*, *великоможные*, *всеблаженейший*, *вселаскавый*,

¹Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977. С. 186.

злбурный, злосмелый, малобачный, малозгожий и др. Их чаще можно встретить в памятниках религиозной литературы. Исследователи отмечают, например, инновации, созданные по книжным структурным моделям, в изданиях Ф. Скорины: *кривдоумный, многохтивый, повсяденный*¹ (однако он также нередко заменял книжные образования народно-разговорными: *всемогущий – всемоги, полунощный – полуночный* и др.).

По книжным моделям возникали инновации не только в памятниках религиозного содержания, но и в тех, которые были близки к народно-разговорной речи. Так, выделяется довольно многочисленная группа сложных прилагательных с первым компонентом *ново-*, употреблявшихся преимущественно в произведениях деловой письменности в качестве определений различных наименований из области производства и бытовых отношений: *новозасыпанный копецъ, новопоправленный свиренъ, новопомеронные уволоки, новопосечона дуброва* и др. Эти слова создавались по образцу традиционно книжных сложений типа *новорожденный, новоосвященный*, которые употреблялись преимущественно в памятниках религиозного содержания и развитие которых в старобелорусском языке по существу прекратилось.

Пласт книжных образований в памятниках белорусской письменности пополнялся также под влиянием польского языка, которое стало особенно заметным с конца XVI – в первой половине XVII в. Однако количество сложных прилагательных, заимствованных из польского языка, сравнительно невелико (*барзодивный, ушехмоцный, нятеракий, штоназацнейший* и т. п.). В белорусском языке они не закрепились, так как, очевидно, уже в памятниках белорусской письменности воспринимались как типично книжные заимствования.

Существенной особенностью сложных прилагательных, образованных по моделям народно-разговорной речи, является принадлежность их к бытовой или терминологической лексике. Эти прилагательные характерны в основном памятникам делового стиля, которых отличала тесная связь с народно-разговорными истоками; лишь изредка проникали они в произведения книжных стилей.

Среди сложных прилагательных, образованных по моделям народно-разговорной речи, выделяются следующие лексико-тематические группы:

а) сложения, определяющие масти животных и их оттенки: *брудносивый, въ гнеде-перестая, подпалено-гнедая, счала-плеснивая, сплова*

¹Анічэнка У. В. Складаныя словы ў мове Скарыны // Беларуская мова. Мінск, 1980. С. 5.

строкатый и др. Многие из них не сохранились в белорусском языке; очевидно, отпала необходимость столь детализированного обозначения мастей животных, а также сказался их узкодиалектный характер;

б) сложные прилагательные, определяющие имена существительные (одушевленные и неодушевленные) относительно времени: *сеголетнее, сегодочный, тоголетний, пятолетний, третелетний* и др. Такие прилагательные употребляются и в современном белорусском языке. Однако в настоящее время они чаще используются при возрастной характеристике людей, в то время как в старобелорусском языке их употребляли для определения существительных – названий животных;

в) сложные прилагательные, первые компоненты которых соединялись с основами имен существительных – названиями конкретных предметов и явлений из сферы материально-трудовой деятельности: *обапольный, однопортный, пятипядный, тристенный* и др. Композиты такого типа представлены и в современном белорусском языке, особенно в его научно-технической терминологии (сравн.: *аднавалентны элемент, двухвосьевы вагон, трохлянешны плуг* и др.).

Сложные прилагательные, образованные по моделям народноразговорной речи, в памятниках белорусской письменности в целом менее употребительны по сравнению со сложными прилагательными книжного характера. Это связано с тем, что в живых разговорных стилях и в деловой письменности большую распространенность имели сложные слова, относящиеся к категории существительного. Особенно это касается профессионально-терминологической лексики. Слова же, связанные с категорией качественной оценки (имена прилагательные и наречия), чаще всего встречаются в произведениях высокого стиля, т. е. религиозно-дидактического и исторического содержания¹.

Среди сложных прилагательных старобелорусского языка немало таких, которые одинаково употреблялись как в памятниках религиозного содержания, так и в произведениях светского характера, в том числе и административно-деловых. Такие сложные прилагательные выступают как традиционные, межстилевые языковые средства, как готовые стандартные формы, используемые авторами с целью создать «привычный» стиль повествования (*богоприятный, животворящий, милосердный, христолюбивый, целомудренный* и др.). Подобный набор стандартно-этикетных эпитетов позволял достаточно полно, хотя и односторонне, отобразить определенные (положительные или отрицательные) черты личности, описать некоторые явления и т. д.

¹Василевская Е. А. Словосложение в русском языке. М., 1962. С. 29.

С другой стороны, выделяются сложные прилагательные, употреблявшиеся как яркие и эмоционально-насыщенные эпитеты, окрашивавшие повествование в возвышенные тона, придававшие ему торжественность, патетичность. Их особенно много в памятниках религиозной и полемической литературы. Например, в «Казань на честный погреб ... Леонтия Карповича», написанном М. Смотрицким, при характеристике образа умершего используются такие сложные прилагательные, как *братолюбивый, всесильный, животочный, всевидячий, любоподвижный, нерукотворенный, штоночное* и др. Все они, несомненно, трафаретны и «обязательны» в произведениях подобного жанра, тем не менее в сочетании с другими художественно-изобразительными средствами они позволяют писателю добиться максимально точной и эмоционально-чувственной обрисовки личности. Такие же абстрактно-риторические и экспрессивно-нормированные (по терминологии акад. В. В. Виноградова) эпитеты встречаются и в других произведениях церковной литературы (напр., в «Духовных беседах» Макария, «Лекарстве на отспалыи оумысль чоловечій» и др.), произведения которой «старательно оберегались древними книжниками не только со стороны содержания, но и со стороны внешней формы».

В количественном отношении сложные прилагательные в памятниках белорусской письменности распределены неодинаково. Наиболее широко представлены они в произведениях церковно-богослужебной литературы, в памятниках религиозно-полемического характера (напр., в «Апокрисисе» Х. Филалета, «Диариуше» А. Филипповича и др.), в некоторых переводных повестях (напр., в отдельных списках «Александрии»). Почти отсутствуют сложные прилагательные в сатирических произведениях белорусской литературы – «Выступление И. Мелешки» и «Послание к Обуховичу» (XVII в.). Здесь встретились только два сложных прилагательных¹: *гологуздые* и *галагуски(й)*. Только 7 сложных прилагательных (всего 13 словоупотреблений) отмечено в сборнике религиозно-бытовых повестей XV в. (о муках Христа, поклонении королей-волхвов Христу, о житии Алексея); среди них сложение с польской формой *вшех-*: *вшехмоцный*.

Говоря о сложных прилагательных в современном белорусском языке, исследователи указывают, что многие из них являются кальками со сложных прилагательных русского языка, в котором весьма продуктив-

¹ Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1967–1968. Т. 1 / А. І. Жураўскі ; рэд. М. Р. Суднік. 1967. С. 20.

но образование сложных слов, особенно научно-терминологического и общественно-политического характера.

В заключении излагаются основные выводы исследования.

1. Сложные прилагательные представляют одну из значительных групп в лексической системе старобелорусского языка. Значительное число их – это образования, возникшие еще в общеславянский и общерусский периоды.

2. Все типы сложных прилагательных, отмеченные в древнерусском языке, обнаруживаются и в памятниках старобелорусского языка; вместе с тем, в истории белорусского языка происходило дальнейшее развитие многих моделей сложных прилагательных, в отдельных случаях – заметная унификация способов их образования.

3. В системе словосложения имен прилагательных старобелорусского языка происходило дальнейшее расширение семантических возможностей соединяемых компонентов. Наряду с традиционными, книжными компонентами типа *благо-*, *бого-*, *веде-/ведь-*, *вое-*, *добро-*, *един-*, *живо-*, *любо-* и др. в образовании сложных прилагательных стали участвовать такие близкие к народно-разговорной речи компоненты, как *бело-*, *богато-*, *водо-*, *домо-*, *зворон-*, *зрыж-*, *одно-*, *сиво-*, *темно-*, *чорно-* и др. В круг вторых компонентов вовлекались такие, как *-барвяный*, *-брудный*, *-волоковый*, *-грывый*, *-копытый*, *-посечоный*, *-строкатый*, *-ухий*, *-хмурный* и др. Все это свидетельствует о дальнейшей «демократизации» способов и приемов образования сложных прилагательных, о все большей активизации в их пополнении основ народно-разговорного характера.

4. Сложные прилагательные в памятниках белорусского языка очень часто употреблялись как традиционные эпитеты, как готовые стандартные формы, используемые для создания «привычного» стиля повествования, окрашивали повествование в возвышенные тона, придавали ему торжественность и патетичность.

5. Использование сложных прилагательных в памятниках белорусской письменности регулировалось жанрово-стилистическими факторами: в произведениях религиозного содержания употреблялись образования преимущественно книжного характера; в произведениях делового стиля – образования, возникшие по моделям народно-разговорной речи.

6. Сложные прилагательные народно-разговорного происхождения сохранились и употребляются в современном белорусском языке. Книжные образования по существу утрачены полностью (этот процесс заметен уже в старобелорусском языке), инновации такого характера в современном белорусском языке представляют собой результат калькирования соответствующих слов русского языка.

Белорусские мастера слова, используя огромные словообразовательные возможности родного языка, создают новые, самобытные сложные прилагательные, тем самым развивая и совершенствуя его выразительные средства.

Основные положения диссертации отражены в следующих опубликованных работах (на белорусском языке).

1. К истории сложных прилагательных типа «числительное + существительное». – В кн.: Тыпалогія славянах моў і ўзаемадзеянне славянскіх літаратур : тез. докл. / Беларус. пед. ун-т ім. В. І. Леніна. – Мінск, 1977. – С. 256.

2. Сложные прилагательные с первым компонентом-числительным в истории белорусского языка // Весн. Беларус. дзярж. ун-та імя У. І. Леніна. Сер. IV. – 1978. – № 2. – С. 36–39.

3. К истории сложных прилагательных в белорусском языке // Весн. Беларус. дзярж. ун-та імя У. І. Леніна. Сер. IV. – 1980. – № 2. – С. 36–40.

4. Сложные прилагательные с местоименным компонентом в истории белорусского языка. – В кн.: Беларуская мова. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1980. – Вып. 7. – С. 109–114.

5. Сложные прилагательные народно-диалектного происхождения в белорусском языке. – В кн.: Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры : тез. докл. / Гомел. гос. ун-т. – Гомель, 1980.

3 ГІСТОРЫІ ПЕРАКЛАДУ ЕВАНГЕЛЬСКІХ ТЭКСТАЎ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ¹

Евангеллі як раннехрысціянскія творы, у якіх апісваецца зямное жыццё Ісуса Хрыста і даюцца асноўныя дагматы хрысціянскага веравучэння, ва ўсходніх славян, верагодна, былі вядомы яшчэ да прыняцця хрысціянства як афіцыйнай рэлігіі (988 г.). Так, у «Панонскім жыцці» Св. Кірыла (Канстанціна) сцвярджаецца, што каля 860 г. Св. Кірыл, тады бібліятэкар патрыяршаў бібліятэкі, быў з дыпламатычнай місіяй

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* 3 гісторыі перакладу евангельскіх тэкстаў на беларускую мову // Святое Евангелле і праблемы перакладу на беларускую мову : матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 13 снеж. 2008 г. / пад рэд. У. М. Завальнюка, М. Р. Прыгодзіча. выд. 2-е, дап. Мінск : Рым.-Катал. парафія Св. Сымона і Св. Алены, 2011. С. 335–341.

у хазараў, жыў у Херсанесе (каля сучаснага Севастопаля) і там сустрэў русіна, які чытаў «Евангелле», напісанае «русымыи письмены». Можна спрачацца адносна мовы названых «письмены», аднак сутнасці самой назвы тэкстаў (кнігі) гэта не датычыцца.

У Беларусі спісы асобных біблейскіх кніг або іх фрагментаў з'явіліся пасля хрышчэння Русі. А паколькі хрысціянства – рэлігія кніжная, якая патрабуе для духоўнага выхавання пашырэння граматы ва ўсіх вернікаў, то ў хуткім часе на беларускіх землях узніклі свае майстэрні – скрыпторыі, цэнтры перапісвання біблейскіх кніг – пры манастырах, епіскапскіх кафедрах, у найбольш буйных гарадах. Пра сталую біблейскую традыцыю сярэдневяковай Беларусі сведчаць высокамастацкія ілюстраваныя помнікі рукапіснай кнігі: Аршанскае Евангелле, Полацкае Евангелле, Лаўрышаўскае Евангелле, Друцкае Евангелле, Мсціжскае Евангелле і інш. Увогуле варта адзначыць, што Евангеллі ў старажытных славян карысталіся асаблівай папулярнасцю, таму і невыпадкава амаль чвэрць з дайшоўшых да нас кніг XI–XIII стст. складаюць менавіта Евангеллі, якія толькі нямногім саступаюць у папулярнасці Мінеям – 29, 5 % [1, с. 86–91]. Першым зборам царкоўнаславянскіх рукапісных кніг Бібліі ў Беларусі стаў багата ўпрыгожаны ў неавізантыйскім стылі «Дзесятаглаў» Мацея Дзясятага (Вільня – Супрасль, 1502–1507 гг.). Калі далучыць сюды так званае Пяцікніжжа дыякана Фёдара, перапісанае ім у 1514 г., то гэтыя працы ўтвараюць поўны цыкл кніг Старога і Новага Запаветаў. Зразумела, што да вынаходніцтва друкарскага станка перапісаныя (пераствораныя) рукапісныя кнігі Бібліі былі маладасупнымі, у пэўнай ступені элітарнымі, паколькі мець іх мог сабе дазволіць багаты чалавек. І толькі выданне ў 1517–1519 гг. Францыскам Скарынам 23 ілюстраваных кніг першай беларускай Бібліі (агульная назва «Бівлія руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению») істотным чынам паўплывала на распаўсюджанасць кніг Святога Пісання. Біблія Францыска Скарыны была ўнікальным выданнем для ўсяго ўсходнеславянскага арэала, яе з поўным правам можна разглядаць як працу навукова-папулярнага характару, прычым выдадзеную на мове зразумелай, блізкай да тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. У сувязі з гэтым нельга не пагадзіцца з думкай прафесара Адама Іосіфавіча Мальдзіса, што Скарына «браў тэксты айцоў і каталіцкіх, і праваслаўных, для яго ў тым не было розніцы, важна, каб адпавядала народным запатрабаванням» [2, с. 46]. Хутчэй за ўсё, гэтай акалічнасцю і можна растлумачыць папулярнасць Бібліі Скарыны, якая адкрыла цэлую эпоху ў станаўленні

і развіцці хрысціянскай думкі ва ўсходніх славян. Свецкае выданне Бібліі Скарыны ўскосна паўплывала на ўзнікненне і развіццё Рэфармацыі на Беларусі, прадстаўнікі якой наследавалі традыцыі беларускага першадрукара і асветніка.

Яшчэ далей у справе набліжэння Бібліі да простага чалавека пайшлі бліжэйшыя паслядоўнікі Францыска Скарыны – Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Прадаўжальнікі традыцый Скарыны фактычна першымі ў гісторыі пісьмовай культуры Беларусі паставілі пытанне аб сувязі элітарнай культуры з развіццём мовы і літаратуры менавіта на роднай мове [3, с. 15]. Сымон Будны, Мацей Кавячынскі і Лаўрэнцій Крышкоўскі прысвяцілі выданне «Катэхізіса» князям Радзівілам, якія прадстаўлялі адзін з першых паланізаваных магнацкіх родаў і былі далёкімі ад інтарэсаў нацыянальнага адраджэння беларусаў. Выдаўцы прасілі сваіх мецэнатаў, каб яны «не только в чужоземских языцех кохали, але бы ся... и того здавна славного языка славеньского розмиловали и оным ся бавити рачили». Выбраная форма падачы матэрыялу ў выглядзе пытанняў і адказаў дазваляла папулярна і даступна данесці «для простых людей языка руского» старадаўнюю навуку хрысціянскую ад Святога Пісьма.

Рэлігійна-асветніцкімі мэтамі тлумачыць выданне Евангелля (паводле Матфея, Марка і частка Евангелля паводле Лукі) і Васіль Цяпінскі. Прадмову да яго Евангелля можна лічыць своеасаблівым адказам-водпаведдзю на палажэнне аб моўнай адсталасці славян Пятра Скаргі, які ў кнізе «Пра еднасць Божай царквы» (1577) пісаў: «Ніхто і нідзе з тых, хто ўжывае славянскую мову, вучоным стаць не можа... Бо няма на свеце нацыі, якая б на ёй так гаварыла, як у кнігах сказана...» Абвяржэнню гэтых пастулатаў і паслужыла Евангелле В. Цяпінскага, які свядома выдаў яго ў выглядзе двух паралельна размешчаных тэкстаў – стара(царкоўна)славянскага і беларускага.

Такім чынам, ужо ў тыя часы і перад навукоўцамі, і перад духавенствам, і нават перад мецэнатамі-фундатарамі востра паўстала пытанне аб навуковасці таго ці іншага выдання. Кнігі Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, а пазней і нібыта карпаратыўна створаныя пераклады з друкарняў Вільні і Еўа засведчылі працэс паступовага насычэння тагачаснага грамадства даступнай рэлігійнай літаратурай на беларускай мове. Як справядліва адзначае У. Г. Кароткі, для гэтага «спатрэбілася тытанічная праца цэлых пакаленняў, каб «простая мова» беларусаў і ўкраінцаў стала ўпоравень з мовамі «абранымі» [3, с. 18]. Аднак у няпростых гістарычных варунках таго часу «простая мова» не стала, ды і не магла

стаць паўнапраўнай мовай хрысціянскага набажэнства, хоць бы таму, кажучы словамі прафесара І. А. Чароты, што «царкоўнаславянская мова стваралася дзеля выканання адначасова, у неразрыўнасці, сакральнай і ідэнтыфікацыйнай функцый», выступала «як фактар веравызнаўчага яднання праваслаўных славян у прасторы і ў часе» [4, с. 35–39].

У канцы XVI–XVII стст. пераважная большасць Евангельскіх тэкстаў выдавалася на царкоўнаславянскай мове, толькі асобныя з іх суправаджаліся прадмовамі і пасляслоўямі па-беларуску. З канца XVIII ст. і да 1917 г. у Беларусі ўвогуле біблейскія кнігі не друкаваліся. Што датычыцца беларускамоўных выданняў Святога Пісання, то асобныя заклікі і практычныя захады ў гэтым напрамку сталі рабіцца ў пачатку XX ст. Так, каталіцкая газета «Bielarus» стала знаёміць чытачоў з паасобнымі сюжэтамі і вобразамі Бібліі. Баптысцкі прапаведнік Лука Дзекуць-Малей ў пачатку 1920-х гг. пераклаў Евангеллі, якія ў 1926–1927 гг. друкаваліся ў Лодзі. Пераклады Л. Дзекуць-Малея адрэдагаваў Антон Луцкевіч, ён жа пераклаў некаторыя кнігі Новага Запавету. У выніку з’явілася выданне па-беларуску «Новага Запавету і Псалмоў» (Гельсінгфорс, 1931; наступныя выданні выйшлі ў Лондане і Таронта). У 1930 г. ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі пераклаў Новы Запавет, які пад назвай «Чатыры Евангеллі і Апостальскія дзеі» быў выдадзены лацінкай у Вільні (1939). У 1954 г. ў Рыме ксёндз Пётр Татарыновіч выдаў лацінкай «Святое Евангелле і Апостальскія дзеі» са сваімі каментарыямі, а ў 1974 г. – «Лісты Святых Апосталаў». Перакладамі біблейскіх тэкстаў у 1950–1960-я гг. займаўся Ян Станкевіч, які спачатку выдаў Новы Запавет без кананічных кніг (Нью-Йорк, 1970) а потым і поўны пераклад пад назвай «Святая Біблія» (1973). Пазней у перакладзе архіепіскапа Мікалая (Мацукевіча) было выдадзена «Напрастольнае святое Евангелле» (Таронта, 1988). Асобныя старазапаветныя кнігі ў перакладзе Яна Пятроўскага апублікаваны ў Гэйнсвіле («Генезіс», 1984; «Кніга Эклізіяста, або прапаведніка», 1987).

Пачынаючы з 1990 г., пераклады кніг Бібліі сталі з’яўляцца і ў афіцыйным друку суверэннай Беларусі. Так, у часопісе «Беларусь» на працягу 1990 г. (№ 1–12) былі апублікаваны «Паводле Лукі Святое Евангелле» і «Апакаліпсіс» (перадрук з «Новага Запавету і Псалмоў» у перакладзе Л. Дзекуць-Малея і А. Луцкевіча). На працягу 1990–1992 гг. часопіс «Спадчына» апублікаваў Евангеллі паводле Матфея, Лукі і Іаана ў перакладзе А. Клышкі. З нагоды 500-годдзя з дня нараджэння Ф. Скарыны выдавецтва «БелСЭ» ажыццявіла факсімільнае выданне Бібліі Ф. Скарыны (т. 1–3, 1990–1991). У 1990 г. у перакладзе В. Сёмухі выйшла Евангелле

паводле Матфея (у кнізе з паралельнымі тэкстамі на грэчаскай, славянскай і рускай мовах). Прыгадаем таксама беларускамоўныя выданні Міхася Міцкевіча (Мічыган, 1998), Уладзіслава Чарняўскага (Мінск, 1999; 2003).

Такім чынам, можна адзначыць, што на працягу шматвяковай гісторыі царквы на беларускіх землях неаднаразова рабіліся спробы перакласці Евангельскія тэксты на мясцовую гаворку, гэта значыць на беларускую мову. У абсалютнай большасці гэта былі спробы індыўідуальныя, з разлікам на ўласныя веды, сваё разуменне мовы і яе асаблівасцей, з апорай на тую ці іншую традыцыю. Гістарычны вопыт першапраходцаў (Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, М. Смятрыцкага), які стаў асновай для складвання пэўных традыцый у перакладчыцкай дзейнасці, па прычынах унутрымоўнага, міжканфесійнага і грамадска-палітычнага характару не мог быць рэалізаваны, разлічваць на значны поспех у гэтай справе было праблематычна.

Поліканфесійная прыналежнасць перакладчыкаў XX–XXI стст. паўплывала на розны падыход да захавання канфесійна абумоўленых асаблівасцей у тэкстах: фактычна толькі В. Сёмуха і У. Чарняўскі хацелі бачыць свае пераклады агульнахрысціянскімі, міжканфесійнымі.

Да ліку моўных адрозненняў у перакладах Евангельскіх тэкстаў даследчыкі адносяць: несфарміраванасць рэлігійнай лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, што прадвызначыла зварот перакладчыкаў да дыялектызмаў (Л. Дзекуць-Малей і А. Луцкевіч, В. Гадлеўскі, Я. Станкевіч) і запазычанняў (а. Мікалай, М. Міцкевіч). Даўнія кантакты з польскай і рускай мовамі абумовілі шырокае выкарыстанне паланізмаў і русізмаў у перакладах першай паловы XX ст. і своеасаблівае «адштурхоўванне» ад рускай мовы, якое выразна адбілася на стаўленні да маркіраваных царкоўнаславянізмаў у 90-я гг. XX ст. – пачатку XXI ст. Варта згадаць таксама і творчую свабоду перакладчыка ў выбары адэкватных моўных сродкаў, а таксама прыхільнасць яго да розных варыянтаў правапісу беларускай літаратурнай мовы.

Мяркую, што індыўідуальны пераклад наўрад ці калі-небудзь стане цалкам задавальняючым. І пра гэта сведчыць уся гісторыя перакладу кніг Бібліі на беларускую мову. Таму стварэнне ў 1989 г. Беларускай Біблійнай Камісіі, як і аўтарскіх калектываў пад кіраўніцтвам ксяндза-пробашча Уладыслава Завальнюка – правільны шлях. Далейшая задача ўсіх – паяднанне высілкаў Праваслаўнай і Каталіцкай Цэркваў, аб’яднанне духоўных і свецкіх асоб для выпрацоўкі прымальнага для беларускіх хрысціян тэксту Бібліі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Розов Н. Н.* Книга Древней Руси XI–XIV вв. М., 1977.
2. *Мальдзіс А. І.* Выступленне // Святое Евангелле і праблемы перакладу на беларускую мову : матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 13 снеж. 2008 г. / пад рэд. У. М. Завальнюка, М. Р. Прыгодзіча. Мінск : Рым.-Катал. парафія Св. Сымона і Св. Алены, 2010.
3. *Кароткі У.* Беларускія прадмовы і пасляслоўі другой палавіны XVI – першай палавіны XVII ст. // Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / уклад., уступ. арт. і камент. У. Г. Кароткага. Мінск : Навука і тэхніка, 1991.
4. *Чарота І. А.* Беларуская мова і царква. Мінск : БДУ, 2000.
5. *Фурс В. У.* Сучасныя беларускія пераклады Евангелля паводле Мацвея: характар і фактары варыянтнасці выкладаў аднаго зместу ў тэкстах розных тыпаў : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. Мінск, 2009.

ГЕРМАНІЗМЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: ГІСТОРЫЯ ПЫТАННЯ, НАВУКОВЫЯ ДАСЯГНЕННІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАЛЕЙШАГА ДАСЛЕДАВАННЯ¹

Іншамоўныя запазычанні – неад’емная частка лексічнага саставу беларускай мовы. Слова гэтага паходжання фіксуюцца ўжо ў самых ранніх пісьмовых помніках усходніх славян, паколькі абсалютная большасць з іх у той ці іншай ступені была звязана з рэлігійнай тэматыкай. Ды і пераклад Кірылам і Мяфодзіем славянскіх богаслужэбных кніг адбываўся непасрэдна з грэчаскіх арыгіналаў, што зараней прадвызначала шырокае выкарыстанне лексікі кананічных на той час моў кніг Святога Пісання. Аб’ектыўна працэс запазычвання іншамоўных слоў вымагаўся і наладжваннем гандлёвых стасункаў з суседнімі краінамі і этнасамі, развіццём дагаворна-прававых узаемаадносін паміж асобнымі княствамі, ваеннымі паходамі, наладжваннем міждзяржаўных сямейна-родавых дынастый на еўрапейскім кантыненте і інш. Аднак «філалагічнае» разуменне іншамоўна-запазычанага слова выяўляецца толькі ў пачатку XVI ст. і звязваецца на ўсходнеславянскіх землях з кнігавыдавецка-асветніцкай дзейнасцю Францыска Скарыны.

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Германізмы ў беларускай мове: гісторыя пытання, навуковыя дасягненні і перспектывы далейшага даследавання // Актуальныя аспекты беларусістыкі : матэрыялы VI Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 27–29 мая 2015 г. / пад рэд. І. Э. Багдановіч [і інш.]. Мінск : Кнігазбор, 2020. С. 109–118.

Паставіўшы перад сабой мэту выдаць поўны і зразумелы проста-му хрысціянину тэкст Бібліі, Францыск Скарына пры яго падрыхтоўцы карыстаўся некалькімі крыніцамі на розных мовах, запаўняючы пропускі ў адных за кошт іншых. Як вядома, усходнеславянскі першадрукар і асветнік карыстаўся найперш Чэшскай Бібліяй 1506 г. Але ў яго былі і асобныя экзэмпляры царкоўнаславянскай Генадзіеўскай Бібліі 1499 г., царкоўнаславянскія выданні польскага друкара (немца па паходжанні) Швайпольта Фіёля і югаслаўскага Бажыдара Вукавіча. Пад рукой у Скарыны былі крыніцы на лацінскай і яўрэйскай мовах, у тым ліку і лацінскія тлумачэнні да Бібліі славутага прапаведніка Сярэднявечча Мікалая Лірана. Такая разнастайная тэксталагічная аснова кніг Святога Пісання ў сукупнасці з сацыяльнымі ўмовамі таго часу і прадвызначылі асаблівы характар мовы выданняў Ф. Скарыны, у тым ліку і шырокае выкарыстанне іншамовнай лексікі.

Ужо ў «Псалтыры» 1517 г. (многія даследчыкі па-ранейшаму лічаць яе першай кнігай Скарыны, хоць, па сведчанні А. Лозкі, першай па тагачасным вераснёўскім стылі была «Кніга Святога Іова» – 10 верасня 1517 г. (Лозка 2009)) Францыск Скарына адрознівае «рускія словы» ад «языка словенского», гэта значыць царкоўна(стара)славянскай мовы. Гэтаксама ён выдатна ўсведамляў запазычаны характар многіх іншамовных слоў, якія вымагалі зразумелага вытлумачэння для простага народа. Таму ў тэкстах сваіх кніг на палях ён тлумачыць і перакладае незразумелыя словы на роднай мове (*инокъ – одинець, конобъ – горнец, на зданиих – на кровлях, онагри – лоси, пажить – былие, тимѣпанъ – бубењ, холми – узгорки* і інш.). Такія тлумачэнні незразумелых слоў на палях старонак (так званыя глосы) пасля Ф. Скарыны сталі ледзь не абавязковымі ў розных старадрукаваных выданнях.

Варта адзначыць пры гэтым, што Скарына тлумачэнні незразумелых слоў прыводзіў не толькі «на боцех», але і непасрэдна ў тэксце (гэты прыём тлумачэння быў вядомы з канца XV ст.): «Книги Есферъ еже от еврей называются мъкгиля»; «Бивлиа Греческим языком Поруский сказуется Книги»; «Кончается Книга Судей, Зовемая Еврейским Языком Шофтимъ».

Гэтак жа ўважліва да незразумелых слоў ставіўся і Сымон Будны. Адны з іх аўтар «Катэхізіса» (1562) тлумачыў на палях (*напастъ – искушение, стихия – початки, чающее – ожидаючи*), другія непасрэдна ўкрапляў у тэкст: *брака или женитвы, брань или валка, елеомъ или масломъ, зелье або лекарство, недуги або хворобы, совесть або сумненье, татьми се есть злодеями, чада або молодые люди* і да т. п. Ёсць у яго і выпадкі шырокага тлумачэння слоў, асабліва мнагазначных: «Аминь есть слово

Еврейское, скажет(ся) на наш языкъ Въ истину, яко где Гсдь г(лаго)летъ Аминь г(лаго)лю вамъ, Тое жь розумеется, яко бы реклъ, Въ истину г(лаго)лю, или мовлю вамъ Часомъ теже Аминь кладется вместо будетъ или да будетъ» (Прыгодзіч 1994). Шырока карысталіся пералічанымі прыёмамі тлумачэння незразумелых слоў і іншыя аўтары і выдаўцы XVI–XVII стст.

Філалагічнае разуменне іншамоўна-запазычанага слова добра ўсведамлялі і складальнікі першых усходнеславянскіх лексіконаў Л. Зізаний і П. Бярында. Пры гэтым, як адзначае А. А. Яскевіч са спасылкай на К. Шырсага (1869), у «Лексісе» (ён з’яўляецца часткай «Азбукі») Лаўрэнцій Зізаний «не толькі дае тлумачэнні незразумелых слоў з кнігі Святога Пісання, суправаджаючы адпаведнымі граматычнымі паметами кожны лексічны нумар, але і ставіць упершыню перад сабой нацыянальна ўсвядомленую задачу – праз слоўнік дапамагчы вучням брацкіх школ авалодаць простаю народнай мовай» (Яскевіч 1996). Параўн.: *мел, вапно и тыжъ крейда; нужда, квалтъ принушенье; неясить, по грецку пелекан, птах естъ в Египте; онагръ, дикий осель, лесной; преторъ, ратушъ дом судовый; сіндонъ, с тонкого полотна простирало albo рантух. Для того так названо же напервей в месте Сідоне почато тое робити.*

Традыцый этымалагічна-генетычнага тлумачэння асобных незразумелых (найперш іншамоўна-запазычаных) слоў былі працягнуты ва ўласна філалагічных даследаваннях беларускай мовы, пачатак якіх прыпадае на першую чвэрць XIX ст., і звязаны з вывучэннем і апісаннем этнаграфіі, мовы, фальклору насельнікаў беларускага краю. Фактычна першай лінгвістычнай працай, прысвечанай беларускай гаворцы, стаў невялікі артыкул К. Калайдовіча «О белорусском наречии», апублікаваны ў 1822 г. У прыкладзеным да артыкула кароткім слоўніку беларускай мовы падаецца 67 слоў, з якіх даследчык разглядае як іншамоўныя запазычаныя: *валёнка, гвалт, фальварак, капялюш, кавалак, ліхтар, мур, шкаф, скрыня, хустка, шлях*. Параўн.: *гвалт – насилие. С немецкого gewalt. Употребляется как восклицание в несчастных случаях, то же, что и у нас: караул!; Капелюшъ – шляпа. На простом греческом языке kapellos то же значит; Лихтар – подсвечник, от немецкого Licht, свеча; Мур – каменное строение. С латинского tигis, в немецком тауер, в польском тиг* (Калайдовіч 1822).

Нягледзячы на не зусім дакладныя этымалагічныя ўказанні да асобных запазычанняў, праца К. Калайдовіча з’явілася ў пэўнай ступені ўзорам для далейшых лінгвістычных росшукаў у даследаваннях паслядоўнікаў вядомага рускага філалага.

3 гісторыі вывучэння германізмаў у беларускай мове. Мэтанакіраванае даследаванне іншамоўнай лексікі, якая займае значнае месца ў лексічнай сістэме беларускай мовы, фактычна пачалося з манаграфіі

акад. Я. Ф. Карскага «Беларусы». У першым выпуску гэтай капітальнай працы апісваюцца беларускія народныя гаворкі, падаецца пералік слоў, запазычаных праз пасярэдніцтва польскай мовы, з цюркскай, лацінскай, італьянскай, французскай, чэшскай, турэцкай, румынскай, грэчаскай, шведскай, татарскай, венгерскай, англійскай моў, а таксама нямецкай, напр.: гакь 'крук' < пол. hak < ням. Hacken (Карский 2006, с. 141). Такія словы даследчык разглядае як паланізмы, але не выключае магчымасці іх запазычвання непасрэдна з нямецкай мовы ў выніку сутыкнення беларусаў з немцамі ці з яўрэйскага жаргону. Гэта тычыцца ў асноўным слоў, звязаных з гандлёвай і рамесніцкай дзейнасцю, якой займаліся пераважна яўрэі (Карский 2006, с. 146). Яны размаўлялі на яўрэйска-нямецкім жаргоне, які развіўся з усходне-франконскага і часткова паўднёвага нямецкага дыялекту сярэдніх вякоў пры дапамозе яўрэйскай мовы (Карский 2006, с. 156).

У пачатку XX ст. з'явіліся першыя арыгінальныя артыкулы (М. Шульмана, М. Байкова, В. Вольскага), у якіх аналізавалася лексіка нямецкага паходжання ў беларускай мове, прыводзіліся паралелі яўрэйскіх і беларускіх слоў. Аднак у далейшым праца па вывучэнні германізмаў у беларускай мове прыпынілася, што было звязана з адмоўным стаўленнем да іншамовных запазычанняў у тагачасным мовазнаўстве.

Абуджэнне цікавасці да германізмаў у беларускай мове адбылося ў 1960–70-я гг., калі ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР распачалася праца па стварэнні картатэкі «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы». Менавіта ў гэты час у навуковым друку з'явіліся грунтоўныя артыкулы А. І. Жураўскага, А. М. Булыкі, І. І. Чартко і інш. Значным дасягненнем беларускіх гісторыкаў мовы стаў выхад з друку калектыўнай манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы», першым у беларускім мовазнаўстве даследаванні па гісторыі слоўнікавага складу старабеларускай мовы. Аўтарам раздзела пра іншамовныя запазычання стаў А. І. Жураўскі, які ахарактарызаваў фактары, што садзейнічалі пранікненню ў старабеларускую мову іншамовных запазычанняў, у складзе якіх – паланізмы, лацінізмы, германізмы, грэцызмы, царкоўнаславянскія, цюркізмы і літуанізмы. Працэс запазычвання даследчык характарызуе як станоўчы факт прагрэсіўнага развіцця мовы і падкрэслівае ў ім актыўную ролю не мовы-крыніцы, а запазычваючай мовы (Жураўскі 1970, с. 83). Разглядаючы самы шматлікі разрад запазычанай лексікі старабеларускай мовы – паланізмы, аўтар побач з уласнапольскімі лексічнымі сродкамі аналізуе і словы, якія ў польскай мове з'яўляюцца запазычаннямі з іншых моў, пераважна лацінскай і нямецкай (Жураўскі 1970, с. 93). Аналіз наступнага значнага пласта лексікі іншамовнага па-

ходжання – лацінізмаў – дазволіў даследчыку ахарактарызаваць цесныя кантакты беларускай мовы з іншымі заходнееўрапейскімі. А. І. Жураўскі сцвярджае, што шмат лацінізмаў пранікла ў іншыя мовы (Жураўскі 1970, с. 104), напрыклад, нямецкую, адкуль яны праз польскае пасярэдніцтва трапілі ў старабеларускую мову. Прааналізаваныя даследчыкам 200 германізмаў сталі ў старабеларускай мове асновай шматлікіх дэрыватаў (Жураўскі 1970, с. 113) і адносяцца да сацыяльна-эканамічнай, бытавой і гаспадарчай, абстрактнай лексікі. А. І. Жураўскі ўстанаўлівае значную ролю польскай мовы ў якасці мовы-пасярэдніцы пры запазычванні слоў з нямецкай мовы; такія намінацыі ён не лічыць паланізмамі і разглядае іх у асобным разрадзе з прычыны іх спецыфічнага фанетычнага, марфалагічнага аблічча, фанетычнай і семантычнай адпаведнасці нямецкім этымонам (Жураўскі 1970, с. 118–119).

У манаграфіі А. М. Булыкі «Лексічныя запазычванні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.» апісваюцца: семантыка, храналогія і шляхі пранікнення запазычванняў, іх фанетычная, марфалагічная, семантычная адаптацыя і словаўтваральная актыўнасць. Да запазычвання аўтар таксама адносіцца як да «станоўчага, прагрэсіўнага працэсу, у якім актыўным бокам выступае не мова-крыніца, а мова-рэцэптар» (Булыка 1980, с. 5). У старабеларускай мове даследчык аналізуе і апісвае лексіку з польскай, нямецкай, лацінскай, чэшскай моў, лексіку літоўскага і цюркскага паходжання і інш., наяўнасць якой тлумачыцца сацыяльна-гістарычнымі, эканамічнымі і культурнымі прычынамі. Фактычны матэрыял (каля 4000 лексічных адзінак) даследчык падзяляе па 14 лексічна-семантычных разрадаў, унутры якіх вызначаюцца шматлікія прадметна-тэматычныя групы.

Тэматычныя групы нямецкай лексікі падрабязна даследавалі на матэрыяле старабеларускай мовы І. І. Чартко (Чартко 1967) і В. М. Галай (Галай 1977). Так, у серыі артыкулаў, а пазней у кандыдацкай дысертацыі «Лексіка нямецкага паходжання ў старабеларускай мове» І. І. Чартко апісвае фанетычнае, граматычнае і семантычнае асваенне германізмаў; у складзе германізмаў ім вылучаюцца: бытавая і гаспадарчая, сацыяльна-эканамічная лексіка; лексіка, якая абазначае абстрактныя паняцці, асобна вылучаецца ваенная тэрміналогія. Падаецца слоўнік германізмаў, складзены па матэрыялах старабеларускага пісьменства XV–XVII стст.

У дысертацыі В. М. Галай «Бытавая лексіка нямецкага паходжання ў старабеларускай мове (на матэрыяле пісьмовых помнікаў XV–XVII стст.)» прыводзіцца тэматычная класіфікацыя бытавой лексікі нямецкага паходжання ў старабеларускай мове, выдзяляюцца такія лексіка-тэматычныя групы, як: назвы збудаванняў і іх асобных частак,

прадметаў і прылад гаспадарчага прызначэння, матэрыялаў і вырабаў з іх, посуду і мэблі, відаў тканін і вырабаў са скур, вопраткі, абутку і ткацкіх вырабаў, упрыгожанняў і аздобаў, прадуктаў харчавання, напояў і прыпраў і інш. Даследчыцай разглядаюцца шляхі і спосабы пранікнення ў старабеларускую мову бытавой лексікі нямецкага паходжання, ажыццяўляецца яе храналагічная класіфікацыя, апісваюцца асаблівасці яе фанетычна-марфалагічнага засваення ў беларускай мове. Падрабязна аналізуюцца семантычнае развіццё запазычаных слоў у старабеларускай мове і іх словаўтваральная здольнасць. В. М. Галай падкрэслівае, што шматлікія словы нямецкага паходжання праніклі ў беларускую мову праз пасярэдніцтва польскай мовы, і не згаджаецца з тымі лінгвістамі, якія разглядаюць іх як паланізмы: «Яны з'яўляюцца набыткам адной і другой моў, а ў некаторых выпадках былі непасрэдна запазычаны беларускай мовай і набылі на яе глебе новыя значэнні, якія часам перадаваліся суседнім мовам» (Галай 1977, с. 4). Да слоў нямецкага паходжання даследчыца адносіць «спрадвечна нямецкія словы і словы іншамоўнага паходжання з формай і значэннем, уласцівымі нямецкай мове».

Важнае значэнне ў гэты час атрымаў артыкул аўстрыйскага беларусіста Германа Бідэра, у якім апісваюцца нямецкія дыялектныя асаблівасці германізмаў у старабеларускай мове (Бідэр 1993). Пад нямецкім лексічным уплывам на беларускую мову даследчык разумее ў першую чаргу апасродкаванае (праз пасярэдніцтва іншых славянскіх моў) і непасрэднае запазычванне з нямецкай мовы (Бідэр 1993, с. 126). Аўтар звяртае ўвагу на тое, што «з прычыны апасродкаванага характару нямецка-беларускіх моўных кантактаў даследчыкі часам інтэрпрэтуюць нямецкі лексічны матэрыял у беларускай мове таксама на фоне іншых пластоў запазычанай лексікі (паланізмаў, лацінізмаў, украінізмаў, чэхізмаў, русізмаў)» (Бідэр 1993, с. 127). Герман Бідэр не згаджаецца з апісанай у лінгвістычных даследаваннях інтэрпрэтацыяй старабеларускіх германізмаў з пункту гледжання класічнай сярэдневерхнянямецкай літаратурнай мовы (XI–XIV стст.) або наддыялектнай агульнанямецкай новаверхнянямецкай мовы (фарміравалася з другой паловы XVII ст.) і прапануе пры іх параўнанні разглядаць ранненоваверхнянямецкую мову (сярэдзіна XIV – сярэдзіна XVII ст.). Даследчык называе яе мовай пераходнага перыяду, якая «не мае аднароднай моўнай сістэмы і характарызуецца шматлікімі варыянтамі на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы» (Бідэр 1993, с. 128). У артыкуле падаюцца таксама прыклады фанетычных, марфалагічных, словаўтваральных варыянтаў і лексічных сінонімаў германізмаў у старабеларускай мове, наяўнасць якіх тлумачыцца

не толькі беларускімі і польскімі адзнакамі, але і многімі нямецкімі дыялектнымі асаблівасцямі. Таксама апісваецца картатэка нямецкіх запазычанняў ва ўсіх славянскіх мовах (XIII–XVIII стст.), складзеная аўтарам для падрыхтоўкі параўнальнага слоўніка.

Славянска-германскае лексічнае ўзаемадзеянне найстаражытнейшага перыяду ў якасці асноўнага аргумента на карысць гіпотэзы аб вісла-одрской прарадзіме славян разгледзеў В. У. Мартынаў (Мартынов 1963). У манаграфіі размяжоўваюцца паняцці «пранікненне» і «запазычанне». У якасці неабходнай і дастатковай умовы пранікненне прадугледжвае тэрытарыяльную сумежнасць і памежнае двухмоўе, запазычанне – культурны ўплыў і экспарт/імпорт рэалій (новыя прылады і сродкі вытворчасці, новыя паняцці грамадскага жыцця) (Мартынаў 1963, с. 23). Разглядаючы лексічныя пранікненні і запазычанні з прагерманскай у праславянскую мову і наадварот – з праславянскай у прагерманскую, даследчык прыводзіць з максімальнай, сярэдняй і мінімальнай адноснай надзейнасцю прыклады лексічнага ўзаемапранікнення (V ст. да н. э. – I ст. н. э.).

На працягу апошніх дзесяцігоддзяў значнай колькасцю грунтоўных прац убагацілася беларускае мовазнаўства дзякуючы праф. П. У. Сцяцко і яго выхаванцам. Пры гэтым тут можна адзначыць як непасрэдна дысертацыйныя даследаванні, так і дысертацыйна-манаграфічныя выданні (С. Г. Ляскевіч (Ляскевіч 2007), А. І. Кавальчук (Кавальчук 2006), Ж. М. Буглак (Буглак 2003), Г. М. Аляксейчык (Алексейчик 1986). Напрыклад, у манаграфіі С. Г. Ляскевіч «Найменні адзення ў гаворках Гродзеншчыны» даследуюцца асаблівасці семантыкі і словаўтварэння назваў адзення жыхароў рэгіёна. Сярод прааналізаваных лексем побач з іншамовнымі словамі (з польскай, французскай, англійскай, лацінскай, яўрэйскай, рускай, італьянскай, венгерскай і іншых моў) сустракаюцца і словы, запазычаныя з нямецкай мовы, у большасці выпадкаў праз пасярэдніцтва польскай мовы, напр.: *андарак, манталь, футра, шматы*.

У манаграфіі А. І. Кавальчук «Асабовыя найменні ў гаворках Гродзеншчыны» апісваецца структурна-семантычная арганізацыя субстантываў са значэннем асобы, значную частку сярод якіх складаюць лексемы, запазычаныя з польскай і балцкіх моў або праз іх пасярэдніцтва з яўрэйскай, лацінскай, а таксама нямецкай моў, напр.: *басэтля, лантух, труба, шпунт*.

Добрыя водгукі сярод навукоўцаў атрымаў дапаможнік І. І. Бубновіч «Засваенне іншамовных слоў беларускаю літаратурнаю моваю», прысвечаны праблемам фанетычнага, марфалагічнага і семантычнага засваення іншамовных лексем беларускай літаратурнай мовай у розных

перыяды яе развіцця (Бубновіч 2000). І. І. Бубновіч вызначаюцца асноўныя заканамернасці адаптацыі і функцыянавання іншамовных «іравых» дзеясловаў і аддзяслоўных субстантываў, прапаноўваюцца адпаведныя законам беларускай мовы сродкі афармлення іншамовных дзеясловаў. У дапаможніку Ж. С. Сіплівені «Словаўтварэнне прыметнікаў ад іншамовных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове» аналізуецца суфіксальнае і конфіксальнае ўтварэнне ад’ектываў, матываваных іншамовнымі назоўнікамі, вызначаюцца заканамернасці іх дэрывацыі (Сіплівеня 2000).

Лексічныя адзінкі іншамовнага паходжання ў беларускіх гаворках падрабязна разгледзела А. А. Станкевіч (Станкевіч 1996). У манаграфіі германізм папярэджаны з паланізмамі, балтызмамі, лацінізмамі, грэцызмамі, запазычаннямі з раманскіх моў, галіцызмамі, італьянізмамі, цюркізмамі, гебраізмамі і запазычаннямі з фіна-вугорскіх, арабскай, персідскай і іншых моў прысвечаны асобны раздзел. Даследчыца прыводзіць падрабязную класіфікацыю запазычаных слоў паводле паходжання, тэматычнай прыналежнасці, часу, шляхоў засваення, паказваецца адаптацыя ў дыялектнай мове. 523 лексемы (17 %) з разгледжаных даследчыцай запазычанняў маюць германскае паходжанне (Станкевіч 1996, с. 5).

Асобна разглядаючы германізмы ў беларускіх народных гаворках, А. А. Станкевіч і ў складзе аналізуемых паланізмаў выдзяляе групу слоў, запазычаных з польскай мовы, у якой яны былі ўтвораны ад асноў нямецкага паходжання, напр.: *лакёркі, лакіркi, лякеркі* ‘лакiраваныя туфлі’ < пол. *lakierki* ‘тс’ < ням. *lackieren* ‘пакрываць лакам’ (Станкевіч 1996, с. 32). На думку даследчыцы, і лацінізмы з’явіліся ў беларускіх народных гаворках праз пасярэдніцтва польскай мовы, у якую яны трапілі праз заходнееўрапейскія мовы, у тым ліку і нямецкую мову: «Многія з іх былі ўтвораны ў гэтых мовах на аснове лацінскіх каранёў. Таму ў некаторай ступені іх можна аднесці да лацінізмаў толькі ўмоўна, улічваючы зыходную форму этымона» (Станкевіч 1996, с. 98). Як сцвярджае аўтар, некаторыя запазычання французскага і італьянскага паходжання засвойваліся ў беларускую мову праз нямецкую. Побач з польскай і рускай мовамі, нямецкая мова служыла пасярэдніцай пры запазычаннях ў народныя гаворкі слоў іспанскага паходжання (Станкевіч 1996, с. 146). У манаграфіі, акрамя слоў з нямецкай мовы, даследчыцай разглядаюцца і словы, якія трапілі ў беларускія гаворкі з іншых моў, але праз пасярэдніцтва нямецкай мовы.

У беларускай літаратурнай мове запазычання з нямецкай мовы вывучала В. А. Выхота. Шэраг артыкулаў гэтага аўтара ў часопісе «Роднае слова» (1997–2002) прысвечаны нямецкім словам у паэме «Новая зямля»

Якуба Коласа і ў творах нямецкіх пісьменнікаў. Германізмам прысвечаны арыгінальны слоўнік (Выхота 2007) і манаграфія даследчыцы «Нямецка-беларускія моўныя паралелі» (Выхота 1999). У апошній праз супастаўленне роднасных слоў у нямецкай і беларускай мовах аўтарам вылучаецца лексіка з агульным генетычным каранем у нямецкай і беларускай мовах (Выхота 1999, с. 15). Адзначым, што манаграфія В. А. Выхота створана ў першую чаргу ў лінгвадыдактычных мэтах, прызначана выяўленню зацікаўленасці вучняў вывучаць родную беларускую мову. Гэтаму садзейнічае, напрыклад, знаёмства з этымалогіяй слова, што дае магчымасць убачыць агульную крыніцу паходжання шэрагу слоў нямецкай і беларускай моў (словы з лацінскай, грэчаскай і іншых моў) (Выхота 1999, с. 41).

Лексікаграфічнай фіксацыі запазычанняў (сярод іх і германізмы) прысвечаны слоўнікі А. М. Булыкі – «Даўнія запазычанні беларускай мовы» (Булыка 1972), «Слоўнік іншамоўных слоў» (Булыка 1993), двухтомны «Слоўнік іншамоўных слоў» (Булыка 1999), «Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка» (Булыка 2005). Аднатомны «Слоўнік іншамоўных слоў» (налічвае 5600 лексічных адзінак) і двухтомны «Слоўнік іншамоўных слоў» (налічвае 25 000 лексічных адзінак) з’яўляюцца лексікаграфічнымі даведнікамі, якія змяшчаюць словы, запазычаныя ў розны час беларускай мовай з іншых моў або ўтвораныя з іншамоўных лексічных элементаў. «Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка» складаецца з 4000 слоў, якія сталі актуальнымі ў беларускай мове на працягу двух апошніх дзесяцігоддзяў, набылі дадатковыя, пераважна пераносныя значэнні або шырока ўжываюцца ў сучасных сродках масавай інфармацыі.

Дастаткова шырока словы нямецкага паходжання зафіксаваны і ў слоўніку В. А. Выхоты «Нямецка-руск-беларускі слоўнік: аманімія, паранімія, палісемія» (Выхота 2007), у якім разглядаецца больш за 2000 слоў нямецкай, рускай і беларускай моў, што поўнасю ці часткова супадаюць у гучанні ці напісанні, але адрозніваюцца лексічным значэннем.

Адной з апошніх прац, прысвечаных германізмам у беларускай мове, з’яўляецца манаграфія С. С. Масленікавай «Германізмы ў дыялектнай мове Гродзеншчыны» (Масленікава 2013), апублікаваная па выніках кандыдацкага даследавання «Германізмы ў дыялектнай мове Гродзеншчыны: структура, семантыка, адаптацыя».

Далейшыя перспектывы. У цэлым можам канстатаваць, што вывучэнне германізмаў у беларускай мове мае даўнюю традыцыю і дастаткова сур’ёзныя дасягненні. Аднак ёсць і шмат не да канца вырашаных пытанняў, якія патрабуюць далейшай працы беларускіх і замежных славістаў. У бліжэйшай перспектыве неабходна засяродзіцца на наступных напрамках:

- даследаванне фальклорна-дыялектных запісаў XIX – пачатку XX ст. з мэтай выяўлення германізмаў, вызначэння ступені іх засваення і г. д.;
- стварэнне поўнага рээстра германізмаў у беларускай мове і адпаведных лексікаграфічных прац;
- вызначэнне шляхоў запазычвання германізмаў, ступені ўплыву «беларускіх» германізмаў на рускую мову, ролі беларускай мовы як мовы-пасярэдніцы.

Далейшаму вывучэнню германізмаў у беларускай мове прысвечаны і новы міжнародны праект, які будзе ажыццяўляцца ў Альдэнбургскім універсітэце імя Карла фон Асецкі пад кіраўніцтвам прафесара Герда Генцэля. Але аб гэтым больш падрабязна нас праінфармуе сам навуковец.

Бібліяграфічныя спасылкі

Алексейчик Г. М. Наименования земельных участков в говорах Новогрудчины : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 1986.

Бідэр Г. Інтэрпрэтацыя нямецкіх лексічных элементаў у беларускай мове з пункту гледжання нямецкай дыялекталогіі // Беларусіка = Albaruthenica. Мінск, 1993. Кн. 1.

Бубновіч І. І. Засваенне іншамовных слоў беларускаю літаратурнаю моваю : дапаможнік. Гомель, 2000.

Буглак Ж. М. Найменні травы і півта ў гаворках Гродзеншчыны: фармаль-ная і семантычная структура, паходжанне : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Гродзен. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы. Гомель, 2003.

Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972.

Булыка А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. Мінск, 1980.

Булыка А. М. Слоўнік іншамовных слоў. Мінск, 1993.

Булыка А. М. Слоўнік іншамовных слоў : у 2 т. Мінск, 1999.

Булыка А. М. Слоўнік іншамовных слоў. Актualная лексіка. Мінск, 2005.

Выхота В. А. Нямецка-беларускія мовныя паралелі. Мінск, 1999.

Выхота В. А. Нямецка-руск-беларускі слоўнік: аманімія, паранімія, полісемія. Мінск, 2007.

Галай О. М. Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке (на материале письменных памятников XV–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Акад. наук БССР, Ин-т языкознания имя Якуба Коласа. Минск, 1977.

Жураўскі А. І. Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове // Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1980.

Кавальчук А. І. Асабовыя найменні ў гаворках Гродзеншчыны. Гродна, 2006.

Калайдовіч К. О. О белорусском наречии // Труды общества любителей российской словесности при императорском Московском университете. М., 1822. Ч. 1.

Карский Е. Ф. Белорусы : в 3 т. Минск, 2006–2007. Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. 2006.

Лозка А. «Псалтыр» Францыска Скарыны – не першая друкаваная беларуская кніга? // Род. слова. 2009. № 2. С. 106–108.

Ляскевіч С. Г. Найменні адзення ў гаворках Гродзеншчыны. Гродна, 2007.

Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (к проблеме прародины славян). Минск, 1963.

Масленікава С. С. Германізмы ў дыялектнай мове Гродзеншчыны / навуц. рэд. П. У. Сцяцко. Гродна, 2013.

Прыгодзіч М. «Для простых людзей языка руского»: Сымон Будны і яго «Катэхізіс» // Род. слова. 1994. № 3. С. 23–27.

Сіплівеня Ж. С. Словаўтварэнне прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове : дапаможнік. Гродна, 2000.

Станкевіч А. А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках. Гомель, 1996.

Чартко І. І. Лексіка нямецкага паходжання ў старабеларускай мове : дыс. ... канд. філал. навук / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1967.

Яскевіч А. А. Старабеларускія граматыкі: да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці. Мінск, 1996.

ГЕРМАНІЗМЫ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ НА ФОНЕ СТАРАПОЛЬСКОЙ МОВЫ І ІХ АДЛЮСТРАВАННЕ Ў СТАРАЎКРАЇНСКАЙ І СТАРАРУСКАЙ МОВАХ¹

Працэс запазычвання іншамоўных слоў на працягу ўсёй гісторыі беларускай мовы адбываўся па-рознаму і непасрэдна залежаў ад сукупнасці многіх фактараў сацыяльна-эканамічнага і культурнага характару. Часта тая ці іншая назва запазычвалася разам з рэаліяй або паняццем, якое яна намінавала, іншым разам – у выніку дзеяння тэндэнцыі да лаканічнасці і моўнай эканоміі, калі запазычанае слова адносілася да безэквівалентнай лексікі, а ў мове-рэцэптары не было аднаслоўнай назвы рэаліі і яе значэнне перадавалася апісальна. Па-рознаму і засвойваліся іншамоўныя словы ў жывой народнай гаворцы і літаратурна-кніжным пісьменстве, колькасна-нераўнамерна прадстаўлены яны ў лексікаграфічных крыніцах розных эпох, у сферы спецыяльнай тэрміналогіі і інш. Шмат якія з запазычанняў на пэўных этапах моўнай гісторыі выходзілі з ужытку, выцясяняліся ўласнамоўнымі лексічна-граматычнымі адпаведнікамі-не-

¹ Упершыню надрукавана: Прыгодзіч М. Р. Германізмы ў старабеларускай мове на фоне старопольскай мовы і іх адлюстраванне ў стараўкраінскай і старарускай мовах // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філалогія. 2022. № 1. С. 30–39.

алагізмамі, асобныя з сучасных запазычанняў паўторна «вярталіся» ў беларускую мову з рускай мовы. Некаторыя запазычанні, асабліва ў першыя два дзесяцігоддзі XX ст., свядома ўводзіліся навукоўцамі і літаратарамі ў беларускую мову, выконвалі раней і выконваюць у ёй не толькі чыста намінацыйную функцыю, але і з’яўляюцца важным лексіка-стылістычным сродкам [1, с. 13]. Па падліках А. М. Булыкі, толькі ў старабеларускай мове зафіксавана каля 4000 самастойных лексічных адзінак іншамоўнага паходжання. Калі ж сюды дадавіць каля шасці тысяч дэрыватаў, то «агульны лік слоў, звязаных сваім паходжаннем з іншамоўным каранясловам, склаў на завяршальным этапе функцыянавання старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы каля 10 000 лексічных адзінак» [2, с. 31].

Навукова-лінгвістычнае асэнсаванне іншамоўных утварэнняў у беларускай мове пачалося толькі ў другой палавіне XIX ст. і звязана з імем акадэміка Яўфімія Фёдаравіча Карскага. Менавіта ў манаграфіі «Беларусы» (Том 1. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903) ён прывёў значны спіс слоў, што прыйшлі ў беларускую мову з іншых моў пераважна дзякуючы польскаму пасярэдніцтву. У главе V «**Белорусы вместе с литовцами под властью Польши. Наплыв разных иностранных слов в белорусское наречие**» ён пісаў:

«...» Немецкие слова отчасти могли быть позаимствованы и самостоятельно у немцев, тогда как белорусы иногда соприкасались с ними непосредственно; кой-какие слова могли зайти от немцев к белорусам и через посредство евреев, о чём речь после «...».

З другога боку, Я. Карскі вылучыў і «Слова иностранные, зашедшие в белорусское наречие при посредстве польского языка»¹:

б а к и р ь: н а б а к и р ь набекрень, пол. **nabakier** из н.-нем. **bakker** (Карлов., 25).

б а л ё я большая лохань для мытья белья, пол. **baleja, balja** из н.-нем. **Balje**.

б а л ь к а – б ё л ь к а балка, пол. **belka** из нем. **Balken**.

«...» б о х о н ь каравай хлеба, пол. **bochen** из нем. **Bache**.

¹ Пособиями, кроме известных словарей С. Б. Линде (Słownik Języka polskiego), Я. Карловича, А. Крынского и В. Недзведзкого (Słownik jęz. p. Warszawa, 1900–1903), Ф. Миклошича (Etymologisches Wörterbuch), служили: Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym. Gabrjel Korbut (Prace Filolog., IV, 345–560); Ciwilizacja i język. Aleksander Brückner; Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia, używanych w języku polskim. Jan Karłowicz. Kraków. 1894, 1897; Die Fremdwörter in den slawischen Sprachen. Franz Miklosich (Denkschriften d. Kaiser. Akademie d. Wissenschaften. Philosophisch-hist. Classe. B. XV); Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen F. Miklosich (Denkschriften..., XXXIV, XXXV, XXXVII, XXXVIII).

б р á г а гуща, остающаяся после выварки водки, известный напиток, пол. **braha** из нем. **Brühe** (Мацен., С. SL., 20).

б р а к о в á ц ь, пол. **brakować** от **brac** из нем. **Brack**.

б р ы ж и кружева, известным образом сшитые, пол. **bryży** из нем. **Brise**, **Preis**, **Preise** (Карлов., 69).

б р у ш т ы н ь и б у р ш т ы н ь янтарь, пол. **bursztyn** из нем. **Bernstein**.

б р ы к а, б р ы ч к а, пол. **bryka**, **bryczka**, быть может, из народного нем. **Barutsche**, **Birutsche**, которое в свою очередь из ср.-лат. **Birota** (Карлов., 69).

б р у к ь камен. мостовая, пол. **bruk** из нем. **Brucke**.

б ў л к а белый хлеб, пол. **bulka** из нем. **Beule** (ср. Карлович, 75).

в á г а вес, пол. **waga** из ст. в.-нем. **Wäga**.

в á р т а караул, пол. **warta** из нем. **Warte**.

в á р т ы й стоящий, пол. **wart** из нем. **Wart**.

в ó р ч и к ь, пол. **orczyk** из нем. **Ortscheit** (Миклошич (Denkschr., XXXVIII, 7) допускает возможность и восточного происхождения: **orče** k, **urče** k, **určik**.

г а к ь крюк, пол. **hak** из нем. **Hacken**.

г á л ы ягодыцы, пол. **galy** из нем. **Galle**.

г á н д э л ь торговля, мена, пол. **handel** из нем. **Handel**.

г в á л ь т ь крик, пол. **gwalt** из нем. **Gewalt**, при посредстве евр. **giewalt**.

г é б э л ь пол. **hebel** из нем. **Hobel**.

г е р ц ь, г é р ц и к ь знаток, плут, п р о г е р ц ы в а ц ь, проматывать, польское старое **herc**, **harc**, из нем. **her zu**. **Slownik**, II, 16.

г р á б а р ь землекоп, пол. **grabarz** из нем. **Gräber**.

г р у н т ь почва, пол. **grunt** из нем. **Grund**.

д а х ь крыша (не соломенная), пол. **dach** из нем. **Dach**.

д е ж á (дже́а), пол. **dzieża**. Карлович (144) ставит в связь с народ. нем. **Döse**, а также Dose. Такого же взгляда и Брюкнер (149). С. i jęz., 68.

д р á б ы кости, пол. **drab**, нем. **Treppe**, прежн. **Trappe**.

д р о т ь проволока, пол. **dрут** из **drot**, нем. **Dragt**.

д р у к ь, д р у к á р ь, д р у к á р н я печатня, набойная и т. д., пол. **druk**, **drukarz**, **drukarnia** – все из нем. **Druck**.

д з я к о в а ц ь благодарить, переделка пол. **dziękować**; поляки, по Брюкнеру (С. i jęz., 45), образовали свое слово под влиянием нем. **danken** и чешск. **Děkowati** [3, с. 131–157].

Дзеля справядлівасці варта адзначыць, што першыя лексікаграфічныя фіксацыі запазычаных слоў у беларусаў і ўкраінцаў адносяцца да канца XVI ст., калі ў Вільна ў 1596 г. быў надрукаваны слоўнік «Лексис сиречь речения вкратце събранны и из словенского языка на простый рускій діалектъ истолкованы Л. Z» Лаўрэнція Зізанія. У рээстравай частцы слоўніка пададзена 1061 слова, у тлумачальнай – больш чым 2 тысячы. Гэты слоўнік пазней у поўным складзе ўвайшоў у «Лексикон...» Памвы Бярынды (1-е выд.: Кіеў, 1627; 2-е выд.: Куцейна, 1653).

Некаторыя запазычаныя словы прыведзены ў першым навуковым даследаванні аб беларускай мове – артыкуле Канстанціна Калайдові-

ча «О белорусском наречии» (Труды общества любителей российской словесности при императорском Московском университете». 1822. Ч. 1. С. 67–80). У канцы артыкула аўтар прывёў «Краткий словарь белорусского наречия» з 67 слоў. Сярод іх знаходзім:

Гвалт – насиліе. С немецкаго *gewalt*.

Ковалок – кусок. Из польскаго *kawalek*.

Лихтар – подсвечник, от немецкаго *Licht*, свеча.

Мур – каменное строение. С латинскаго *murus*, в немецком *mauer*, в польском *mur*.

Значнай колькасцю іншамоўная лексіка прадстаўлена ў «Словаре белорусского наречия» Івана Іванавіча Насовіча (СПб., 1870), іншых (нешматлікіх) слоўніках XIX ст.

Аднак сапраўднае **філалагічнае даследаванне** іншамоўных запазычанняў у беларускай мове пачалося з першага выпуску манаграфіі Я. Карскага «Беларусы». Можна адзначыць таксама, што ў 1920–30-я гг. з’явіліся невялікія артыкулы і нататкі аб этымалогіі беларускіх слоў, рабіліся спробы ахарактарызаваць асобныя групы запазычанняў з іншых моў. Сістэмны характар гэта работа атрымала толькі ў канцы 50-х – пачатку 60-х гг. XX ст. у сувязі з планами падрыхтоўкі «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», поўнае выданне якога завяршылася ў 2017 г. (Вып. 1–37. Мінск, 1982–2017; каля 75 000 слоў). Фактычна першапраходцам у вывучэнні іншамоўнай лексікі ў гэты перыяд стаў прафесар Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі, назіранні якога над рознымі групамі лексічных запазычанняў былі абагулены ў раздзеле «Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове» калектыўнай манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» [4]. У другой палавіне XX ст. да актыўнага вывучэння запазычанняў далучыўся Аляксандр Булыка [гл., напр., 5, с. 76–85].

Што датычыцца вывучэння непасрэдна германізмаў, то яно адбывалася ў сувязі з даследаваннем запазычанняў у цэлым. Колькасныя падлікі лінгвістаў, напрыклад, засведчылі, што ў мове старабеларускага пісьменства **германізмы** займалі трэцюю пазіцыю ўслед за **паланізмамі** і **лацінізмамі**. Выразна акрэсліліся і два шляхі пранікнення гэтай лексікі: у выніку прамых кантактаў носьбітаў беларускай мовы з нямецкім і часткова яўрэйскім насельніцтвам і праз пасярэдніцтва польскай мовы.

На працягу апошняй трэці XX – пачатку XXI ст. у навуковым друку з’явілася значная колькасць работ, прысвечаных германізмам. Былі абаронены кандыдацкія дысертацыі, апублікаваны цыклы артыкулаў як па гісторыі германізмаў у старабеларускай мове, так і ў мове мастацкіх твораў сучасных аўтараў, прааналізаваны германізмы ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – першай палавіны XX ст.

Адзначым таксама, што пытанні запазычвання германізмаў ва ўсходнеславянскіх мовах былі прадметам абмеркавання на тэматычным блоку «Мігрыруючыя словы: германізмы ва ўсходнеславянскіх мовах, якія маюць адпаведнікі ў польскай мове» (мадэратар прафесар Герд Генчэль) XVI Міжнароднага з'езда славістаў (Сербія, Бялград, 20–27 жніўня 2018 г.) [6, с. 289–293]. Гісторыі даследавання германізмаў у беларускай мове прысвечана таксама манаграфічна-бібліяграфічнае выданне «Германізмы ў беларускай мове» [7].

Словы нямецкага (германскага) паходжання сталі пранікаць у беларускую мову параўнальна рана. Маючы фактычна цэнтральнаеўрапейскае геаграфічнае становішча, «займаючы самы крайні заходні абшар усходнеславянскай тэрыторыі, беларусы, натуральна, у першую чаргу ўспрымалі лексічныя запазычванні, якія ішлі з захаду» [2, с. 84]. Адным з самых ранніх дакладна датаваных помнікаў старабеларускага пісьменства, у якім зафіксавалася пэўная колькасць слоў іншамоўнага паходжання, у тым ліку і германізмаў, з'яўляецца так званая Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. Грамата адносіцца да ліку дзяржаўных юрыдычна-гандлёвых дакументаў і ўтрымлівае дагавор паміж смаленскімі, віцебскімі і полацкімі купцамі і «лацінскімі» (нямецкімі) з Рыгі і Гоцкага берага (Готланда). Да нашага часу дайшлі дзве рэдакцыі граматы – рыжская і готландская, кожная ў трох спісах, складзеных на Гоцкім беразе і ў Смаленску. У грамаце, напісанай на мясцовай гаворцы (свабоднай ад уплыву царкоўнаславянскай мовы), прадстаўлены многія важнейшыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя рысы «будучай беларускай мовы» [8, с. 173].

У гэксце граматы даследчыкі адзначаюць запазычаныя словы нямецкага (мыто 'пошліна', фогот 'суддзя'), скандынаўскага (тиоунъ 'службовая асоба пры князях, баярах, епіскапах') і цюркскага паходжання (ногата 'грашовая адзінка, роўная адной дваццатай грыўні').

Што датычыцца слоў *мыто* (...з гочкаго берега до смольнеска без мыта), *тиоунъ* (аже тиюнъ оуслышитъ) і *ногата* (ногата смольнеская) [9], то іх паходжанне не выклікае сумненняў. Сапраўды, лексема *мыто* ўзыходзіць да старажытна-верхнянямецкага *mīta* 'пошліна за правоз тавараў праз мяжу'; *тиоунъ* – ад старажытна-ісландскага 'слуга', *ногата* – запазычанае з цюркскіх моў, дзе яно абазначала адпаведную грашовую адзінку.

Складаней атрымліваецца з лексемай *фоготъ*, у навуковай літаратуры паходжанне якой безапеляцыйна звязваецца з нямецкай мовай (у слоўніку да першага тома «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы»

яно этымалагізуецца нямецкім *Vogt* ‘суддзя’). Картатэка ж «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» гэтую лексему не фіксуе, паколькі Грамата 1229 г. у лік першакрыніц чамусьці не трапіла. У слоўніках нямецкай мовы слова мае стылістычную памету гіст. і падаецца ў значэнні ‘на-меснік, кіраўнік, фогт’. Такім чынам, у тэксце Граматы 1229 г. адлюстравалася, на нашу думку, поўнагалосная форма *фоготъ* як унармаваны графічны варыянт – рыса тагачаснай беларускай мовы.

Сведчаннем фанетыка-арфаграфічнай адаптацыі германізма *Biscof* (ад грэч. *episkopos*) можна лічыць і форму *пискоупъ* (пискоупъ ризкии), якая ў далейшым у помніках старабеларускага пісьменства будзе дамінаваць на фоне *быскопъ, быскупъ* [10, с. 8–10].

Акрамя адзначаных вышэй запазычанняў, у тэксце Граматы 1229 г. адлюстравалася і яшчэ адно слова іншамоўнага паходжання – *товаръ* (взьмьт латыньскыи товаръ; а что погынетъ от того товара...). Даўняе агульнаславянскае запазычанне з цюркскіх моў (параўн. тур. *tavar* ‘свойская рагатая жывёла, скаціна’, тое ж у татарскай і туркменскай мовах) першапачаткова і мела значэнне ‘скаціна’, пазней – ‘маёмасць, дабро’ > ‘уласнасць’ > ‘ўсялякі тавар’. У тэксце Дагаворнай граматы 1229 г. гэтае слова мае абагуленае значэнне ‘прадукт працы, выраблены для абмену, продажу’ [1, с. 14].

І калі ў ранніх помніках беларускага пісьменства германізмы сустракаюцца не часта, то актыўнае запазычванне слоў германскага паходжання адбываецца ў беларускай літаратурна-пісьмовай мове XIV–XVIII стст.

Разгледзім **германізмы ў старапольскай і старабеларускай мовах**. Узаемадзеянне старабеларускай і старапольскай моў назіраецца на працягу ўсёй гісторыі станаўлення і развіцця беларускага пісьменства старажытнага перыяду. Асабліва інтэнсіўнымі гэтыя кантакты былі ў XVI–XVII стст., калі ў Вялікім Княстве Літоўскім (пазней Рэчы Паспалітай) фактычна на роўных у розных сферах жыццядзейнасці выкарыстоўваліся абедзве мовы. І толькі ў выніку пастановы Варшаўскага сойма 1696 г. адзінай дзяржаўнай стала польская мова.

Што датычыцца германскіх моў, то самае ранняе ўзаемадзеянне з імі ў старабеларускім пісьменстве назіраецца з 1229 г., калі быў заключаны дагавор Смаленска з Рыгай і гоцкім берагам. Пранікненне германізмаў на першапачатковым этапе дыктавалася як чыста юрыдычнымі калізіямі (неабходнасцю семантычнай трактоўкі асобных тэрмінаў і паняццяў), так і паступовым засваеннем беларусамі новых прадметаў і прылад працы, раней невядомых мясцоваму насельніцтву. Значная роля ў працэсе засваення германскай лексікі ў беларускай мове належыць старапольскай мове.

**Раннія германізмы ў старабеларускай мове
на фоне старапольскай мовы і іх адлюстраванне
ў стараўкраінскай і старарускай мовах**

№ п/п	Лексічная адзінка і яе значэнне ў старабеларускай мове	Стара- поль- ская мова	Стараўкраінская мова		Стараруская мова	
			XIV–XV стст.	XVI– XVII стст.	XI– XVII стст.	XVIII стст.
1	Бунть (1625): 1) бунт, мяцеж (1566); 2) гурт, натоўп (1538); 3) пучок, кіпа, стос (1625)	1746	–	1635	1648	1700
2	Вартовати (1541): 1) злоўжываць (1541); 2) вартаваць (1608); 3) пільнавацца чаго-небудзь (пачатак XVI ст.); 4) чакаць з'яўлення чаго-небудзь (1598)	1572	–	1616	–	–
3	Вахмістръ (1682): 1) ахоўнік, вахмістр	1764	–	–	1598	1703
4	Галтаръ (1631): 1) вадасховішча	1913	–	–	–	–
5	Гуртомъ (1588): 1) оптам (1640); 2) гуртам, натоўпам (1588); 3) сумесна, разам (1696)	1773	–	1567	–	Гурт (1763)
6	Декаръ (1563): значэнне няяснае	1650	–	–	–	–
7	Дуналь (1685): 1) вялікі (тоўсты) цвік з вушкам Дынель (1689): 1) кручок на канцы дышля	1757	–	–	–	–
8	Жакгель (1480 – канец XV ст.): 1) парус, ветразь	1532	–	1575	–	–
9	Инкгеръ (1620 – пачатак XVII ст.): 1) малодшы сын сярэднева- ковага памешчыка	1874	–	–	Юнкоръ (1722) Юнкеръ (1734)	Юнкеръ (1720)

Працяг табл. 1

№ п/п	Лексічная адзінка і яе значэнне ў старабеларускай мове	Стара- поль- ская мова	Стараўкраінская мова		Стараруская мова	
			XIV–XV стст.	XVI– XVII стст.	XI– XVII стст.	XVIII стст.
10	Камердинеръ (1713) 1) камердынер	1810	–	–	–	1707
11	Кипа (1445): 1) мера тавараў, кіпа	1784	–	1550	1489	1697
12	Кипка (1686): 1) невялікія жалезныя начоўкі	1953	–	–	–	–
13	Клепачъ (1516): 1) чаканшчык манеты 2) мясцовая манета (1685)	1861	–	–	–	–
14	Кресъ (1511 [*]): 1) лінія, мяжа, граніца (XVII ст.); 2) канец, заканчэнне (сярядзіна XVII ст.) 3) <i>перан.</i> канец жыцця (1588); 4) <i>перан.</i> мэта, канечны пункт шляху (пачатак XVII ст.); 5) <i>перан.</i> кульмінацыйны пункт (1615); 6) вызначаны тэрмін (1590); 7) <i>перан.</i> лінія абароны 8) шрам, рубец (1699)	1792	–	Криса (1613)	Креска (1550)	–
15	Норский (1509): 1) галандскае сукно, г. На- ардэн	1723	–	–	Нор- ский (1588)	–
16	Обшлягъ (1566) Абшлягъ (1602): 1) абшлаг	1791	–	–	Об- шлягъ (1711)	Опшлаг (1703)
17	Ратманъ (1387): 1) член Рыжскага магістрата ў XII–XV стст.	1848	–	–	Ратман (1284)	1798
18	Ратуша (1445, 1385 [*]) Ратушъ (1486)	1462	Ратуш- ный (1496)	Ратушъ (1559)	Ратушъ (1648)	Ратуша (1699)

Працяг табл. 1

№ п/п	Лексічная адзінка і яе значэнне ў старабеларускай мове	Стара- поль- ская мова	Стараўкраінская мова		Стараруская мова	
			XIV–XV стст.	XVI– XVII стст.	XI– XVII стст.	XVIII стст.
19	Риса (пачатак XVI ст. – 1520): 1) рыса, лінія	1737	–	–	–	–
20	Слесакъ (1686): 1) ружэйны затвор (1 прыклад)	1841	–	–	–	–
21	Стага (1686) Штага (1699): 1) штаг	1861	–	–	–	–
22	Сталвага (1692) (1 прыклад): 1) стальвага	1778	–	–	–	–
23	Сталь (пачатак XVI ст. – 1520) 1) сталь	1579	–	1565	1625	1697
24	Сталюга (1686): 1) сталюга	1857	–	–	–	–
25	Стынка (1697): 1) сняток (рыба)	1810	–	–	Снетки (1574)	–
26	Стюрман (1440, 1385*) Стырманъ (1627) Стырникъ (1582): 1) стырnavы (кормчий)	1555	–	–	Стюр- ман (1566)	Стир- ман (1696)
27	Фертмаршалокъ (1710): 1) военачальнік атрада нямецкіх наёмнікаў	1803	–	–	Фел- тмар- шалъ** (1620)	Фель- дмар- шелк (1700)
28	Фора (1589): 1) плата фурману за пера- возку грузаў	1868	–	–	–	–
29	Фризъ I (канец XV ст. – 1480) Фрызь (1580): 1) прадстаўнік германскага племені Фризъ II (канец XVI – пача- так XVII ст.) Тризъ (1489) Фрезъ (1580): 1) конь-цяжкавоз, ламавік	Не за- фікса- вана 1564	–	–	–	–

Заканчэнне табл. 1

№ п/п	Лексічная адзінка і яе значэнне ў старабеларускай мове	Стара- поль- ская мова	Стараўкраінская мова		Стараруская мова	
			XIV–XV стст.	XVI– XVII стст.	XI– XVII стст.	XVIII стст.
30	Цаля (1526) (1 прыклад): 1) цаля	1685	–	Цаль (1594)	Цоль (1709) Цоль (1725)	–
31	Цына (1498) Цынъ (1511) Цина (1510) Цинъ (1539) Цень (1545): 1) цынк, вырабы з цынку	1776	–	–	–	Цина (1718) Цинк (1738)
32	Шалеванье (1681) (1 пры- клад): 1) шалаяванне	1847	–	–	–	–
33	Скалва (1330*) Шаля (1653)	 Szala (1490)	–	 Шаля (1606)	Скалва (1263)	 Шалка (1711)
34	Шанокъ (1571) Шанка (1713, 1692*): 1) мера сыпкіх рэчываў	1657	–	–	–	–
35	Шахта (1517): 1) шахта	1764	–	–	Шахта (1645)	–
36	Шпілька (1598): 1) шпілька, іголка, калючка	Szpil (1700)	–	Шпиль (1649)	–	–
37	Шрубцнокъ (1577): 1) ціскі з вінтавым заціскам	1863	–	–	–	–
38	Шрубштакъ (1616): 1) ціскі	1690	–	–	–	–
39	Штурмгабъ (1567): 1) штурмавы шлем з грэбе- нем і заслонай для вачэй	1841	–	–	–	–
40	Штурмъ I (1627): 1) шторм Штурмъ II (1567): 1) шторм	Sztorm (1934) –	– –	1565 –	1609 –	1696 –

* Гіпатэтычны год фіксацыі слова.

** Форма слова дрэнна расчытаецца ў крыніцы.

**Германізмы, што фіксуюцца
толькі ў старабеларускай і старапольскай мовах**

№	Лексічная адзінка	Час першай фіксацыі ў беларускай мове	Час першай фіксацыі ў польскай мове
1	Декаръ	1563	1650
2	Дуналь (дынель)	1685 1689	1757 –
3	Кипка	1686	1953
4	Клепачъ	1516	1861
5	Риса	1520	1737
6	Слесакъ	1686	1841
7	Стага (Штага)	1686 1699	1861 –
8	Сталвага	1692	1778
9	Сталюга	1686	1857
10	Фора	1589	1868
11	Фриз 1 Фриз 2 Фризь Фрезъ	1480 1580 1489 1580	* 1564 – –
12	Шанокъ	1571	1657
13	Шрубцнокъ	1577	1863
14	Шрубштакъ	1616	1690
15	Штурмгабъ	1567	1841
16	Штурмъ (шторм) Штурмъ (штурм)	1627 1567	1934 Магчыма, ёсць ва ўкраінскай і рускай мовах

* Час фіксацыі слова невядомы.

Сярод 416 германізмаў, зафіксаваных у помніках старабеларускага пісьменства XIV–XVII ст., роўна 40 адзінак адлюстраваліся на 50 і больш гадоў раней, чым яны з’явіліся ў старапольскай мове. Іх можна разглядаць як непасрэдныя запазычанні з нямецкай мовы.

Адначасова ў старапольскай і старабеларускай мовах зафіксаваны 93 адзінкі. Паводле часу з’яўлення:

XIV – мяжа XV ст. – 5 адз.

XV – мяжа XVI ст. – 16 адз.

XVI – мяжа XVII ст. – 53 адз.

XVII – пачатак XVIII ст. – 19 адз.

283 адзінкі былі запазычаны старапольскай мовай раней, чым яны прадстаўлены ў помніках старабеларускага пісьменства, што сведчыць аб польскім пасярэдніцтве гэтых запазычанняў.

Што датычыцца сучаснай беларускай мовы, то, паводле «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» ў шасці кнігах, налічваецца каля 500 германізмаў з адпаведнікамі ў польскай мове, што складае амаль 73 % ад іх агульнай колькасці. З улікам некалькі больш як 400 германізмаў, выяўленых у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», можна меркаваць, што іх колькасць у старабеларускай мове павінна быць як мінімум у два разы большай (800 ці нават 1000 адзінак) [11, с. 173]. Іншая справа, што далёка не ўсе з іх па розных прычынах трапілі ў картатэку «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», паколькі пры яе стварэнні ў 1960-я гг. многія словы адсутнічалі ў помніках, даступных аўтарам на момант падрыхтоўкі картатэкі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Прыгодзіч АА. Нямецкая мова як крыніца лексічных запазычанняў. *Человек в социокультурном измерении*. 2020; 1: 12–18.
2. Булыка АМ. Лексіка іншамовнага паходжання як крыніца гістарычнага слоўніка беларускай мовы. *Мовознавство*. 2015; 2:30–36.
3. Карский ЕФ. Белорусы. Введение в изучение языка и народной словесности. У: Прыгодзіч МР, рэдактар. *Германізмы ў беларускай мове*. Мінск: БДУ; 2015. С. 6–17.
4. Баханькоў АЯ, Жураўскі АІ, Суднік МР, рэдактары. *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка; 1970. 339 с.
5. Булыка А. Германізмы ў старабеларускай мове. *Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук*. 1974; 2:76–85.
6. *Международни конгрес слависта* (Београд, 20-27.VIII.2018). Тезе и резимеи. Том 1. Језик. Београд:: Чигоја штампа. С. 289–293.
7. *Германізмы ў беларускай мове* / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генцэль; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск: БДУ, 2015. 303 с.
8. Анічэнка УВ. Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. У: Міхневіч АЯ, рэдактар. *Беларуская мова. Энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі; 1994. С. 173.
9. Анічэнка УВ, Вярхоў ПВ, Жураўскі АІ, Рамановіч ЯМ, складальнікі. *Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Частка 1*. Мінск: Выдавецтва АН БССР; 1961. 539 с.
10. Жураўскі АІ, рэдактар. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Выпуск 2. Биець – Варивный*. Мінск: Навука і тэхніка; 1983. 320 с.
11. Прыгодзіч М. Польская мова як пасярэдніца запазычвання слоў нямецкага паходжання ў помніках старабеларускага пісьменства (папярэднія заўвагі). У: Багдановіч ІЗ, Свістунова МІ, рэдактары. *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Зборнік артыкулаў у гонар прафесара Э. Смулковай*. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ; 2016. С. 170–173.

МОЎНАЯ КАДЫФІКАЦЫЯ Ў ВКЛ: З ГІСТОРЫІ ДАСЛЕДАВАННЯ І МАГЧЫМЫЯ ШЛЯХІ ВЫРАШЭННЯ ПРАБЛЕМЫ¹

Праблема моўнай кадыфікацыі ў ВКЛ палягае ў далёкай старажытнасці і звязана найперш з агульным станам моўнага жыцця поліэтнічнай і поліканфесійнай краіны. Старажытныя кніжнікі, што працавалі ў розных гарадах і мястэчках ВКЛ, ніяк не абцяжарвалі сябе развагамі аб характары той мовы, на якой яны пішуць. Яны адно выразна выдзялялі «русский язык» і «славенский» (славянский) церковнославянский. Разуменне рознага характару мовы царкоўнай (царкоўнаславянскай) і простаі, «рускай», адным з першых выразна пачынае ўсведамляць Францыск Скарына, а ўслед за ім і яго паслядоўнікі. Увогуле, у наш час выказваецца думка, што Ф. Скарына спрабаваў перастварыць тэкст Старога Запавету з разлікам на вернікаў дзвюх хрысціянскіх канфесій – праваслаўных і католікаў. Адпаведна і мову выбраў агульнаразумелую для іх – беларускую (рускую). Як вядома, беларуская мова ў сілу аб'ектыўных фактараў у ВКЛ выконвала функцыю афіцыйнай (справаводча-канцылярскай) мовы да і значны перыяд пасля Люблінскай дзяржаўнай уніі, інакш кажучы, яна знаходзілася ў цэнтры сацыяльна-камунікатыўнай сістэмы Вялікага Княства Літоўскага. Апошняму садзейнічалі такія фактары, як агульная з літоўцамі сталіца дзяржавы – Вільня, колькасная перавага беларусаў над літоўцамі, знаходжанне, у адрозненне ад украінцаў, у складзе ВКЛ на ўсім працягу існавання гэтай дзяржавы і інш.

1. Першым этапам аспрэчвання статусу беларускай мовы ў ВКЛ можна лічыць сярэдзіну XVI ст., калі да і асабліва пасля Люблінскай уніі супраць беларускай мовы склалася пэўная апазіцыя з боку літоўскай знаці. Імкненне паказаць роднасць літоўскай мовы з латынню, адпаведна, рымскае паходжанне літоўскай знаці адлюстравалася нават у летапісах поўнай рэдакцыі, іншых хроніках (Хроніка Быхаўца, Хроніка Літоўская і Жамойцкая, летапісы Красінскага, Рачынскага, Румянцаўская і інш.). Літоўскі гісторык Міхалон Літвін у 1550 г. напісаў спецыяльныя нататкі, у якіх выказаўся супраць афіцыйнага ўжытку беларускай мовы. На яго думку, беларуская мова не знаёміць літоўцаў са старажытнас-

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Моўная кадыфікацыя ў ВКЛ: з гісторыі даследавання і магчымых шляхі вырашэння праблемы // *Новае слова ў мовазнаўстве: матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў*, Мінск, 20–21 мая 2010 г. / пад рэд. С. М. Запрудскага, Г. А. Цыхуна. Мінск: Четыре четверти, 2012. С. 54–57.

цю і не развівае іх грамадзянскіх пачуццяў, таму ад яе трэба адмовіцца. Віленскі войт Аўгустын Ратундус, які ў 1576 г. напісаў на лацінскай мове «Хроніку Літвы» і пераклаў на лацінскую мову Статут ВКЛ, рэзка выказваецца на карысць лацінскай мовы, а беларускую характарызуе як чужую, грубую і варварскую. Варожай беларуская мова ўяўлялася яму з пункту гледжання таго, што яна была агульнай з Маскоўскай дзяржавай як спрадвечным ворагам Літвы.

Аднак можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэтыя палемічныя выпадкі на беларускую мову і сутнасць разумення яе афіцыйнага статусу істотнага ўплыву не мелі. Юрыдычнае замацаванне ў Статутах 1566 і 1588 гг. за беларускай мовай агульнадзяржаўных функцый на пэўны час прыпыніла спрэчкі. Тым больш, у канцы XVI – пачатку XVII ст. аўтары многіх арыгінальных работ адназначна кадыфікавалі гэтую мову як «рускую» або «простыі руский диялект» (Л. Зізаній, М. Сматрыцкі). Прафесар А. І. Жураўскі, напрыклад, адзначае той факт, што многія перапісаныя з беларускіх перакладаў маскоўскімі пісцамі спісы кніг напоўнены шматлікімі зменамі і праўкамі тыповых беларускіх слоў і форм, якія, несумненна, сведчаць аб выразным супрацьпастаўленні мовы беларускай («рускай»), незразумелай маскоўскаму чытачу, і ўласна мовы расейскай, мовы Маскоўскай Расіі.

2. Шырокім спектрам характарыстык мовы ВКЛ вызначаецца XIX ст., калі расійскія лінгвісты, а таксама філолагі-аматары і даследчыкі народнай культуры беларускага краю сталі падрабязна вывучаць (найперш збіраць і публікаваць лексічны матэрыял) беларускую гаворку. На гэты час прыпадаюць працы К. Калайдовіча, Ф. Галатузава, П. Шпілеўскага, Д. Языкава, Ф. Буслаева, А. Сабалеўскага і інш. Недвухсэнсоўныя выказванні пра старую беларускую мову на аснове народных гаворак у дачыненні да перыяду ВКЛ належаць акадэміку Я. Карскаму, які ў першым томе «Беларусаў» пісаў, што «старая заходняруская мова (“наречие”)... пастаянна абапіралася на мову простага народа мясцовага беларускага племені».

3. Найбольшыя разыходжанні ў ацэнцы характару афіцыйна-справаводчай мовы ВКЛ прыпадаюць на XX – пачатак XXI ст. І калі ў першай палавіне XX ст. паміж рознымі лінгвістамі быў дасягнуты своеасаблівы кансенсус у разуменні сутнасці мовы ВКЛ, то другая палавіна XX і асабліва пачатак XXI ст. выявілі вострую непрамірымасць у поглядах беларускіх, украінскіх, расійскіх і часткова замежных моваведаў. Як адзначае У. Мякішаў, «ствараючы пералічаныя тэрміны (а з варыянтамі колькасць вызначэнняў заўважна перавысіць паўсотню), аўтары кіраваліся разнастайнымі матывамі геаграфічнага, этнаграфічнага, палітычнага і лінгвістычнага характару, а таксама імкнуліся ўказаць

на асобы характар мовы». Адзначым, што многія вызначэнні мовы ВКЛ можна ўспрымаць калі не правакацыйнымі, то як мінімум абразлівымі, зробленымі несумленна, тэндэнцыйна, з падтасоўкай і фальсіфікацыяй фактычнага матэрыялу. Выпрацаваныя і ў цэлым агульнапрынятыя ў 50–70-я гг. XX ст. прынцыпы моўнай кадыфікацыі (прыналежнасці) помнікаў пісьменства XIV–XVII стст. для многіх, на вялікі жаль, ужо аказаліся яўна недастатковымі.

Менавіта гэтымі абставінамі і была прадыхавана тэматыка блока «Мова старажытнай Беларусі». Ці не пара агульнымі намаганнямі лінгвістаў-гісторыкаў вырацаваць агульную канцэпцыю моўнай супольнасці ў Вялікім Княстве Літоўскім, адпрэчыўшы ўласныя амбіцыі, «апусціцца на грэшную зямлю», прыслухацца да розных думак, уважліва і памяркоўна ацаніць далёкае мінулае, без падправак, без непатрэбнага «дадумвання», імкнучыся быць строга навуковымі і аб'ектыўнымі?!

СТАРАБЕЛАРУСКІЯ ЛЕКСІКОНЫ ЯК СПРОБА ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНАЙ КАДЫФІКАЦЫІ МОВЫ¹

Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова ў сваім гістарычным развіцці не толькі прыцягвала традыцыі папярэдніх эпох, але і актыўна ўбірала ў сябе асаблівасці мясцовага маўлення, паступова насычалася тымі адметнымі рысамі ў галіне фанетыкі, лексікі, словаўтварэння, марфалогіі і сінтаксісу, якія ў пазнейшыя часы (XVI–XVII стст.) дазвалялі гаварыць аб ёй як самастойнай і самадастатковай славянскай мове. Яскравым сведчаннем гэтаму з'яўляецца багатая рукапісная і друкаваная спадчына XIV–XVII стст., творы як царкоўна-рэлігійнага напавення, так і арыгінальная і перакладная літаратура, адміністрацыйна-юрыдычныя запісы і дакументы, зводны кадыфікаванага права, дзелавае і прыватнае перапіска і інш. На працягу дзесяцігоддзяў і стагоддзяў паступова складаліся пэўныя традыцыі і графіка-арфаграфічнае афармленне тэкстаў, вырабляліся прыёмы адэкватнага адлюстравання на пісьме вусна-гутарковых асаблівасцей мовы насельнікаў беларускага краю. Значную ролю

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Старабеларускія лексіконы як спроба графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі мовы // *Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы* : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. С. 77–79.

ў гэтым працэсе, на нашу думку, выконвалі старабеларускія лексіконы – найперш слоўнікі перакладнага тыпу, у якіх царкоўнаславянская лексіка тлумачылася адпаведнымі словамі старажытнай беларускай мовы.

Як вядома, першым усходнеславянскім слоўнікам перакладнага тыпу стаў «Лексіс з талкаваннем славенскіх моў проста», з’яўленне якога датуецца прыблізна другой паловай XVI ст. Невядомы аўтар адной з самых ранніх помнікаў беларускай лексікаграфіі стварыў тлумачальна-перакладны слоўнік, які стаў узорам для пазнейшых лексікаграфічных прац старабеларускай мовы – «Лексіса Лаўрэнція Зізанія» (1596), «Лексікона славенароскага» (1627) Памвы Бярынды, «Сінонімы славенароскай» (XVII ст.). Нягледзячы на ў цэлым розныя падыходы да распрацоўкі слоўніковых артыкулаў, у многім аднолькавую лексічную базу, аўтары выразна і ўсвядомлена перадавалі графічнымі сродкамі ўсе важнейшыя найперш фанетычныя асаблівасці старабеларускай мовы. Варта нагадаць, што яшчэ да ўзнікнення беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання была выпрацавана традыцыя тлумачыць незразумелыя словы на палях і непасрэдна ў тэксе кніг. Так званыя *гласары*, *азбукоўнікі*, *прыточнікі*, а таксама шматлікія глосы з рукапісных твораў старажытнасці і сталі асновай першых старабеларускіх слоўнікаў. Нельга не ўлічыць, зразумела, і вопыт дэмакратызацыі моўных сродкаў і такіх першадрукароў, як Ф. Скарына, С. Будны, В. Цяпінскі.

Несумненна, найбольшы ўплыў на сталае (кадыфікаванае) замацаванне графіка-арфаграфічных нормаў мелі друкаваныя слоўнікі Л. Зізанія і П. Бярынды. Апошні, як вядома, налічваў каля сямі тысяч слоў і цалкам уключаў матэрыял «Лексіса» Лаўрэнція Зізанія (161 слова). Менавіта «Лексікон славенароскі» П. Бярынды і стаў узорам графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі старабеларускай мовы, асабліва другое куцеінскае выданне 1653 г. (з паасобнымі арфаграфічнымі зменамі ў тлумачальных словах і больш дакладным адлюстраваннем іх вымаўлення.) Лёгка заўважыць, што, напрыклад, літара *w* (*om*) выкарыстоўваецца толькі ў пачатку слоў і ў складзе дыграфу *ot*, а таксама як просты злучнік ва ўсіх астатніх выпадках ужываецца графема *o* (*on*). Параўн.: *wgород*, *wскарже*, *wжндаю*, *wтрок*, *wбраза*, *шести и тридцати кварт*, *много w великих речахъ люблю*. І толькі зрэдку *w* адзначаецца ў іншых пазіцыях слова (*верwвки*, *поворwзя*), пераважна ў тлумачальнай частцы слоўніка. Выразна заўважаецца ўніфікацыя напісанняў гука [y]. Калі ў помніках пісьменства XV–XVI стст. суіснавалі графемы *oу*, *у*, *Ѹ* і *юс вялікі*, то к часу з’яўлення слоўнікаў фактычна застаюцца толькі *Ѹ* і *у*, і толькі зрэдку (традыцыйна ў пачатку некаторых слоў) сустракаецца дыграф *oу*: *режѸ*, *потѸжность*, *великомѸ дрствѸю*, *сѸжѸ*, *скѸра*; *нѸжда*, *орѸжне*, *примѸшенье*, *ратѸшь*; *oустава*, *oумыслomъ*, *oухо*, *oуприйме*.

Адбываецца дыферэнцыяцыя ў перадачы на пісьме гука [i]. Літара *i* (дзесяцічнае) часта пішацца з наступным *и* (васьмірычным), на першае месца выходзіць графема *и*: **сін, лютій, веліі юношескіі, виталница, причина запалчивый, подхватити, трүтизна, шкодливый.**

Можна адзначыць і іншыя ўніфікаваныя адметнасці, што датычацца выпрацоўкі кадыфікацыйных нормаў графіка-арфаграфічнага афармлення старабеларускіх тэкстаў. Працэс уніфікацыі (кадыфікацыі) графіка-арфаграфічных сродкаў павінен быў прывесці ў канчатковым выніку да агульнапрынятых рукапісна-выдавецкіх нормаў, аднак гістарычны лёс беларускай мовы старажытнай пары перапыніўся ў 1696 г., калі беларуская мова была забаронена для выкарыстання на дзяржаўным узроўні.

У выніку перарыву пісьмовых традыцый працэс складвання графіка-арфаграфічных нормаў ужо новай (сучаснай) беларускай літаратурнай мовы (на народна-гутарковай аснове) вымушаны быў паўтарыцца, хоць і ў храналагічны меншы адрэзак часу.

Спіс літаратуры

Булыка, А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1970.

Старабеларускія лексіконы / уклад., рэканструкцыя, сучас. правапіс, граф. упарадкаванне тэкстаў, прадм., паслясл. і камент. А. А. Яскевіч. – Мінск, 1992.

Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы : у 2 ч. / уклад. У. В. Анічэнка [і інш.]. – Мінск, 1961–1962. – Ч. 1. – 1961.

ЁН АЗБУКАЙ ДА НАС ЗВЯРТАЕЦЦА І СЁННЯ... АСВЕТНІК КІРЫЛА – ПЕРШАНАСТАЎНІК УСІХ СЛАВЯН¹

Як вядома, самыя старажытныя славянскія тэксты X–XI стст. дайшлі да нас у дзвюх графічных сістэмах – ГЛАГОЛІЦЫ (дзівосныя знакі яе рэзка адрозніваюцца ад звычайных для нас літар балгарскага, грэцкага, лацінскага алфавітаў) і КІРЫЛІЦЫ (яе знакі, блізкія да грэцкіх літар, пакладзены ў аснову сучасных усходнеславянскіх алфавітаў). Сёння існуе сапраўды велізарная спецыяльная літаратура (больш за 4,5 тысячы назваў), прысвечаная гэтым алфавітам. Пасля шматлікіх дыскусій глаголіцу

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Ён азбукай да нас звяртаецца і сёння... Асветнік Кірыла – першанастанік усіх славян* // Род. слова. 2004. № 2. С. 81–82.

призналі першай славянскай азбукай – як вынік індывідуальнага вынаходніцтва Канстанціна Філосафа (у манастве Кірылы). Гэтая выснова ўлічвае арыгінальнасць графічных вырашэнняў глаголіцы, сферу і час яе распаўсюджання, характар найстаражытнейшых палімпсестаў (гэта значыць напісанняў на месцы змытага або сцёртага першапачатковага тэксту), а таксама некаторыя іншыя гістарычныя і моўныя сведчанні.

Вынайздзеныя Кірылам літарныя «імёны», адзіныя для абедзвюх славянскіх азбук, заслугоўваюць асаблівай увагі, бо дазваляюць пачуць праз стагоддзі голас Першанастваўніка славян. Зразумела, за такі працяглы гістарычны перыяд карыстання азбукай зыходны сэнс большасці назваў літар страціўся або істотна зацямніўся. І гэта заканамерна, таму што пры навучанні чытанню і пісьму, пры ўтварэнні складоў значэнне меў толькі гукавы сэнс літар, а ўсе назвы іх толькі абцяжарвалі пачатковыя склады. Каб пацвердзіць гэта, можна прывесці некалькі горкіх жартаў расійскіх шкаляроў: аз, **буки**, **веди** *страшат, что медведи; от фиты подвело животы* і да т. п.

Семіётыку азбукі ў якасці крыніцы для рэканструкцыі першаглаголіцы звычайна выкарыстоўваюць Мюнхенскі абэцэдарый (лацінскі рукапіс XII ст., што захоўваецца ў Мюнхене), балгарскі абэцэдарый з парыжскага лацінскага рукапісу, артыкул чарнарызца Храбра «Аб пісьмёнах» (старажытны балгарскі спіс 1348 г.), а таксама акравершы «Азбучнай малітвы» XI ст. Канстанціна Праслаўскага – балгарскага пісьменніка і вучня Кірылы і Мяфодзія.

Пры супастаўленні дадзеных гэтых крыніц выяўляецца: 1) устойлівую паслядоўнасць утвараюць літары, што складаюць першыя дзве трэці азбукі, – менавіта тыя, якія маюць амонімы ў стараславянскай і ўсходнеславянскіх мовах (гэта літары, што ўяўляюць паўназначныя словы-назвы, да «чрвь» уключна); 2) варыянтнасць алфавітнага парадку характарызуюць літары, назвы якіх не звязаны з паняццямі і выкарыстоўваюцца толькі як умоўныя абазначэнні літар: «оть», «ша», «шта», «ер», «еры», «ятъ», «юсы», «кси», «пси», «фита». Гэтыя факты міжволі прыводзяць да думкі: ці не звязана такое дакладна вызначанае размяшчэнне літар з *закадаваным паведамленнем*, што ў першыя стагоддзі славянскага пісьменства яшчэ ўсведамлялася кніжнікамі?

Калі звярнуцца да графічнага афармлення глагалічных знакаў, то можна заўважыць, што ў значнай колькасці графем элементамі выступаюць пэўныя геаметрычныя фігуры, няхай сабе і недастаткова правільныя. Як вядома, «азъ» меў выгляд відазмененага крыжа; «і» (Ї; падцітлавае скарачэнне слова *Ісус*) і «слово» (Ѧ; можна трактаваць як апошнюю літару ў слове *Ісус*) утварыліся з трыкутніка (сімвала тройцы)

і круга (сімвала ўсёбачнага вока). Такім чынам, азбука Кірылы нібы задавала апрыёрную сістэму, прасякнутую хрысціянскай сімволікай Святога Пісання з дамінаваннем духоўнага над матэрыяльным. Нельга не заўважыць, што ўжо на ўзроўні ключавых слоў азбукі (назваў прадметнага характару) лёгка ўгадваюцца звыклыя, традыцыйныя сімвалы хрысціянскай культуры, якія ўяўляюць вечныя ісціны, – «добро», «земля», «покой», «слово».

Варта нагадаць, што ў літарных імёнах шукаў схаваны сэнс расійскі філолаг Мікалай Грамацін. Яго думку рэзка адпрэчыў Аляксандр Пушкін, які, дарэчы, вельмі тонка адчуваў семантыку слова: «Буквы, составляющие славянскую азбуку, не представляют никакого смысла. *Аз, буки, веды, глаголь, добро* суть отдельные слова, взятые только для начального их звука». Гэтае выказванне было выклікана няўдалым і пераказаным тлумачэннем М. Грамаціна, які з прычыны абмежаваных магчымасцей тагачаснай філалагічнай навукі не мог зрабіць большага. У далейшым да гэтай праблематыкі звярталіся даследчыкі Э. Георгіеў, М. Трубяцкі, Ф. Марэш, І. Ягіч, С. Бернштэйн, Ю. Сцяпанав.

Аналіз поглядаў папярэдніх навукоўцаў, а таксама ўласныя даследаванні ў галіне семіётыкі дазволілі адшукаць сакральны сэнс славянскай азбукі прафесару Петравадскага педагагічнага ўніверсітэта Лідзіі Савельевай, якая на карысць адзінага, заканадаванага азбукай тэксту прыводзіць тры аргументы.

1. Наяўнасць у пераліку літарных імёнаў не толькі назоўнікаў як звычайных субстантыўных назваў, але і іншых часцін мовы: дзеясловаў (*веде, глаголи, есть, живете, мыслите, рыци*), займеннікаў (*азъ, нашъ, онъ*), прыслоўяў (*зело, како*), прыметнікаў (*тврьдо*), злучнікаў (*и, иже*), – як гэта бывае ў звязнай мове.

2. Адбор Кірылам дзеяслоўных форм для літарных абазначэнняў не ў адцягненай форме інфінітыва тыпу *глаголати*, а ў іншых асабовых і мадальных формах, пры гэтым пераважна ў загадным (хутчэй адаптыўным, пажадалым. – М. П.) ладзе 2-й асобы: *глаголи* ад *глаголати*, *живете* ад *жити*, *мыслите* ад *мыслити*, *рыци* ад *реши*. Гэта, несумненна, можа сведчыць аб прапаведніцкім, настаўленчым сэнсе, закладзеным у азбуцы.

3. Спалучэнне побач размешчаных слоў па законах граматыкі «словенского языка» IX ст.: а) дапасаванне ў родзе і ліку: *нашъ онъ покои, слово тврьдо*; б) заканамернасці ўжывання лікавых формаў: *людие мыслите, живете... земля* (слова *земля* тут выступае ў зборным значэнні, як і іншыя словы тыпу *стадо, народъ, стража*, якія ў стараславянскай мове не без уплыву грэцкай мелі сэнсавае ўзгадненне з формай множнага ліку); в) заканамернае ўжыванне асабовых формаў дзеяслова пры

дзеініку: *добро есть, азъ... веде*, дзе *веде* – рэшткі індаеўрапейскага перфекта з медыяльным канчаткам *ai* 1-й асобы адзіночнага ліку, прычым старажытнае медыяльнае значэнне (гэта значыць зацікаўленасць суб’екта пры дзеяслове ў пажаданым дзеянні) сцерлася: *веде* – «я ведаю», «я ўсведамляю» («я осознаю»).

Аналіз назваў літар у алфавітным парадку (з улікам дадзеных гістарычных і этымалагічных слоўнікаў), а таксама перадача іх у намінатыўнай функцыі прыводзяць да словаформаў наступнай семантыкі: «Я – грамота, пісьмо – осознаю – говори – добро, благо – есть – живи – совершенно, в высшей степени – земля, мир – а – как (же) – люди, дети человеческие – размышляйте – наш – Онный, потусторонний, неземной – небесный – покой, успокоение, прибежище – скажи – слово, речь, заповедь – твердое, верное, непреложное – научение, образ мысли – избираем(о) – херувим – или – червь». У перакладзе на рускую мову голас Першанастваўніка славян, увасоблены ў назвах літар, гучыць так:

Я пісьмо осознаю. Говори: добро существует!
Живи совершенно, Земля! Но как? Люди, размышляйте!
У нас небесное успокоение (прибежище).
Скажи слово непреложное.
Образ мыслей избирателен: херувим или червь.

Па-беларуску гэта можна перадаць так:

Я пісьмо ўсведамляю. Гавары: дабро існуе!
Жыві годна, Зямля! Але як? Людзі, задумайцеся!
У нас на небе супакаенне.
Скажы слова дакладнае.
Лад думак выбіральны: херувім або чарвяк.

Зразумела, нельга чыста рацыяналістычна ўспрымаць паслядоўнасць графічных назваў як поўнаасцю закончаны, замкнёны тэкст, які трэба трактаваць адназначна і літаральна. Мноства сэнсаў найважнейшых слоў-паняццяў хрысціянскай культуры ў старажытнасці выдатна ўсведамлялася і нават тэарэтычна было абагульнена ў вядомай тэорыі чатырох тлумачэнняў (чатырох сэнсаў) – літаральным, алегарычным, маральным і анагагічным (містычным), прычым кожнае наступнае разуменне зыходзіла з папярэдняга і паглыбляла яго. Семантычная глыбіня выкарыстаных Кірылам паняццяў можа быць спасцігнута толькі ў шырокім кантэксце ўсёй хрысціянскай культуры, і пры гэтым іх успрыманне не можа не мець індывідуальна-сэнсавых варыяцый.

Пачатак азбукі – паняцце «я» («азъ») – выступае як суверэнны носьбіт свядомасці і самасвядомасці, як каштоўнасны пункт адліку ў хрысціян-

скай культуры і разам з тым як пункт перасячэння розных сімвалічных пабудов. Увесь далейшы сінтагматычны ланцужок сэнсаў, які заканчваецца словам *чрвьь*, гаворыць пра тое, што духоўнае жыццё індывіда суадносіцца з каштоўнасцямі, эталонамі і сімваламі хрысціянскай культуры. Стваральнік азбукі выбудоввае канцэптуальную мадэль свету, даючы полюсы макракосмасу (*Земля – Онъ покой*) і мікракосмасу (*херувимъ – чрвьь*). У пункце перасячэння гэтых восяў каардынат – першай, вонкавай у дачыненні да чалавека, і другой, што сімвалізуе ўнутранае жыццё душы, – і разам з тым у цэнтры гэтай мадэлі свету знаходзіцца свабодны ў сваім выбары АЗЪ. Пры такой канцэпцыі светабудовы кожны азъ становіцца не толькі суб'ектам актыўнай думкі і філасофскага ўсведамлення рэальнасці, але і вырашальнай сілай сацыякультурнага працэсу. Само ж навучанне грамаце паказана Канстанцінам Філасафам як пачатковы крок у спазнанні сутнасці свету.

Такім чынам, створаная Першанастаўнікам славянская азбука ніяк не можа ўяўляць з сябе толькі выпадковы набор адвольна ўзятых слоў з патрэбным пачатковым гукам. У алфавітным размяшчэнні названых Кірылам літар закладзена ідэалагічная, сацыякультурная ўстаноўка, якая накіроўвае дзейнасць чалавека ў адпаведнасці з маральна-этычнымі і эстэтычнымі арыенцірамі хрысціянскай веры.

Спіс літаратуры

Бернштейн, С. Константин Философ и Мефодий / С. Бернштейн. – М., 1984.
Георгиев, Е. Кирил и Методий, основоположники на славянските литератури / Е. Георгиев. – София, 1956.

Зыков, Э. Судьба «Азбучной молитвы» в древнерусской письменности / Э. Зыков // Труды отделения литературы АН СССР. – М., 1971. – Т. XXVI.

Истрин, В. 1100 лет славянской азбуки / В. Истрин. – М., 1988.

Савельева, Л. Славянская азбука: Дешифровка и интерпретация первого славянского поэтического текста / Л. Савельева // Евангельский текст в русской литературе XVIII – XX веков : сб. науч. тр. / редкол.: В. Н. Захаров (отв. ред.) [и др.]. – Петрозаводск, 1994. – С. 12–31.

Савельева, Л. Истоки и загадки нашей азбуки / Л. Савельева // Рус. речь. – 1994. – № 5. – С. 67–74.

Савельева, Л. Стилистика первого поэтического славянского текста / Л. Савельева // Письменник – мова – стиль : тэз. дакл. і паведамл. міжнар. навук. канф., прысвеч. 70-годдзю праф. Л. Шакуна : сб. науч. тр. / редкол.: В. Н. Захаров (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 1996.

Степанов, Ю. Несколько гипотез об именах букв славянских алфавитов в связи с историей культуры / Ю. Степанов // Вопр. языкознания. – 1991. – № 3. – С. 23–45.

ПАЛЕАГРАФІЧНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ ВЫДАННЯЎ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ¹

Вывучэнне палеаграфіі як гісторыка-філалагічнай дысцыпліны, што вывучае найперш знешнія прыметы рукапісных і друкаваных крыніц у іх гістарычным развіцці, прыпадае на другую палавіну XVII – пачатак XVIII ст. Фактычна да канца XVIII ст. палеаграфічныя веды мелі непасрэднае практычнае прымяненне, іх выкарыстоўвалі манахі-перапісчыкі, свецкія пісары-справаводы, а таксама розныя асобы, звязаныя з судовай практыкай у Вялікім Княстве Літоўскім. Галоўнай задачай практычнай палеаграфіі таго часу было ўстанаўленне сапраўднасці рукапісаў, а таксама выпрацоўка навыкаў чытання старажытных тэкстаў, навучанне прыёмам пісьмовага афармлення рознага прызначэння дзелавых папер.

Пераход ад практычнай палеаграфіі да палеаграфіі як навуковай дысцыпліны звязаны з развіццём рускай гістарыяграфіі, задачамі выяўлення і публікацыі гістарычных крыніц. На працягу XVIII ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі вядзецца актыўны збор і публікацыя розных пісьмовых крыніц. Яшчэ большай і мэтанакіраванай стала гэтая праца на пачатку XIX ст. дзякуючы так званаму Румянцаўскаму гуртку, у складзе якога вылучаліся такія знаўцы старажытнасцей, як Канстанцін Калайдовіч, Яўген Балхавіцінаў, Аляксандр Вастокаў, Павел Строеў і інш. Намаганнямі гэтых і іншых даследчыкаў былі зроблены палеаграфічныя апісанні старажытных рукапісаў, сталі выдавацца: *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел* (ч. 1–4, 1813–1828; ч. 5, 1894); створаная ў 1829 г. Археаграфічная камісія пачала публікаваць матэрыялы археаграфічнай экспедыцыі Паўла Строева (за пяць гадоў былі абследаваны зборы 200 бібліятэк і архіваў у 14 губерніях) – *Акты Археографической комиссии* (т. 1–4, 1836–1838), *Акты исторические* (т. 1–5, 1841–1843), *Дополнения к актам историческим* (т. 1–12, 1846–1875), *Полное собрание русских летописей* (т. I–XXXV, 1841–1975) і інш. У поле зроку даследчыкаў сталі трапляць і асобныя экзemplяры старадрукаваных выданняў Францыска Скарыны.

Адзначым, што ў XVI – другой палавіне XVIII ст. друкаваныя выданні Ф. Скарыны неаднойчы ўзгадваліся ў працах заходнееўрапейскіх

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Палеаграфічнае даследаванне выданняў Францыска Скарыны // *Гістарычнае мовазнаўства ў кантэксце міждысцыплінарных даследаванняў* : зб. арт. міжнар. навук. канф., Мінск, 25–26 кастр. 2017 г. / рэд. І. У. Будзько, Н. В. Паляшчук. Мінск : Права і эканоміка, 2017. С. 247–252.

аўтараў, у Расіі, Беларусі і Украіне – у рукапісных вопісах манастырскіх і асабістых бібліятэк, у маёмасна-спадчынных запісах. Першая публікацыя па тэксталагічным і мастацтвазнаўчым вывучэнні выданняў Скарыны належыць Івану Рыгоравічу Бакмейсцэру, які ў 1776 г. выдаў на французскай мове (рускі пераклад датуюцца 1779 г.) кароткі нарыс гісторыі і агляд фондаў бібліятэкі Акадэміі навук у Пецяярбургу. Гэтая праца стала першым у Расіі даследаваннем, дзе ўзгадваецца імя Скарыны. У ёй аўтар падрабязна апісаў экзэмпляр «Пяцікніжжа», расказаў аб гравюрах, арнаментальных упрыгажэннях [3]. Даследаванне І. Бакмейсцэра стала крыніцай для ўпамінання «Пяцікніжжа» Ф. Скарыны ў працах заходнееўрапейскіх гісторыкаў Свяшчэннага пісання І. Міхаэліса (1777), С. Айхгорна (1780) і інш. Фактычна першым, з каго пачалося навуковае вывучэнне асобных выданняў Ф. Скарыны, быў выкладчык Маскоўскага ўніверсітэта Пётр Аляксееў, аўтар працы «Разгляд славянскай старадрукаванай кнігі Апостала, якая спраўлена доктарам Францыскам Скарынаю з Полацка, надрукавана ў Вільні 1525 г. у чвэрць аркуша», у якой даследчык даў дакладнае апісанне кнігі, абгрунтаваў правільнае датаванне віленскага «Апостала» [2]. Чэшскі славіст Іосеф Добраўскі, які ў 1792–1793 гг. працаваў у архівах і бібліятэках Пецяярбурга і Масквы, у апублікаванай у Празе ў 1796 г. навуковай справаздачы «Літаратурныя весці...» (на нямецкай мове) паведаміў пра вывучаны ім у бібліятэцы Пецяярбургскай акадэміі навук экзэмпляр «Пяцікніжжа» Ф. Скарыны, увёў у навуковы ўжытак «Малую падарожную кніжку», дэталёва апісаў вонкавы выгляд скарынаўскіх кніг, іх склад, шрыфт.

Пачынаючы з 1811 г. асобныя экзэмпляры так званага «Акафісніка» са складу «Малой падарожнай кніжкі» сталі вывучацца расійскімі лінгвістамі і археографамі К. Калайдовічам, В. Сопікавым, П. Строевым, П. Кепен. Апошні ў 1825 г. апублікаваў «Храналагічны роспіс першадрукаваным славенскім кнігам» – першы каталог старадрукаваных кніг. Некалькі пазней выйшлі апісанні старадрукаў П. Строева, П. Сакалова, А. Чарткова, В. Ундольскага, І. Сахарава і інш. Вяршыняй дарэвалюцыйнага скарыназнаўства, на думку Яўгена Львовіча Неміроўскага, з’явіліся працы А. Віктарава і П. Уладзімірава.

А. Віктараў у 1867 г. апублікаваў артыкул «Цудоўнае адкрыццё ў старажытнарускім кніжным свеце», у якім падрабязна апісаў «Псалтыр» 1517 г., экзэмпляр якога захоўваўся ў зборы А. Хлудова. Пётр Уладзіміравіч Уладзіміраў у 1888 г. выдаў манаграфію «Доктар Францыск Скарына. Яго пераклады, друкаваныя выданні і мова» – першае грунтоўнае комплекснае даследаванне жыцця і творчай спадчыны беларускага і ўсходнеславянскага друкара. Гэтыя і некаторыя іншыя навуковыя выданні

XVIII – пачатку XX ст. дазволілі канкрэтызаваць стыль і мову скарынаўскіх выданняў, арнаментаваныя ўпрыгажэнні, шрыфты, філіграні і інш.

І ўсё ж найбольшыя поспехі ў палеаграфічным і мастацтвазнаўчым вывучэнні старадрукаў Ф. Скарыны належаць даследчыкам XX ст., працы якіх друкаваліся ў такіх выданнях, як «Чатырохсотлеце беларускага друку. 1525–1925» (Мінск, 1926), «450 год беларускага кнігадрукавання» (Мінск, 1968), «Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве» (М., 1979), «Кніга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог» (Мінск, 1986) і інш. Адзначым найбольш яркія рысы графічнага афармлення выданняў беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара.

На ўзроўні графікі і арфаграфіі выяўляецца, што нават састаў літар, якім карыстаецца першадрукар, збліжае яго кнігі са старабеларускімі рукапісамі. Напрыклад, Ф. Скарына не выкарыстоўвае найбольш устарэлыя дублетныя літары старажытнай кірыліцы (юс вялікі, ётаваныя Е, юс малы і юс вялікі). З ётаваных галосных выкарыстоўваў толькі А (аз) у значэнні «Я», калі не ўлічваць знак «Ю». У шрыфтах Скарыны няма грэчаскага па паходжанні знака «ксі»; знак «псі» выкарыстоўваецца вельмі рэдка (напрыклад, з ім ужываецца слова *псалмъ*, але *Псалтырь* паслядоўна перадаецца без яго). Таксама вельмі рэдка, пераважна ва ўласных імёнах тыпу *Ісус*, *Іаан*, выкарыстоўваецца І (дзесяцярэчнае), апошніяе часцей можна сутрэць у віленскіх выданнях. З другога боку, беларускі першадрукар дастаткова паслядоўна перадаваў выбухны характар Г праз характэрнае для рукапіснага пісьма спалучэнне КГ (кгвалтъ, кгвалтованье). Толькі ў функцыі лічбы (6) выкарыстоўвалася літара «зело» – S.

Скарынінскі шрыфт даследчыкі падзяляюць на дзве гарнітуры: пражскую і віленскую. Усе шрыфты Скарыны маюць прамыя абрысы – асноўныя штрыхі іх размешчаны вертыкальна. Радковыя шрыфты не маюць засечак (падсечак) – папярочных элементаў, якія завяршаюць (прасторава абмяжоўваюць) асноўныя штрыхі літар. Ніжнія і верхнія канцы вертыкальных штрыхоў вялікіх літар патоўшчаныя, а зрэдку маюць засечкі ў выглядзе ўсечаных трохкутнікаў. Пражская гарнітура шрыфтоў мае шэсць асноўных тыпапамераў: вялікі, сярэдні, малы прапісны, радковы, з надрадковымі знакамі і лігатурны (падвойны); у склад віленскай гарнітуры ўваходзяць чатыры асноўныя тыпапамеры: прапісны, радковы, з надрадковымі знакамі, лігатурны. Для загалёўкаў і калантытулаў віленскіх выданняў Скарына выкарыстоўваў малы прапісны шрыфт пражскай гарнітуры.

У радковых шрыфтах Скарыны дастаткова часта выкарыстоўваюцца так званыя парныя знакі (аднайменныя знакі алфавіта рознага выгляду). Напрыклад, знак «ведзі» мае графічны варыянт, блізкі да грамадзянскага В,

а другі абрыс выяўна скарапіснага характару. Знак «дабро» ў першым выпадку мае ніжнія вынасныя элементы, якія нахіленыя да лініі шрыфта і значна выходзяць за яе межы, у другім «ножкі» літары ледзь пазначаны. Парныя графічныя варыянты маюць таксама знакі «есть», «зямля», «рцы», «твердо», «ук». Выкарыстанне таго альбо іншага варыянта графічнага знака нічым не рэгламентуецца, зрэшты і саміх парных графем у Скарыны зусім нямнога ў параўнанні з іншымі славянскімі першадрукарамі.

Сярод палеаграфічных адметнасцей шрыфтоў Скарыны варта адзначыць і тое, што многія літары, як радковыя, так і прапісныя, дубліруюцца ў розных варыянтах з рознымі надрадковымі знакамі. Сярод апошніх выдзяляюцца дыякрытычныя знакі і знакі скарачэння – «цітлы». Надрадковыя знакі Скарына адліваў разам з адпаведнымі літарамі, у той час, як славянскі першадрукар Швайпольт Фіэль, а таксама Іван Фёдараў надрадковыя знакі адлівалі асобна. Літары з «цітламі» многія даследчыкі адносяць да так званых лігатурных шрыфтоў, у склад якіх уключаюцца і лагатыпы (тры знакі, адлітыя на адной ножцы). Скарына найчасцей ствараў лагатыпы, у якіх два знакі ставіліся ў радок, а адзін выносіўся над радком. У гэтым сэнсе паказальнымі могуць быць лагатыпы з надрадковымі літарамі М і Н, якія нагадваюць скарапісны (радковы) варыянт – графічна размашысты, з «лятучымі» канцавымі элементамі. Кожны лагатып тым самым уяўляў найбольш распаўсюджаны гатовы склад («вам», «вем», «дом», «ром», «том», «сам» і г. д.), што ўвогуле дазваляла паскорыць працэс набору тэксту і эканоміць паперу.

Увогуле варта адзначыць, што гэтыя і шмат якія іншыя палеаграфічныя асаблівасці шрыфтоў Скарыны, заснаваныя на самабытных нацыянальна-культурных традыцыях рукапіснага беларускага пісьменства, дазволілі яму зрабіць першы крок да стварэння грамадзянскага шрыфту, графічнай сістэмы ўсходніх славян XVIII–XXI стст.

Псалтыр і іншыя кнігі замацавалі за Ф. Скарынам славу друкара-наватара, які пераўзышоў усе папярэднія ўзоры не толькі заходнееўрапейскіх, але і нават лепшыя для тых часоў выданні венецыянскіх друкароў. Францыск Скарына першым у Еўропе ўвёў у паліграфічную практыку выданне так званых ізборнікаў малымі кніжыцамі, зручнымі для чытання дома і ў дарозе. Ён упершыню прымяніў прынцып падзелу радка на словы з прамежкамі паміж імі, а самога тэксту на абзацы. У загалоўках Ф. Скарына адмовіўся ад выкручатай і цяжкачытаемай вязі, рэзка абмежаваў колькасць надрадковых знакаў, увёў нумарацыю кніжных старонак кірылаўскімі літарамі замест традыцыйных рымскіх лічбаў.

Разглядаючы кожную кнігу як закончанае выданне, Францыск Скарына ўвёў у практыку суправаджаць кнігу тытульным лістом, які быў у многім своеасаблівай візітоўкай асветніка. Першадрукар шырока вы-

карыстоўваў у сваіх выданнях такія элементы мастацкага афармлення, як віньеткі, застаўкі, канцоўкі, ініцыяльныя літары, гравюры. Дарэчы, размяшчэнне вялікай колькасці па-мастацку выкананых арыгінальных гравюр Ф. Скарына тлумачыў такім чынам: «А то для того, абы братия моя Русь, люди посполитые, чтучи могли лепей разумети». Тым самым беларускі першаасветнік задоўга да вядомага чэшскага педагога Яна Амоса Каменскага сфармуляваў агульнадыдактычны прынцып нагляднасці. Амаль неверагодным уяўляецца той факт, што ў сакральнай кнізе Ф. Скарына змясціў не адлюстраванні Святога Ераніма Блажэннага (аўтара лацінскага перакладу Бібліі, зробленага каля 405 г.), не евангелістаў, а ўласны гравюрны партрэт. Як адзначае праф. Віктар Шматаў, у гравюрах Ф. Скарыны «намецілася тэндэнцыя да вызвалення зрокавага вобраза ад рабалепага пакланення перад “літарай” біблейскага тэксту і ўзмацнення мастацкага пачатку, выражэння сродкамі гравюры складанага зместу кнігі» [5].

Звяртае на сябе ўвагу арыгінальная методыка Скарыны ў выкарыстанні вялікіх (ініцыяльных) літар і так званых буквіц, якія першадрукар ужываў не толькі ў пачатку сказаў, але і выдзяляў імі ўласныя імёны. Увогуле, ініцыялы (ад лац. *initialis* – ‘пачатковы’) як адметна аформленыя першыя літары былі здаўна ўласцівыя рукапісным кнігам. Ініцыялы і буквіцы як мастацкае аздабленне кнігі найперш выкарыстоўваліся, каб прыцягнуць увагу чытача да пачатку тэкста. Упрыгожаныя лісточкамі, кветкамі і пладамі, выявамі людзей і жывёл, зробленыя з вялікім майстэрствам і добрым густам, гэтыя літары ў многіх выпадках нагадваюць невялікія мініяцюры з жыцця народа, робяць тую ці іншую кнігу зразумелай і шырокадаступнай любому чытачу. Вядома, Скарына не мог абмінуць такія шырокашанаваны сярод першых кніжнікаў прыём аздаблення тэксту. Ён не толькі творча выкарыстаў вопыт сваіх еўрапейскіх папярэднікаў, але і істотна ўдасканаліў і ўзбагаціў яго. Многія ініцыялы Скарыны маюць хрысціянска-біблейскі пачатак, сімвалізуюць асобныя з’явы і рэчы рэлігійнага значэння. Сярод іх мы можам заўважыць літару «отъ» у выглядзе яблыка, літара «пакой» успрымаецца як вароты або брама (чым не ўваход у прамудрасць Божую?). Яшчэ большая сімвалічнасць характэрная для буквіц Скарыны, якія першадрукар афармляе на сюжэтным (часцей) і чыстым полі, ды яшчэ і абрамляе іх падвойнай рамкай. У сюжэтна-паняццёвай аснове асобных буквіц выяўляецца сакральная лічба 3: з трох састаўных элементаў складаецца літара-буквіца «како», ды яшчэ і на фоне трох кветак; сюжэтам для буквіцы «твердо» сталі ствол пальмы і постаці побач з ёй Адама і Евы і г. д.

Самаадданая праца Францыска Скарыны на карысць свайму народу з’явілася яскравым прыкладам для многіх дзеячаў культуры. Дабратворны ўплыў асветніцкіх і гуманістычных ідэй Ф. Скарыны ў той ці іншай

ступені адчулі на сабе Сымон Будны і Васіль Цяпінскі, Іван Фёдараў і Пятро Мсціславец, браты Кузьма і Лукаш Мамонічы і інш.

Святкаванне 500-годдзя беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання – выключная нагода для ўсіх нас яшчэ раз прыхіліцца да велічнай асобы слыннага палачаніна, зноў і зноў засяродзіцца на выключных па паліграфічным выкананні і духоўным насычэнні выданнях, «зуполне выложаных на руский языкъ докторомъ Франъцискомъ Скорининымъ сыномъ с Полоцька».

Бібліяграфічны спіс

1. *Неміроўскі, Я. Л.* Шрыфт / Я. Л. Неміроўскі // Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. – Мінск : БелСЭ, 1988.

2. Опыт трудов Вольного российского собрания при Императорском Московском университете : в 6 ч. / под ред. А. А. Барсова. М. : [б. и.], 1774–1783. – Ч. 6. – 1783.

3. Францыск Скарына і яго час : энцыкл. давед. / рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1988.

4. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва кнігі Францыска Скарыны / В. Ф. Шматаў. – Мінск, 1990.

5. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск, 2000.

6. *Шчакаціхін, М.* Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны / М. Шчакаціхін. – Мінск, 1926.

І СТАРОЕ ПІСЬМО СКРОЗЬ ВЯКІ ЗАГАВОРЫЦЬ... (З НАГОДЫ ФАКСІМІЛЬНАГА ВЫДАННЯ ПОМНІКА СТАРАБЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА)¹

У гісторыі старабеларускага пісьменства гэты зборнік займае своеасаблівае месца. Аб’ёмны рукапіс памерам у 344 лісты быў знойдзены ў 1842 г. вядомым філолагам-славістам, гісторыкам і пісьменнікам XIX ст. Восіпам Бадзянскім, які працаваў у бібліятэцы графаў Рачынскіх у Познані. Адсюль і яго назва – Пазнанскі зборнік, у навуковай літаратуры сустракаецца яшчэ і Пазнанскі рукапіс. У складзе зборніка тры рыцарскія аповесці (аб Трышчане, Баве, Атыле), Літоўская хроніка, два

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* І старое пісьмо скрозь вякі загаловаў... (З нагоды факсімільнага выдання помніка старабеларускага пісьменства) // Род. слова. 2019. №. 11. С. 47–49.

акты 1528 і 1635 гг., заўвагі аб Уніі 1569 г., радаслоўная паноў Трызнаў і фамільныя нататкі князёў Уніхоўскіх. Аповесці і хроніка (291 ліст) напісаны адной рукой, астатнія лісты – іншым почыркам. Вядома, што першым уладальнікам гэтага рукапісу быў Рыгор Паўлавіч Уніхоўскі – заможны гарадскі землеўладальнік. Як сведчыць прыпіска, у яго рукі зборнік трапіў у 1598 г., а непасрэдна сам Пазнанскі зборнік датуецца васьмідзясятымі гадамі XVI ст.

Для беларускага пісьменства асаблівае значэнне маюць першыя тры аповесці – папулярныя творы рыцарскай літаратуры Сярэднявечча, а таксама Хроніка.

З’яўленне рыцарскай літаратуры, як і наогул рыцарскай культуры, прыпадае на XII ст., калі рыцарства стала прызнанай і распаўсюджанай з’явай у многіх краінах свету, а рыцарскія турніры набылі асаблівую вядомасць. Рыцарамі ў старажытнасці маглі быць толькі выхадцы з арыстакратычных сем’яў, яны з’яўляліся асновай пастаяннага прафесійнага войска. Юнак мог стаць сапраўдным рыцаром толькі пасля рытуалу пасвячэння ва ўрачыстай абстаноўцы. Існавала нават спецыяльная кніга «Настаўленні» – своеасаблівы рыцарскі кодэкс, які патрабаваў ад прадстаўнікоў рыцарства шмат добрых якасцей: вернасць свайму сеньёру, смеласць, шчодрасць, высакароднасць, да гэтага па традыцыі далучалася і наяўнасць дамы сэрца, каханне да якой павінна быць узвышаным, гарачым і вечным. Ідэалам для ўсіх рыцараў быў Трыстан – выдатны вайсковец, паляўнічы, шахматыст, музыкант, паэт – словам, адукаваны чалавек, які высакародна дзейнічае і адпаведна сябе паводзіць.

Пра подзвігі рыцараў і іх турніры апавядалі шматлікія раманы і аповесці. Прыкладам падобных твораў, вядомых на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVII стст., з’яўляюцца перакладныя рыцарскія аповесці, да ліку якіх належыць і «Аповесць аб Трышчане». Гэта адна са славянскіх апрацовак вядомай сярэдневяковай легенды аб каханні юнака Трыстана (Трышчана) і каралевы Ізольды (Іжоты). Легенда мела шырокае хаджэнне ў выглядзе так званых народных кніг, якія амаль не захаваліся. Першая літаратурная апрацоўка легенды была зроблена на валійскай мове, потым на французскай, пазней яна стала здабыткам іншых еўрапейскіх літаратур, у тым ліку і славянскіх. Даследчыкі старабеларускага варыянту легенды адзначаюць некалькі прыглушаны лірычны тон апавядання, у ім, напрыклад, скарачаны апісанні любоўных сустрэч і перажыванняў герояў, увага засяроджана найперш на паядынках рыцараў і рыцарскіх турнірах.

Навуковае даследаванне «Аповесці аб Трышчане» пачалося з 1846 г., калі Восіп Бадзянскі ўпершыню заявіў аб сваёй знаходцы [1]. Ён адзначаў, што ўсе тры аповесці Пазнанскага зборніка перакладзены з поль-

скай мовы. Аднак гэтая думка ў хуткім часе была абвергнута А. Весялоўскім [2], які матываваў свой пункт погляду агульнай назвай зборніка ў рукапісе: «Починаецца повесть о витезях с книгъ сэрбских, а звычайна о славномъ рыцэры Трышчан(е), о Анцалоте и о Бове и о иныхъ многихъ витезех добрыхъ)». Даследчык набліжае аповесці аб Трышчане і Баве да сербскага варыянту «Александрыі» і «Траянскай прытчы» і лічыць адзінай іх радзімай Сербскую вобласць Босніі і паўднёвай Далмацыі [3]. Прыкладна ў гэты ж час А. Брукнеру ўдалося адшукаць арыгінал «Гісторыі аб Атыле каралі Вугорскім». Гэта быў польскі пераклад з лацінскай мовы, зроблены Цыпрыянам Базылікам.

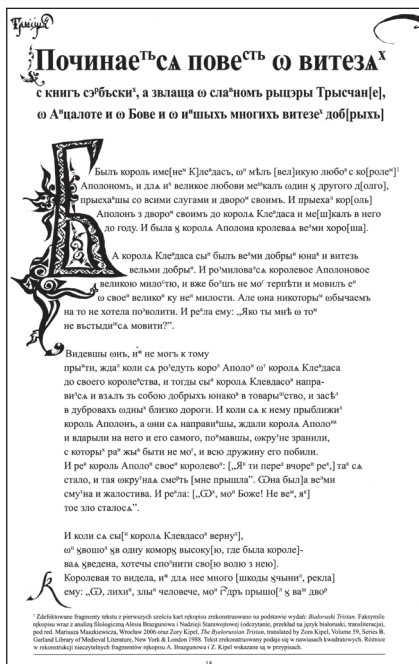
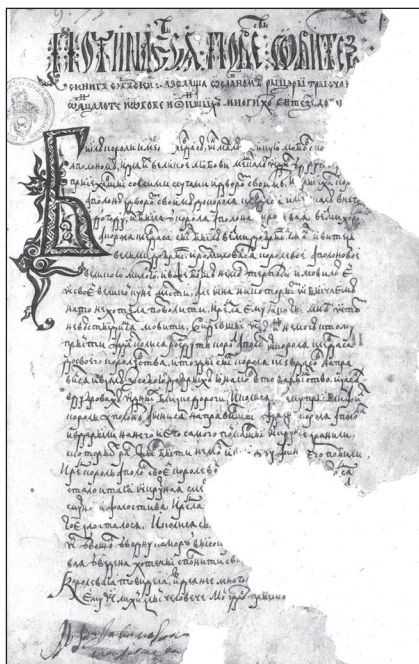
Сербскія кнігі, з якіх зроблены пераклад «Аповесці аб Трышчане» і «Аповесці аб Баве», да сённяшняга часу не адшуканы. На думку даследчыкаў старажытнага пісьменства, асновай сербскага варыянту «Аповесці аб Трышчане» паслужыў італьянскі тэкст, аб чым сведчыць наяўнасць некаторых італьянскіх слоў у старабеларускім помніку. Захаваліся дзве рэдакцыі італьянскага варыянту «Аповесці аб Трышчане» – «Трыстан» і «Круглы стол». Абедзве кнігі ўзыходзяць да французскага празаічнага рамана, які ўзнік каля 1230 г. Італьянскі раман пра Трыстана быў шырокавядомы ў Далмацыі, што, відаць, і паспрыяла стварэнню сербскага варыянта. Менавіта гэты тэкст і стаў асновай для перакладу на старабеларускую мову.

Першым, хто выказаў свае думкі аб мове старабеларускіх перакладных аповесцей Пазнанскага зборніка, быў Восіп Бадзянскі. Ён адзначыў, што «язык всех этих повестей – одинаков и, без сомнения, принадлежит одному и тому же веку. Он есть, так называемый письменный язык Великого Княжества Литовского в лучшее, цветущее время его. Им никто никогда не говорил и не говорит, но, обращая внимание на его грамматическую и лексическую особенность, видим, что в основании его – язык тех Русов, которые жили между Припятью, верховьями Немна и Днепром. В нем, там и сям, прорываются слова и обороты, с одной стороны, обитателей северной Белоруссии, а с другой, языка польского, который, вследствие политических причин, овладел было им и произвел самую отвратительную смесь, какую только можно себе представить и какая когда-либо существовала на Руси. Впрочем, с третьей стороны, заметно в нем также сильное влияние церковного языка, как в отдельных словах, так равно и в формах» [1, с. 31–32].

Аднак пачынальнікам сапраўды філалагічнага вывучэння Пазнанскага зборніка справядліва лічыцца Аляксандр Брукнер, які зрабіў падрабязнае апісанне ўсяго тэксту і адзначыў яго палеаграфічныя адметнасці. На думку вучонага, Пазнанскі рукапіс з'яўляецца адным з самых каштоўных помнікаў па гісторыі беларускай мовы [3].

Услед за А. Брукнерам да больш дэталёвага вывучэння Пазнанскага зборніка звярнуўся і А. Вєсялоўскі, які першым падрыхтаваў і поўнасьцю апублікаваў старабеларускія тэксты аб Трышчане, Баве і Атыле. Мову аповесці аб Трышчане ён лічыць тыповай беларускай мовай XVI ст., амаль пазбаўленай царкоўнаславянскага ўплыву. Блізкую да гэтага думку пазней выказаў і акадэмік Я. Карскі [4, с. 77].

Сучасныя даследчыкі мовы «Аповесці аб Трыстане» амаль адзінадушныя ў сваіх назіраннях. Напрыклад, А. Жураўскі выдзяляе такія яе характэрныя рысы, як адхіленне ад традыцыйных арфаграфічных нормаў, дзякуючы выключнай фанетызацыі арфаграфічнай сістэмы, адноснаю стабільнасць нормаў граматычнага ладу і адзінства сродкаў выражэння пэўных граматычных катэгорый [5, с. 264–268]. Прафесар Л. Шакун звяртае ўвагу на суснаванне ў мове помніка жывой лексікі і слоў кніжнага паходжання тыпу *хвороба – болезнь, стайня – конюшня, бачить – видеть* і інш. Што датычыцца лексічных запазычанняў з польскай мовы, то, на думку вучонага, з аднаго боку, яны выступаюць як сінонімы да беларускіх слоў ці формаў, а з другога боку – часта выкарыстоўваюцца без асаблівай патрэбы, хутчэй каб патрапіць пэўным густам [6, с. 105–113].

Старабеларускія рыцарскія аповесці на працягу другой палавіны XX – пачатку XXI ст. сталі даступнымі не толькі для спецыялістаў, але і ўсім аматарам беларускай даўніны. Транслітараваныя ўрыўкі з іх былі апублікаваны ў першым томе «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (1961; с. 173–190). Грунтоўная манаграфія аб мове рыцарскіх аповесцей пра Трышчана і Баву ў 1979 г. была надрукавана польскай даследчыцай Т. Ясіньскай-Соха, старабеларускі тэкст гісторыі аб Баве ў 1988 г. у кнізе «Украінська літаратура XIV–XVI стст.» апублікаваў украінскі навуковец В. Мікітась. Пераклад аповесці аб Трышчане на беларускую мову ў 1947–1948 гг. зрабіў у эміграцыі Лявон Галяк (апублікаваны ў 2005 г.). Нарэшце зусім нядаўна выйшаў пераклад старабеларускіх рыцарскіх аповесцей на сучасную беларускую літаратурную мову А. Бразгунова.

Аднак усе пералічаныя публікацыі не давалі магчымасці ацаніць аповесці з Пазнанскага зборніка візуальна, з улікам усіх палеаграфічных асаблівасцей. Патрабаваліся факсімільныя выданні. Першым такое выданне зрабіў венгерскі беларусіст Андраш Золтан, які ў 2004 г. апублікаваў грунтоўную манаграфію «“Athila” M. Олаха ў польскім і беларускім перакладах XVI стагоддзя». У кнізе, акрамя непасрэдна лінгвістычнага аналізу фактычнага матэрыялу, прыведзены факсімільныя тэксты і транслітараваныя: а) старабеларускага перакладу па рукапісе № 94 з бібліятэкі Рачынскіх у Познані (с. 105–209); б) польскага тэксту па экзэмпляры кракаўскага выдання 1574 г. з бібліятэкі Польскай акадэміі навук у Курніку (с. 214–453); в) транслітараваных і паралельна размешчаных старабеларускага і польскага тэкстаў з указаннем важнейшых адступленняў ад лацінскага арыгінала (с. 454–538).

Год 2018-ы азнаменаваўся першым факсімільным выданнем старабеларускай аповесці аб Трышчане (Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu / oprac. i przekład: Lilia Ciłko. Inowrocław : Drukarnia TOTEM, 2018. 419 s.). Грунтоўнейшы фаліант з захаваннем усіх палеаграфічных асаблівасцей рукапісу падрыхтавала да друку доктар філалагічных навук прафесар Беластоцкага ўніверсітэта Лілія Цітка, лінгвістычная дзейнасць якой на працягу многіх гадоў скіравана на вывучэнне помнікаў старабеларускага пісьменства. Паралельна размешчаныя старонкі арыгінала і транслітараванага тэксту фармату рукапіснага зборніка дазваляюць усебакова ацаніць палеаграфічныя адметнасці аповесці аб Трышчане. Гэты помнік беларускага пісьменства напісаны скоропісам XVI – пачатку XVII ст., якому былі характэрны закругленасць, манернасць і дэкаратыўнасць у апрацоўцы канцавых частак літар. У рукапісе не выкарыстоўваюцца напісанні з вялікай літары ўласных імёнаў, аднак некаторыя графемы ў пачатку слова маюць не-

калькі большы памер у параўнанні з іншымі літарамі і ўзвышаюцца над радком. Няма пэўнай паслядоўнасці і ў выбары графічных сродкаў для абазначэння тых ці іншых галосных і зычных гукаў, знакаў прыпынку. Многія з літар маюць тры, чатыры і больш графічных варыянтаў. Часта замест кропкі ўжываецца коска, ёсць выпадкі, калі знакі прыпынку ўвогуле адсутнічаюць.

Шыкоўна аформленае і надрукаванае пры падтрымцы ЮНЕСКА факсімільнае выданне старабеларускай аповесці аб Трышчане, несумненна, зацікавіць любога, каго хвалююць подзвігі і рыцарскія турніры, хто бачыць у кнізе сведку той далёкай даўніны, чуе голас продкаў, якія ўмелі бараніцца, любіць і быць каханымі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Бодянский О. М.* О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1846. Кн. 1. С. 1–45.

2. *Веселовский А. Н.* Из истории романа и повести // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. СПб., 1888. Т. 4, № 3.

3. *Brückner A.* Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräflich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen // Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1886. Bd. 9.

4. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Очерки словесности белорусского племени. Петроград, 1921. Т. 3, вып. 2 : Старая западнорусская письменность.

5. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1967–1968. Т. 1. / А. І. Жураўскі. 1967.

6. *Шакун Л. М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.

З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ¹

Вытокі спецыяльнай тэрміналогіі з той ці іншай галіны ведаў знаходзяцца ў глыбокай старажытнасці. Паралельна з развіццём мовы і розных навук ішло ўзбагачэнне і навуковай тэрміналогіі. Гісторыя ж любой тэрміналогіі – гэта «праблема не толькі нацыянальна-гістарычная, але і інтэрнацыянальная праблема гісторыі сусветнай навукі і праблема гісторыі чалавечых цывілізацый, гісторыя культурных узаемадзеянняў і групавак народаў» [Вопросы терм., с. 7].

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* З гісторыі беларускай тэрміналогіі // Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. Мінск : РІВШ, 2015. С. 6–19.

Старажытныя насельнікі беларускага краю ва ўсе часы сваёй гісторыі выкарыстоўвалі адметныя назвы з галіны земляробства, жывёлагадоўлі, ганчарства, рыбалоўства, кавальства і іншых відаў паўсядзённай гаспадарчай дзейнасці – менавіта тых сфер, дзякуючы якім адбывалася прадаўжэнне роду чалавечага. На працягу стагоддзяў паступова складаліся больш-менш лексічна-замкнёныя групы слоў, што датычыліся канкрэтных промыслаў і рамёстваў, фарміраваліся першапачатковыя групы своеасаблівых тэрмінаадзінак, за кошт спецыфікацыі, вузкай спецыялізацыі (чытай: тэрміналагізацыі) нейтральных і агульнаразумелых намінацый. Важную ролю ў гэтым працэсе адыгрывалі міжродавыя і міжплемянныя кантакты, гандлёвыя стасункі, ваенныя паходы, а пазней – міждзяржаўныя пагадненні, культурныя, рэлігійныя і вучэбна-адукацыйныя сувязі беларусаў з іншымі еўрапейскімі этнасамі. Аднак спецыяльная фіксацыя такіх слоў-тэрмінаадзінак адсутнічала, паколькі гэтая лексіка была неад’емным складнікам розных у жанраватэматычных адносінах кніг, найперш рукапісных. Лексіку з розных галін ведаў можна знайсці ўжо ў першых усходнеславянскіх кнігах, зразумела, найперш рэлігійнага зместу – Астраміравым Евангеллі, Чэцях-Мінеях, зборніках павучанняў і інш. Ужо ў тыя часы набываюць папулярнасць розныя кнігі і асабліва зборнікі, у якіх прыводзяцца навуковыя звесткі па астраноміі, астралогіі, медыцыне, логіцы, ваенным майстэрстве, фізіягноміцы, актыўна пачынае развівацца правазнаўчая лексіка. У мове пачынае выкарыстоўвацца лексіка іншамоўнага паходжання – сацыяльна-эканамічная, прафесійна-вытворчая, словы, што адносяцца да культуры і мастацтва, землеўпарадкавання, адміністрацыйна-тэрытарыяльнага кіравання і інш. Яшчэ больш шырокае выкарыстанне навуковая лексіка атрымлівае ў сувязі з развіццём кнігадрукавання, уніфікацыяй дзяржаўнага справаводства ў Вялікім Княстве Літоўскім, стварэннем Статутаў ВКЛ, прыняццем разнастайных прывілеяў, развіццём інстытута магдэбургскага права і інш. Найбольш актыўна ў гэты час развівалася грамадска-палітычная, юрыдычная, будаўнічая, гандлёвая, сельскагаспадарчая і прамысловая тэрміналогія, а затым – заалагічная, батанічная, геаграфічная, матэматычная, філалагічная [Гарэцкі Р., с. 10].

У першых лексікаграфічных працах другой паловы XVI – пачатку XVII ст. пачынаюць тлумачыцца іншамоўныя словы, часта з тэрміналагічным значэннем. Параўн.: *мель, вапно и тыж крейда; житница, стодола, клуня; врачебница, дом, где лечат и тыж аптыка; врач, лекар, доктор* («Лексіс» Л. Зізанія). Усё сказанае вышэй датычыцца працэсу натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі, не звязанага з яе навуковай апрацоўкай. Гэты працэс, на вялікі жаль, не атрымаў свайго лагічнага

завяршэння, паколькі ў канцы XVII ст. беларуская мова ў афіцыйным ужытку была замененая на польскую, і стварэнне беларускай навуковай тэрміналогіі перапынілася больш як на два стагоддзі.

Толькі на пачатку XX ст., калі былі зняты абмежаванні друкавання на беларускай мове, пачалі выходзіць беларускія газеты, часопісы, выдавацца кнігі, сталі паступова карыстацца беларускімі навуковымі тэрмінамі. Пэўную ролю ў засваенні намінацыйна-тэрміналагічных адзінак у гэты час адыграла беларуская грамадска-палітычная, навукова-папулярная і літаратурна-мастацкая газета «Наша ніва» (1905–1916). Менавіта на яе старонках друкаваліся артыкулы па спецыяльных і палітычных пытаннях, папулярызаваліся навукова-тэхнічныя, сельскагаспадарчыя, біялагічныя, медыцынскія, эканамічныя веды. Дзякуючы «Нашай ніве» паступова зараджаўся навуковы стыль беларускай мовы, апрабаваліся новыя для беларускага грамадства тэрміны і паняцці. Параўн.: *амністыя, адміністрацыя, дзяржаўнасць, забастоўка, каланізацыя, клас, міністэрства, патэнт, прэзідэнт, рапарт, рэфармацыя, старшыня, указ, чарнасоценец* і інш.

Пісьменнікі і грамадскія дзеячы нашаніўскага перыяду пры працоўцы норм беларускай літаратурнай мовы першачарговую ўвагу надавалі вусна-гутарковаму (дыялектнаму) маўленню, хоць ужо тады яны разумелі лексічную абмежаванасць «сваіх» гаворак. Напрыклад, не выпадкова яшчэ ў 1914 г. Максім Гарэцкі пісаў: «Увага! Калі ёсць гдзе ў кутках Беларусі слова на “вышэйшае” (“отвлеченное”) паняцце (Гродзеншч.: летуцець – мечтатъ) ці добры тэхнічны тэрмін і г. д., каторых ніхай сабе йшчэ і ня ведаюць усе беларусы, дык іх варта ўвясці ў нашу літэрат. мову, чымся пазычаць у суседаў. А калі для аднаго якога паняцця ў нас ёсць два ці некалькі, ужываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусоў. Так патроху ў нас выкуецца аднародная мова, мова літэратурная!» [Гарэцкі М., с. 56–57]. Аднак у выніку дзеяння розных прычын канчаткова сцвердзіцца ў якасці паўнапраўнай і самадастатковай беларуская літаратурная мова, адпаведна і яе тэрміналагічная лексіка, у дакастрычніцкі перыяд не магла.

На новым гістарычным этапе з утварэннем БНР і БССР, атрыманням беларускай мовай статуса дзяржаўнай адной з першачарговых задач стала выпрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі. І ў гэтай справе ці не першымі цаглінкамі сталі публікацыі ў газеце «Вольная Беларусь», што выдавалася з 28 мая 1917 г. да канца 1918 г. і рэдактарам якой быў Я. Лёсік. Менавіта тут у № 13–14 за 1918 г. пад назвай «3 беларускага слоўніка» друкуецца агляд граматычнай, геаграфічнай, медыцынскай і будаўнічай тэрміналогіі (с. 16–17), некалькі пазней з’яўляюцца арты-

кулы М. Доўнара-Запольскага «К пытанняю аб найменьні дзяржаўных установаў» (№ 19, с. 146–147) і Л. Леўшчанкі «Пытаньне аб беларускай тэрміналогіі» (№ 30, с. 223–224; № 34, с. 250–251). У гэты ж час Беларускай Народнай Рэспублікай была створана Беларуская вайсковая камісія, якая аператыўна выдала спецыяльную брашуру з наборам адпаведных тэрмінаў для вайскоўцаў нацыянальнай арміі, што фарміравалася рэспубліканскім урадам: *Зніч*. Вайсковая стылістыка (Мінск, 1919. 37 с.). Да арыгінальных прац па гэтай тэматыцы можна аднесці і невялікую брашуру «Каманды па-беларуску» (8 с.), што была выдадзена ў 1920 г. у Браславе [Шакун, с. 192–193]. Нельга не адзначыць таксама і той факт, што з часу рукапіснай «Беларускай граматыкі» (Вільня, 1915–1916) Антона Луцкевіча і ўключна да «Беларускай граматыкі для школ» (Вільня, 1918) Браніслава Тарашкевіча адбывалася выпрацоўка і складанне граматычнай тэрміналогіі беларускай мовы [Цыхун, с. 160–163; Шакун, с. 125–133].

Пачаткам свядомай і мэтанакіраванай працы па стварэнні беларускай тэрміналагічнай сістэмы прынята лічыць арганізацыйную дзейнасць камісіі, створанай у 1919 г. па ініцыятыве Беларускай школьнай рады. Камісія з мінскіх настаўнікаў утварыла некаторыя беларускія тэрміны для пачатковай школы і надрукавала іх у «Праграме беларускай пачатковай школы» на 1919/1920 навучальны год. А ўжо з лютага 1921 г. у БССР пачала дзейнічаць Навукова-тэрміналагічная камісія, спачатку пры Народным камісарыяце асветы, затым з 1922 па 1929 г. – у Інстытуце беларускай культуры, а ў 1929–1930 гг. – у Акадэміі навук БССР. Паводле палажэння ад 10 лютага 1921 г. камісія павінна была на працягу трох месяцаў стварыць тэрміналогію па розных галінах ведаў у аб'ёме курса сярэдняй школы. Заданне было настолькі важным і адказным, што члены камісіі на час працы над тэрміналогіяй вызваліліся ад іншых сваіх абавязкаў [Красней, с. 111].

Папярэднія вынікі дзейнасці тэрміналагічнай камісіі былі апублікаваны ў 1921–1922 гг. у часопісе «Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ» пад агульнай назвай «Беларуская навуковая тэрміналогія». Сюды ўвайшлі тэрміны граматыкі (1921. № 2. С. 11–18), логікі (1921. № 1 (3). С. 11–20), арыфметыкі (1922. № 2 (4). С. 10–17), алгебры (1922. № 3–4. С. 9–13), батанікі (1922. № 5–6. С. 13–21), геаметрыі (1922. Вып. 9–10. С. 14–25), аналітычнай геаметрыі (1922. Вып. 11–12. С. 13–14), трыганаметрыі (Там жа. С. 15–16). Усяго было апрацавана каля 3 тысяч тэрмінаў з запланаваных 5 тысяч. Усе гэтыя матэрыялы лічыліся дыскусійнымі, таму актыўна абмяркоўваліся ў перыядычным друку і розных навуковых выданнях.

Асобныя тэрміналагічныя матэрыялы ў гэты час былі выдадзены за мяжой: Арытмэтычная тэрмінолёгія. Вільня. 1921. 8 с.; Krasouski A. Bialoruskija lecarskija ziolki. Wilna, 1921. 24 s.

Высокай ацэнкай работы Навукова-тэрміналагічнай камісіі, як адзначае В. Шчэрбін, з’явілася рашэнне тагачаснага ўрада Савецкай Беларусі аб стварэнні ў пачатку 1922 г. на базе гэтай камісіі Інстытута беларускай культуры [Шчэрбін 1994, с. 96]. З гэтага ж года Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія пачала выдаваць асобнымі выпускамі зборнікі галіновых тэрміналогій пад ранейшай агульнай назвай «Беларуская навуковая тэрмінолёгія». Усяго было надрукавана 24 тэрміналагічныя выпускі: 1. Элементарная матэматыка. 1922. 50 с.; 2. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва. 1923. 74 с.; 3. Геаграфічныя і касмаграфічныя тэрміны і назвы нябесных цел. 1923. 89 с.; 4. Тэрмінолёгія лёгікі і псіхалёгіі. 1923. 63 с.; 5. Геолёгія, мінералёгія, крышталאграфія. 1924. 43 с.; 6. Батаніка агульная і спецыяльная. 1924. 83 с.; Музыкальныя тэрміны. 1926. 40 с.; 8. Слоўнік лясных тэрмінаў. 1926. 79 с.; 9. Анатамічныя назвы. Касцяцыведаньне. Вязаведаньне. 1926. 110 с.; 11. Матэматычная тэрмінолёгія (праект). 1926. 36 с.; 12. Грамадазнаўства. 1927. 72 с.; 13. Назвы жывёл. 1927. 72 с.; 14. Nomina anatomica alboruthenica. II. Mylogia spanchologia. Angiologia. 1927. 182 s.; 15. Слоўнік матэматычнай тэрмінолёгіі (праект). 1927. 144 с.; 16. Слоўнік граматычна-лінгвістычны (праект). 1927. 78 с.; 17. Слоўнік глебазнаўчай тэрмінолёгіі. 1927. 78 с.; 18. Слоўнік бухгалтарскай тэрмінолёгіі (праект). 1927. 72 с.; 19. Слоўнік хімічнай тэрмінолёгіі. I. Агульная хімія (праект). 1928. 145 с.; 20. Слоўнік сельскагаспадарчай тэрмінолёгіі (праект). 1928. 77 с.; 21. Nomina anatomica alboruthenica. III. Neurologia organa sensum. Integumentum commune regions corporis humani. 1929. 112 с.; 22. Слоўнік фізычнай тэрмінолёгіі (праект). 1930. 289 с.; 23. Слоўнік педагагічных дысцыплін (праект). 1930 (на вокладцы – 1931). 262 с.; 24. Слоўнік тэрмінолёгіі агульнай расьлінагадоўлі. 1930. 100 с. Усяго ў гэтых выпусках было апублікавана каля 40 тысяч тэрмінаў з запланаваных 75 тысяч тэрмінаў.

Варта адзначыць, што беларускія тэрміны не толькі публікаваліся ў гэтай серыі, але і выходзілі асобнымі слоўнікамі і тэрміналагічнымі падборкамі ў некаторых часопісах. Параўн.: *Байкоў М. і Бараноўскі А.* Практычны беларускі вайсковы слоўнік. Ч. I (расійска-беларуская). Мінск, 1927. 251 с.; Ваенны руска-беларускі слоўнік. Мінск, 1933. 167 с.; Матэматычная тэрмінолёгія (праект). Мінск, 1926. 36 с. (на рускай, яўрэйскай і беларускай мовах); *Серада С.* Дзелавод. Узоры афіцыйных папер, слоўнік тэхнічна-канцылярскіх выразаў і іншыя патрэбныя ў дзе-

лаводстве веды. Мінск, 1926. 135 с.; Слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі ў ліку 1674 тэрмінаў. Мінск, 1929. 76 с.; Слоўнік хімічнай тэрміналогіі (агульная хімія) у ліку 2552 тэрмінаў. Мінск, 1929. 177 с.; *Гурло А.* Тэхнічная тэрміналогія. Мінск, 1932 (на вокладцы – 1933). Вып. 1. 262 с.; *Ганчарык М. М.* Беларускія назовы расьлін // Працы навуковага таварыства па вывучэнню Беларусі пры Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскага гаспадарства ў Горках. Горкі, 1927. Т. 2. С. 194–216; Т. 4. С. 1–28; *Іваноўскі Т., Ластоўскі В. і Дуж-Душэўскі П.* Номэнклатура беларускіх птушак // Крывіч. 1924. № 1. С. 48–59 [Шакун, с. 195].

Беларускія тэрміналогі адзначаюць таксама, што паводле плана навуковай работы Інбелкульту на 1927–1933 гг. у 1931–1933 гг. павінны былі выйсці тэрміналагічныя слоўнікі па заалогіі, антрапалогіі, садоўніцтве і агародніцтве, ветэрынарыі, электратэхніцы, фінансавай справе, этнаграфіі, таваразнаўстве, гандлёвай справе, жывёлагадоўлі, археалогіі, мікрабіялогіі, гідраўліцы і іншых галінах навукі і вытворчасці [Шчэрбін, с. 94]. Аднак сталінскія рэпрэсіі 1930-х гг. не дазволілі выканаць заплававанае, і ўжо толькі ў другой палове XX ст. аднавілася праца па выданні слоўнікаў беларускай навуковай тэрміналогіі.

Пры распрацоўцы тэрмінасістэм большасць аўтараў прытрымліваліся асноўнага метадалагічнага прынцыпу, акрэсленага Навукова-тэрміналагічнай камісіяй, у складзе якой працавалі такія аўтарытэтныя вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы, як Янка Купала, Якуб Колас, Я. Лёсік, С. Некрашэвіч, М. Байкоў, географы М. Азбукін, А. Смоліч, фізік А. Міцкевіч: «Што датыча самога характару тэрміналогіі, то ў аснову яе браліся словы, існуючыя ў жывой народнай мове...» Каб пазбегнуць лексічнай абмежаванасці пры выбары тэрміналагічных крыніц, прэзідыум камісіі пакрэсліў: «Само сабой зразумела, што камісія павінна была браць і чужыя словы. Але гэта рабілася толькі тады, калі 1) у народнай мове ня было адпаведнага беларускага тэрміну, 2) калі ўтварэння нэалёгізмы былі натта штучныя й 3) калі гэтыя чужаземныя словы былі пашыраны ў мовах культурных народаў» [Красней, с. 112].

Пры арыентацыі на ўласныя рэсурсы беларускай мовы тэрміналагічная лексіка фарміравалася:

«1) шляхам увядзення ў склад той ці іншай тэрміналогіі агульнаўжывальных слоў, “сутнасць якога зводзіцца да выкарыстання адной з дыферэнцыяльных прымет, заключаных у лексічным значэнні, якая затым выкарыстоўваецца ў якасці “агульнай ідэі” для слова-тэрміна. У тэрміне гэта агульная ідэя канкрэтызуецца, удакладняецца ў адпаведнасці са зместам навуковага паняцця” (*Даниленко В. П.* Русская терминология:

Опыт лингвистического описания. М., 1977. С. 25). Такі шлях тэрміналізацыі характэрны быў для слоў *лад, стан* у мовазнаўчай тэрміналогіі; *довод, спроба* – у лагічнай; *астача, велічыня* – у арыфметычнай; *аснова, заданне* – у алгебраічнай; *кант, круг* – у геаметрычнай; *похва, струк* – у батанічнай і г. д.;

2) шляхам утварэння шматлікіх неалагізмаў, сярод якіх розныя ў структурных адносінах простыя, складаныя і састаўныя тэрміны, напрыклад: *выклічча* (выклічнік), *двукоесе, пабочны сказ; сказоўнік* (прэдыкат), *ступеняванне* (узвядзенне ў ступень), *безыменны лік* (адцягнены лік), *зменшыва* (памяншаемае), *роўналежны* (паралельны), *роўніца* (плоскасць) і інш.;

3) шляхам выкарыстання дыялектных слоў, што ўводзіліся ў склад тэрміналагічнай лексікі як гатовыя моўныя адзінкі або служылі асновай для ўтварэння неалагізмаў, напрыклад: *аблуда* (памылковая думка), *аслабаненне, верасняк* (верас), *жыжкі* (вадкасці), *змесціва* (змест), *кісля* (кіслата), *сачэўка* (лупа), *скіпінар* і да т. п.» [Красней, с. 112–113].

У пэўнай ступені выкарыстоўваліся тэрміналагічныя набыткі суседніх польскай, украінскай і асабліва рускай моў, тым больш калі ўлічыць, што рускія тэрміны служылі зыходнай асновай для падбору беларускіх адпаведнікаў, а самі тэрміналагічныя выпускі афармляліся ў выглядзе руска-беларускіх слоўнікаў. Дарэчы, рэцэнзентамі такіх слоўнікаў «усё настойлівей падкрэслівалася мэтазгоднасць звяртацца ў неабходных выпадках і да тэрмінаў рускай мовы, асабліва інтэрнацыянальнага распаўсюджвання, каб занадта не адгароджваць беларускую нацыянальную тэрміналогію ад тэрміналогій іншых народаў» [Шакун, с. 196–197].

У цэлым жа асноўныя метадалагічныя прынцыпы стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі былі вызначаны правільна, аб чым сведчыць далейшы гістарычны лёс пераважнай большасці тэрмінаадзінак, якія і сёння трывала выкарыстоўваюцца ў тэрміналагічнай практыцы. Зразумела, што яшчэ ў 1920-я гг. стала выяўляцца і тэндэнцыя нежыццёвасці асобных тэрмінаў, створаных на вузкадыялектнай аснове, штучных неалагізмаў, няўдалых перакладаў, «што спрыяла больш шырокаму выкарыстанню тэрмінаў рускай мовы, і асабліва тэрмінаў інтэрнацыянальнага характару» [Красней, с. 115]. Тым не менш пастаўлены перад навуковай грамадскасцю задачы стварэння ўніфікаванай па змесце і нацыянальнамоўнай па форме беларускай тэрміналогіі былі ў цэлым паспяхова выкананы.

Далейшае ажыўленне тэрміналагічнай працы, перапыненай сталінскімі рэпрэсіямі і ваеннымі падзеямі, прыпадае на 1960–80-я гг. і было звязана найперш са стварэннем акадэмічных слоўнікаў, падрыхтоў-

кай такіх буйных нацыянальна-энцыклапедычных выданняў, як «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» ў 12 тамах (1969–1975), пяцітомная «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (1984–1987), пяцітомная «Энцыклапедыя прыроды Беларусі» (1983–1986), першы ў свеце 8-томны Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі (1984–1988), персанальныя энцыклапедыі «Янка Купала» (1986) і «Францыск Скарына і яго час» (1988) і інш. Праўда, спецыяльныя тэрміналагічныя слоўнікі ў гэты час і пазней выдаваліся дастаткова рэдка, найчасцей яны адра-саваліся для настаўнікаў і вучняў сярэдняй школы. Параўн.: *Юрэвіч А. Л.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1962. 246 с.; *Макарэвіч А. А.* Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік. Мінск, 1963. 135 с.; *Киселевский А. И.* Латино-русско-белорусский ботанический словарь. Минск, 1967. 160 с.; *Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі / пад рэд. М. В. Бірылы і М. Р. Судніка* (Мінск, 1970); *Болсун А. І., Рапановіч Я. Н.* Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў. Для сярэдняй школы. Мінск, 1979. 183 с.; *Рагойша В. П.* Паэтычны слоўнік. Мінск, 1979. 320 с.; *Галай І. П., Сідор С. І.* Геаграфічны слоўнік школьніка. Мінск, 1986. 303 с.

На гэты ж перыяд прыпадае актыўнае навуковае асвятленне праблем беларускай тэрміналогіі. Пытаннем нармалізацыі і апісанню асобных груп беларускай лексікі прысвяцілі свае кандыдацкія дысертацыі і навуковыя працы такія мовазнаўцы, як І. М. Акулаў, У. В. Анічэнка, Л. А. Антанюк, А. Я. Баханькоў, М. В. Бірыла, М. Г. Булахаў, А. М. Булыка, І. К. Германовіч, М. Ф. Гуліцкі, А. І. Жураўскі, А. І. Кісялеўскі, І. І. Крамко, В. П. Красней, З. Ф. Краўчанка, М. І. Крукоўскі, Г. І. Кулеш, Г. М. Малажай, Г. М. Мязенка, А. А. Станкевіч, П. У. Сцяцко, Л. І. Сямешка, З. К. Турцэвіч, Г. А. Цыхун, А. І. Яновіч і інш.

У 1980 г. у Акадэміі навук БССР была створана Тэрміналагічная камісія, асноўнымі задачамі якой з’яўлялася «распрацоўка тэарэтычных аспектаў і методыкі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі, практычнае ўпарадкаванне тэрміналогіі і падрыхтоўка слоўнікаў, сістэматызацыя рускай тэрміналогіі вядучых у рэспубліцы галін навукі і тэхнікі» і інш. З 1985 г. камісія пачала выданне «Тэрміналагічнага зборніка», у якім сталі друкавацца як агульнаметадалогічныя артыкулы па праблемах сучаснай беларускай тэрміналогіі, так і канкрэтныя распрацоўкі асобных галіновых тэрмінасістэм. Напрыклад, у «Тэрміналагічным зборніку ’84» (Мінск, 1986) змешчаны артыкул Л. А. Антанюк «Асаблівасці ўпарадкавання навуковай тэрміналогіі ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя», асобныя навуковыя распрацоўкі Л. М. Акатавай, І. І. Кобыш, У. І. Коваля і інш., а таксама ў раздзеле «Тэрмінаграфія» прыводзіцца руска-беларускі

і беларуска-рускі слоўнік машынабудавання мікрасістэмы «Працэсы, спосабы вытворчасці» (укладальнік слоўнікаў кандыдат філалагічных навук В. Г. Захарава). У прадмове да зборніка адзначаецца, што «значную работу па ўдасканаленні слоўнікаў правялі акадэмік АН БССР М. В. Бірыла, член-карэспандэнт АН БССР М. Р. Суднік, доктар філалагічных навук А. Я. Баханькоў, кансультацыі па спрэчных пытаннях правёў акадэмік АН БССР К. К. Атраховіч (К. Крапіва)».

Яшчэ больш інтэнсіўна ажыўілася тэрміналагічная работа ў 1990-я гг., калі паводле «Закона аб мовах у Беларускай ССР» беларуская мова стала паўнапраўна выконваць функцыі адзінага дзяржаўнага сродку зносін на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Ужо на пачатку 1990 г. была створана Тэрміналагічная камісія Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны, якая стала выдаваць серыю брашур пад агульнай назвай «БНТ. Беларуская навуковая тэрміналогія» (першым выданнем стала кніга: *Сяржанина Г. Грыбы: Аскаміцэты, Базідыяміцэты (гастэраміцэты, гетэрабазідыяміцэты)*. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. 54 с.: іл.). У наступным годзе пастановай № 103 ад 6 снежня Прэзідыумам Акадэміі навук Беларусі была перастворана Тэрміналагічная камісія пры АН Беларусі, прынята «Палажэнне аб Рэспубліканскай тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук Беларусі» і зацверджаны яе склад. Суіснаванне дзвюх тэрміналагічных камісій – афіцыйнай і грамадскай пры ТБМ імя Францішка Скарыны – у значнай ступені прадвызначыла як тэмпы тэрміназнаўчай працы, так і метады і прынцыпы фарміравання і развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі. Як слушна адзначаў тагачасны старшыня ТБМ імя Францішка Скарыны пазь і навуковец Ніл Гілевіч, «ёсць усе падставы спадзявацца, што такое суіснаванне будзе толькі на карысць роднай мове. Што да прынцыпаў, дык, на нашу думку, калькаванне і запазычанне з рускае мовы не можа быць магістральным шляхам развіцця беларускай навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі. Не касуючы плёну запазычання, варта адзначыць, што дагэтуль замала ўвагі аддаецца выкарыстанню сродкаў сваёй мовы – дыялектнай лексікі, адпаведных ладу мовы наватвораў, магчымасцяў словаўтварэння, а таксама здабыткаў тэрмінатворчай дзейнасці 20-х гадоў. Многія з гэтых здабыткаў не сталіся фактам мовы не таму, што былі няўдалыя, як гэта часам сцвярджаецца, а таму, што над нашаю мовай у гады сталіншчыны быў учынены здзек, які нам і дасюль адгукаецца» (з прадмовы да 1-га выдання серыі «БНТ. Беларуская навуковая тэрміналогія»).

Аktуальныя праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі сталі арганізацыйнай дамінантай некалькіх канфэрэнцый. Так, у 1994 г. былі праведзены адразу дзве навуковыя канфэрэнцыі: нацыянальная навуковая

канферэнцыя «Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі» (Мінск, 4–6 мая; ТБМ імя Ф. Скарыны) і рэспубліканская навуковая канферэнцыя «Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі» (ГДУ імя Ф. Скарыны). Да слоўнікавай працы далучыліся многія навукоўцы і выкладчыкі вышэйшых навучальных устаноў, у кароткія тэрміны было створана некалькі дзясяткаў галінова-тэрміналагічных слоўнікаў вучэбнага характару, найперш беларуска-рускіх і руска-беларускіх: *Сцяцко П. У., Гуліцкі М. Ф., Антанюк Л. А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў (Мінск, 1990); Кароткі руска-беларускі слоўнік прыродазнаўчай тэрміналогіі для пачатковых класаў / склад. М. П. Бузук, А. Л. Курдзюкоў (Магілёў, 1991); Беларуская эмбрыялагічная намяклатура / пад рэд. А. С. Леанцюка (Мінск, 1991); Кароткі тлумачальны слоўнік тэрмінаў па мікрабіялогіі / склад. Р. У. Тузава, К. М. Панюціч (Мінск, 1991); Кароткі руска-беларускі слоўнік фізічных і матэматычных тэрмінаў / склад. Р. Р. Кароткін (Віцебск, 1992); Руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік па выяўленчым мастацтве і архітэктуры / склад. І. Р. Чыкалава (Мінск, 1992); *Аранская В., Слабін У.* Руска-беларускі тлумачальны слоўнік вытворча-значных тэрмінаў і паняццяў па хіміі (Віцебск, 1993); *Краевская Н. П., Гринберг П. В., Красней В. П.* Русско-белорусский словарь электротехнических терминов (Минск, 1993); Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі / пад рэд. М. В. Бірылы і Г. У. Арашонкавай (Мінск, 1994); *Кацэвіч С. С.* Слоўнік педагагічных тэрмінаў (Брэст, 1995); Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў (Мінск, 1995); Русско-белорусский словарь по физиологии растений / сост. Л. Б. Утыро (Минск, 1992); Русско-белорусский словарь делопроизводственной и архивной терминологии / сост.: В. А. Сорока (и др.) (Минск, 1997); Слоўнік вакальна-харавых тэрмінаў / склад.: І. М. Сіманаўская, У. У. Собалеў, Н. Р. Мордас (Мінск, 1993); *Касцюковіч М. М., У. В. Люшцік, В. К. Шчэрбін.* Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў (Мінск, 1995); Кароткі тлумачальны слоўнік паліталагічных тэрмінаў / склад.: А. Я. Бенеш, Э. Р. Іофе, С. І. Сіманаўскі, Г. І. Сцяпанаў (Мінск, 1997); Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнічак па кнігазнаўстве: Дапаможнік у апрацоўцы старадрукаў і рэдкіх выданняў / уклад. Т. Рошчына, Н. Саверчанка (Мінск, 1997); Кароткі руска-беларускі слоўнік па выяўленчым мастацтве / склад.: В. І Казлоў, А. С. Лаўшук (Магілёў, 1998) і інш.

На адзначаны перыяд прыпадае і сур'ёзнае навуковае асэнсаванне здабыткаў у галіне беларускай навуковай тэрміналогіі, пачаткам якога з поўным правам можна лічыць выданне манаграфіі Л. А. Антанюк «Беларуская навуковая тэрміналогія. Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне» (Мінск, 1987. 240 с.) і паз-

нейшую абарону яе ў 1992 г. у выглядзе доктарскай дысертацыі (дарэчы, доктарскае даследаванне Л. А. Антанюк застаецца адзінай кваліфікацыйнай працай такога ўзроўню і на сённяшні дзень). У манаграфіі разглядаюцца не толькі асноўныя этапы станаўлення і развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі ў XX ст., але і грунтоўна аналізуюцца «структура сучаснай беларускай навуковай тэрміналогіі, прынцыпы і заканамернасці яе развіцця і функцыянавання ва ўмовах прыярытэтнага ўжывання рускай мовы з яе шматразгалінаванай тэрміналагічнай сістэмай у сферах навукі, культуры, вытворчасці на Беларусі» [Шакун, 201]. З лёгкай рукі Л. А. Антанюк у краіне на працягу апошніх 20 гадоў было абаронена некалькі дзясяткаў кандыдацкіх дысертацый, прысвечаных гісторыі станаўлення, развіцця і ўпарадкавання розных навукова-галіновых тэрмінасістэм. Параўн.: *Плыгаўка Л. Л.* Лексіка чыгуначнага транспарту (1995); *Лапкоўская А. М.* Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія (1999); *Мінакова Л. М.* Тэрміналогія аўтамабільнага транспарту ў беларускай мове (1999); *Капайко Т. В.* Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння ў беларускай мове (на матэрыяле прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі) (1998); *Анісёва С. М.* Тэрміналогія воднага транспарту ў беларускай мове (2000); *Лаўшук Д. А.* Структурна-семантычная характарыстыка сучаснай беларускай сельскагаспадарчай тэрміналогіі (2003); *Лук'янюк Ю. М.* Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія (семантычны і структурны аспекты) (2003); *Бандаровіч В. У.* Музычная лексіка ў старабеларускай мове: структурна-семантычны, этымалагічны і дэрывацыйны аспекты (2004); *Міхалёва А. М.* Структурна-семантычная характарыстыка беларускай тэрміналогіі машынабудавання (2005); *Дзятко Д. В.* Фарміраванне і склад беларускай матэматычнай тэрміналогіі (2007); *Антанюк М. Г.* Беларуская і руская тэрміналогія права (супастаўляльны аспект) (2008); *Кісель Т. А.* Батанічная наменклатура ў гаворках Брэсцка-Пінскага Палесся (2011); *Макарэвіч М. М.* Лексіка народных промыслаў і рамёстваў у гісторыі беларускай сельскагаспадарчай і прамысловай тэрміналогіі (2012); *Лаўрыновіч Н. В.* Лексіка-семантычная арганізацыя і структурна-дэрывацыйная тыпалогія сучаснай беларускай заалагічнай тэрміналогіі (2012).

Рукапісы асобных дысертацый былі апублікаваны ў выглядзе навуковых манаграфій, а дадаткі да іх – як слоўнікі спецыяльнай лексікі. Параўн.: *Лапкоўская А. М.* Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія (Гродна, 2007); *Дзятко Д. В.* Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне (Мінск, 2009); *Капейко Т. В.* Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння (Магілёў, 2007); *Ганчарова Н. А., Антанюк М. Г.* Кароткі лацінска-руска-беларускі слоўнік юры-

дычнай фразеалогіі (Мінск, 2000); *Макарэвіч М. М.* Слоўнік народных промыслаў і рамёстваў Беларусі (Мінск, 2010).

У другой палове 1990-х гг. – пачатку XXI ст. былі апублікаваны тры манаграфіі, прысвечаныя актуальным праблемам беларускай тэрмінаграфіі і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі: *Шчэрбін В. К.* Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі (Мінск, 1996); Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / *Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, У. В. Люшцік, А. І. Падлужны*; навук. рэд. А. І. Падлужны (Мінск, 1999); *Мінакова Л. М., Аніськова С. М., Станкевіч А. А.* Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё (Гомель, 2004). Нельга не адзначыць і той факт, што ў 2010 г. усе выпускі Беларускай навуковай тэрміналогіі 1920–30-х гг. былі факсімільна перавыдадзены ў выглядзе дадатку да № 11 (98) часопіса «ARCHE» (Гл.: Беларуская Навуковая Тэрміналогія. Тэматычны дадатак да нумару «ARCHE», прысвечанага беларускаму мовазнаўству 1920-х гг. Кн. 1–4). Такім чынам, «шляхам публікацыі легендарных тэрміналагічных слоўнікаў 1920-х гг. вынікі дзейнасці Тэрміналагічнай камісіі цяпер можа ацаніць і сучасны чытач» (З прадмовы С. М. Запрудскага да адзначанага выдання).

На 90-я гг. XX ст. прыпадае і пачатак выхаду спецыяльнага «Тэрміналагічнага бюлетэня» (Вып. 1, 1997; рэдкал.: Г. Цыхун (адк. рэд.), С. Запрудскі, В. Красней, А. Міхневіч, В. Шчэрбін), на старонках якога не толькі абмяркоўваюцца праблемы станаўлення і нармавання тых ці іншых галіновых тэрмінасістэм, але і разглядаюцца пытанні практычнага выкарыстання беларускай навуковай тэрміналогіі ў вучэбным курсе «Беларуская мова (прафесійная лексіка)», што стаў выкладацца на ўсіх спецыяльнасцях ва ўсіх вышэйшых і сярэдніх навучальных установах Рэспублікі Беларусь. У сувязі з гэтым варта адзначыць значную працу многіх навукоўцаў і метадыстаў-тэрмінолагаў, што падрыхтавалі ў апошнія гады шматлікія вучэбныя дапаможнікі па адзначаным курсе. Параўн.: *Азарка В. У., Васілеўская А. С., Круталевіч М. М.* Беларуская мова: спецыяльная лексіка (Мінск, 2004); *Антанюк Л. А., Плотнікаў Б. А.* Беларуская мова: спецыяльная лексіка (Мінск, 2004); *Ляшчынская В. А.* Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка : вучэб. дапам. (Мінск, 2001); *Смоўская Т. М., Хрышчановіч Л. У.* Беларуская мова: юрыдычная лексіка (Мінск, 2006; 2-е выд. 2011); *Смоўская Т. М.* Беларуская мова для біёлагаў : вучэб. дапам. (Мінск, 2013); *Губкіна А. В., Зразікава В. А.* Беларуская мова: эканамічная лексіка (Мінск, 2009; 2-е выд. 2010; 3-е выд. 2012); *Скікевіч Т. І., Малько Г. І., Шатраўка Н. С., Зяньковіч В. П.* Беларуская мова. Прафесійная лексіка : курс лекцый (Горкі, 2010); Беларуская мова: прафесійная лексіка / пад рэд. Д. В. Дзятко (Мінск, 2013).

Пералічаныя вышэй здабыткі беларускіх тэрміналагаў маглі б быць значна большымі і паўнаважкімі, аднак відавочная незапатрабаванасць і, можна сказаць, абьякавасць грамадскіх і дзяржаўных інстытутаў на пачатку XXI ст. да праблем беларускага нацыянальнага тэрмінабудаўніцтва, арыентацыя на рускамоўную і англа-амерыканізаваную тэрміналогію істотнейшым чынам уплываюць на характар і магчымасці далейшага пашырэння і паглыблення тэрміналагічнай працы. Пры гэтым адбываецца дэвальвацыя ранейшага разумення той відавочнай ісціны, што «напісанне і выданне навуковай працы на роднай мове робіць гэту працу набыткам не толькі самой навуцы (яна, як вядома, не мае межаў і паспяхова развіваецца на дзясятках самых розных моў), але і фактам беларускай культуры, асабістым укладам вучонага ў нацыянальнае бачанне навуковай карціны свету» [Шчэрбін 1996, с. 59]. Далейшае развіццё беларускай нацыянальнай тэрміналогіі будзе цалкам залежаць ад месца і ролі беларускай мовы ў сённяшнім грамадстве, «касметычным» або паўнапраўным статусам яе як адной з дзяржаўных моў у Рэспубліцы Беларусь.

Бібліяграфічныя спасылкі

Вопросы терминологии : межвуз. сб. / Акад. навук СССР, Ин-т языкознания. М., 1961.

Гапоненка І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця. Мінск, 2012.

Гарэцкі М. Развагі і думкі // Велікодная пісанка. Вільня, 1914.

Гарэцкі Р. Беларуская навуковая тэрміналогія – важкі кірунак у нацыянальным адраджэнні // Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі : матэрыялы першай нац. канф., Мінск, 4–6 мая 1994 г. / рэдкал.: З. Санько (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1995.

Запрудскі С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930-я гады. Мінск, 2013.

Красней В. П. Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / рэдкал.: Э. А. Ялоўская (адк. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. Мінск, 2011.

Цыхун Г. А. Роля знешніх фактараў у гісторыі беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі (у сувязі з даследаваннямі Карла Гутшміта і Германа Бідэра) // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск, 2012.

Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства : вучэб. дапам. Мінск, 1995.

Шчэрбін В. К. Беларуская навуковая тэрміналогія // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1994.

Шчэрбін В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі. Мінск, 1996.

ХОЦЬ І НЕ БЫЛІ ФІЛОЛАГАМІ ПА АДУКАЦЫІ...¹

Абуджэнне цікавасці да вуснай народнай творчасці беларусаў, іх мовы на працягу першай паловы XIX ст. звязана з імёнамі не толькі прафесійных філолагаў, але і прадстаўнікоў іншых спецыяльнасцей, якія тым не менш імкнуліся як мага шырэй і паўней вывучыць культурную спадчыну роднага краю. Напрыклад, Ян Чачот сціпла пісаў, што ён «а ні вучоны, а ні лінгвіст», але веды, атрыманыя ім падчас вучобы ў Віленскім універсітэце і бібліятэкарства ў Храптовіча ў Шчорсах дазволілі яму стварыць унікальную шматтомную працу «Сялянскія песенькі з-над Нёмна і Дзвіны» (1837–1846), якая, як пісаў у 1852 г. акадэмік Ізмаіл Сразнеўскі, «амаль адзіная, да якой можна звярнуцца таму, хто жадае бліжэй пазнаёміцца з гаворкай і народнай славеснасцю беларусаў» (Гл.: Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. 1., кн. 2. Спб., 1852. С. 74). Не былі прафесійнымі лінгвістамі Павел Шпілеўскі і Іван Насовіч, але зробленае імі і сёння ўражае.

1. Лінгвістычныя вопыты Паўла Шпілеўскага

Лёс адвёў яму толькі 38 гадоў, з якіх на апошнія 15 прыпадаюць прыемныя ўспаміны, сустрэчы з роднымі мясцінамі, хвіліны чакання публікацый у навуковых выданнях і літаратурных часопісах Санкт-Пецярбурга і Масквы, новыя задумы і планы. Кожны пражыты ім у далечыні ад зямлі бацькоў дзень быў прасякнуты думамі пра гэты край, яго насельнікаў, пра іх звычаі і павер'і, песні і прымаўкі, пывучую і звонкую гаворку. Такім быў і застаўся ў памяці сучаснікаў Павел Шпілеўскі, такім ён уяўляецца і нам – сённяшнім этнографам, літаратуразнаўцам, моваведам.

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі (12.11.1823 – 29.10.1861) нарадзіўся ў вёсцы Шыпілавічы Бабруйскага павета Мінскай губерні (цяпер Любанскі раён) у сям'і святара. Вучыўся ў Мінскай (Слуцкай) духоўнай семінарыі, а ў 1847 г. са званнем кандыдата багаслоўя закончыў Пецярбургскую духоўную акадэмію. Аднак ад царкоўнай кар'еры адмовіўся: працаваў выкладчыкам славеснасці ў Варшаўскім павятовым духоўным вучылішчы, а з 1852 г. жыў у Санкт-Пецярбургу, са снежня 1853 г. знаходзіўся на пасадзе пакаёвага наглядчыка ў Галоўным педагагічным інстытуце, з красавіка 1855 г. працаваў настаўнікам школы пры Экспедыцыі падрыхтоўкі дзяржаўных папер.

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Хоць і не былі філолагамі па адукацыі... // Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск : БДУ, 2013. С. 127–147.

Па ўсім відаць, яшчэ з юнацкіх гадоў П. Шпілеўскі захапіўся вуснай народнай творчасцю беларусаў, чаму ў немалой ступені садзейнічалі службовыя пераезды бацькі, якому з-за неспакойнага характару часта даводзілася мяняць царкоўныя прыходы. У студэнцкія гады, у вольны ад заняткаў час, ён падарожнічаў па Беларусі, запісваў адметныя мясцовыя словы, заслухоўваўся меладычнымі спевамі і вывучаў побыт простага людю.

Першыя лінгвістычныя вопыты Паўла Шпілеўскага прыпадаюць на 1845 г., час яго вучобы ў Пецябургскай духоўнай акадэміі. Менавіта гэтым годам пазначаны яго рукапіс «Словарь белорусского наречия, составленный П. Шпилевским» і «Краткая грамматика белорусского наречия». Дзве гэтыя работы структурна прадстаўлены як адна, а граматыка з'яўляецца своеасаблівым разгорнутым уступам да слоўніка. Магчыма, першапачаткова граматыка і стваралася з мэтай даць чытачу пэўнае ўяўленне пра фанетычную і граматычную сістэмы беларускай мовы, дапамагчы правільна ўспрымаць і разумець напісанне і вымаўленне пададзеных у слоўніку слоў і граматычных формаў. Пра гэта сведчыць і агульная нумарацыя абедзвюх прац, а таксама прадмова, змешчаная перад граматыкай, але поўнасьцю адрасаваная слоўніку.

Рукапісны «Словарь белорусского наречия...» П. Шпілеўскага – самая значная самастойная беларусазнаўчая лексікаграфічная праца першай паловы XIX ст. Нягледзячы на адсутнасць адпаведнага вопыту, малады навуковец вельмі сур'ёзна паставіўся да складання слоўніка. Зразумела, ён меў канкрэтныя ўзоры тагачасных лексіконаў, а магчыма, свядома арыентаваўся на пэўныя працы. Таму, згодна з выпрацаванай традыцыяй, непасрэдна перад тэкстам слоўніка ён падаў спіс умоўных скарачэнняў – «Объяснения, относящиеся к словарю». Напр.: без. – безличный глагол, воз. – возвратный глагол, мн. ч. – множественное число, с. – имя существительное.

Рээстраваныя словы тлумачацца рускімі адпаведнікамі, часта з выкарыстаннем некалькіх сінанімічных адзінак: *Абецядло*, с. ла, азбука; *букварь*. *Гасцинец*, с. нца, дар, подарок; *почтовая столбовая дорога*. *Маіонтак*, с. тка, имение, поместье; *усадыба*. Пры адсутнасці рускіх лексічных эквівалентаў Павел Шпілеўскі беларускія словы тлумачыць апісальна. Параўн.: *Цвинтар*, с. ра, погост церковный; *пространство вокруг Церкви*. Некаторыя слоўнікавыя артыкулы пры гэтым нагадваюць разгорнутыя этнаграфічныя апісанні: *Азерод*, с. да, род строения из жердей. Это собственно белорусская выдумка для проветривания убранного с поля хлеба в снопах; се нигде не видно, даже по соседству – в Украине и прочих южных губерниях. Без складки в *азерод* белорусцы не станут класть снопов в овин. Потому что у них хлеб хорошо умолачивается и бывает бел.

Аўтар імкнуўся максімальна дакладна перадаваць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы – дзеканне і цеканне, зацвярдзеласць шыпячых, **ц** і **р**, падаўжэнне зычных, аканне, пераход **в** у **ў** і інш.

Услед за Канстанцінам Калайдовічам (аўтарам першага навуковага апісання і кароткага слоўніка беларускай мовы, апублікаваных у 1822 г.) [5] Павел Шпілеўскі да некаторых слоў даў этымалагічныя каментарыі, хоць часам яны наіўныя.

«Словарь белорусского наречия...» П. Шпілеўскага займае 45 рукапісных старонак вялікага фармату, у ім прыводзіцца прыблізна паўтары тысячы слоў (пераважна назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў і выклічнікаў) на ўсе літары алфавіта. У рэестравую частку складальнік уключыў толькі ўласнабеларускія словы, якія выразна адрозніваліся ад рускіх і польскіх, агульнаславянскія і агульнаўсходнеславянскія па паходжанні словы сюды не ўвайшлі. Пададзены ў ім і некаторыя іншамовныя запазычаныя: *атрамент, вализа, гарбата, зэгар, филижанка, фузия* (стрэльба), *цына, ядваб* і інш.

Варта адзначыць, што «Словарь белорусского наречия...» П. Шпілеўскага быў разгледжаны на пасяджэнні Аддзялення рускай мовы і славеснасці акадэміі навук толькі ў красавіку 1853 г. Хутчэй за ўсё, ён быў дасланы разам з «Заметкой белорусца о белорусском наречии»¹, складзенай 15 лютага 1853 г. З тэксту апошняй, дарэчы, добра відаць, што П. Шпілеўскі ўважліва сачыў за навуковай літаратурай па беларусазнаўчай тэматыцы, паколькі тут ён крытычна ацаніў выдадзеную ў Мінска працу Ф. Галатужава «Заметки касательно белорусского наречия» (1852). У выпісцы з пратакола пасяджэння Аддзялення рускай мовы і славеснасці ад 2 красавіка 1853 г. рэцэнзент «Словаря белорусского наречия...» акадэмік Я. Бярэднікаў піша, што гэта «краткий сборник белорусских слов, составленный наскоро и потому требующий тщательного пересмотра». Слоўнікам зацікавіўся і акадэмік І. Сразнеўскі, які ўважліва разгледзеў рукапіс і вярнуў яго 24 верасня 1853 г., аддзяленне ж паставіла «в поощрение г. Шпилевского выдать за труд его шестьдесят рублей серебром».

Даследчык беларускай лексікаграфіі XIX ст. М. Гуліцкі адзначае, што ў рэестравай частцы слоўніка рэцэнзенты дапісалі больш за 450 слоў, у тым ліку акадэмік Я. Бярэднікаў каля 20 слоў, астатнія – акадэмік І. Сразнеўскі: «...вучоныя імкнуліся дапісаць прапушчаныя словы (*засек, згода, злыдзень, калубеля, канец, касавіца, крупнік, луста, маланка, мань, мурава, нішка, ныздзень, тузаць, цікун*), удакладніць тлумачэнне,

¹Першая частка «Заметок белорусца о белорусском языке» амаль поўнасцю ўключана ў раздзел пра Мінскую губерню «Путешествия по Полесью и Белорусскому краю» (Современник. 1853. № 8. С. 70–76).

пераклад беларускага слова, змешчанага ў слоўніку, даць некаторыя этымалагічныя звесткі...» Вядома, што акадэмікі Я. Бярэднякаў і І. Сразнеўскі мелі шырокую карэспандэнцкую перапіску з беларускімі этнографамі, настаўнікамі, проста аматарамі-«белорусцами», якія дасылалі ў>Addзяленне рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук свае спісы-падборкі слоў, прыказкі, прымаўкі, народныя песні і іншыя матэрыялы. Дарэчы, і сёння ў архіве бібліятэкі Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу захоўваецца некалькі дзясяткаў тысяч (!) картак з такімі (на жаль, не запатрабаванымі ў наш час) матэрыяламі.

На апошніх старонках слоўніка як своеасаблівы дадатак да яго П. Шпілеўскі падаў «Списокъ именъ мужескихъ и женскихъ, несходныхъ съ именами русскаго языка». У ім у алфавітным парадку прыводзіцца 78 (І. Германовіч чамусьці называе лічбу 81) ужывальных сярод простых беларусаў уласных мужчынскіх і жаночых імёнаў з рускімі адпаведнікамі.

А

Ага́па, пы, *Агафія*.
Алекса́ша, шы, *Александра*.
Алижбе́та, ты, *Елисавета*.
Апана́сь, са, *Афанасій*.
Аста́пъ, па, *Евстафій*.
Аўдо́цця, ци, *Евдокія*.
Аўду́ля, ли, *Дуня*, ум.

Б

Базы́ль, ля, *Василій, Василь*.
Базы́лько, ки, *Василько*, ум.
Ба́зя, зи, *Вася*, ум. *Базыль*.
Ба́зячка, ки, *Васечка*, ум. *Базыль*.
Ба́ся, си, *Васса, Василисса*.
Бо́ня, ни, *Вонифаций*, ум.

В

Ва́рка, ки, *Варвара*, ум.
Ви́еня, ни, *Евгенія*, ум.
Ви́нцусь, ся, *Викентій*, ум.

Г

Га́ліна, ны, *Елена, Алёна*.
Га́лька, ки, *Елена, Алёна*, ум.
Галю́ся, си, *Елена, Алёна*, ум.
Га́нка, ки, *Анюта*, ум.
Га́нна, ны, *Анна*.
Ганну́ся, си, *Аннушка, Анютка*, ум.
Га́пка, ки, *Агафьюшка*, ум.

Г'

Г'абру́сь, ся, *Гаврило*, ум.
Г'а́рко, ки, *Герасимъ*, ум.

Д

До́рка, ки, *Дорофей*, ум.

Е

Еро́мъ, мы, *Еремей*.
Ёсипъ, па, *Іосифъ, Осипъ*.

З

Зми́церъ, *Змитра́, Димитрій*; поговорка: *хиці́ръ якъ Змиці́ръ*; вообща въ Беларусіі імя Змитцеръ, Димитрій служіць какімъ-то сімваламъ хітросці, і потаму-то оно не въ большомъ ходу у беларусцевъ.
Змиці́юха, хи, *Мітя*, ум.
Зо́ся, си, *Соня, Софьюшка*, ум.
Зу́ля, ли, *Софія, Софьюшка*.
Зу́лячка, кі, *Соня, Сонюшка*, ум.

І

Іо́ўга, ги, *Іоанна, Евгенія*.

К

Касьці́юкъ, ка, *Констанцінъ*, ум.
Ка́тра, ры, *Катерина*.
Ку́зя, зи, *Косьма*, ум.

Л

Лúпа, пы, *Любовь*.

М

Мары́ля, ли, *Марья*,
Марьянушка, ум.

Ма́ська, ки, *Мойсей*, ум.

Миха́лка, ки, *Михаилъ*, ум.

Миха́лочка, ки, *Михаилъ*, ум.

Н

На́ста, ты, *Настасия*.

Насту́ля, ли, *Настенька*, ум.

Нíлка, ки, *Николаша*, ум.

П

Пала́жка, ки, *Пелагія*, ум.

Петрачо́к, ка, чка, *Петрушка*, ум.

= **Паўю́к**, ка, *Павелъ*.

Пíля, ли, *Филиппушка*, ум.

По́ля, ли, *Пелагія*.

Про́ся, си, *Ефросиния*.

Прузы́нка, ки, *Ефросиния*, ум.

Пру́зя, зи, *Ефросиния*, ум.

Р

Радзіво́нъ, на, *Иродіонъ*.

Ра́йна, ны, *Ирина*.

Ра́інка, ки, *Иринушка*, ум.

С

Савасьце́й, я, *Севастіанъ*.

Савасьце́йка, ки, *Севастіанъ*, ум.

Салама́ха, хи, *Саламонія*.

Сёмка, ки, *Симеонъ*, ум.

Сціо́па, пы, *Сцепанъ*, ум.

Сціо́пка, пки, *Степанушка*, ум.

Сціо́ха, хи, *Степанида*.

Т

Тафі́ля, ли, *Тереза*.

Тодаръ, ра, *Федоръ*.

Х

Хамá, мы, *Ома*.

Хаўро́ння, ни, *Февронія*.

Хíма, мы, *Евфимія*.

Хíмка, ки, *Ефимушка*, ум.

Ц

Цимо́ша, шы, *Тимофей*, ум.

Цимо́хъ, маха́, *Тимофей*.

Цу́ля, ли, *Товія [Тавія?]*, ум.

Ця́ха, хи, *Таня*, ум.

Ш

Ша́ля, ли, *Сампсонія*.

Ю

Юрка, ки, *Егоръ, Георгій*, ум.

Я

Ядві́ля, ли, *Авдотья*, ум.

Яку́бъ, кúба, *Яковъ*.

1. **Яўхі́ма**, мы, *Евфимія*.

2. **Яўхі́мъ**, ма, *Евфимій*.

Як сведчыць матэрыял, у слоўніку адлюстраваныя як імёны, што су-стракаюцца і ў нашы дні (*Апанас, Астан, Ганна, Марыля, Раіна, Сцёпа, Юрка, Яўхім*), так і тыя, якія, за рэдкім выключэннем, ужо сталі анамастыч-нымі архаізмамі (*Аўдуля, Базя, Боня, Гапка, Гарко, Зуля, Цуля, Цяха* і інш.).

Варта адзначыць і той факт, што да імя *Зміцер* П. Шпілеўскі прыво-дзіць прыказку *Хіцёр як Зміцёр* і пры гэтым заўважае: «Увогуле ў Бела-русі імя *Зміцер* служыць нейкім сімвалам хітрасці, і таму яно не ходкае ў беларусаў».

Нагледзячы на свой нібыта вучнёўскі характар, слоўнік П. Шпілеўскага стаў у далейшым і для самога аўтара добрай крыніцай пры апісанні звыча-яў беларусаў у падарожных і этнаграфічных нарысах, асобных артыкулах.

Так, першы этнаграфічны артыкул «Белорусские народные поверья» (пад псеўданімам *П. Древлянский*) Павел Шпілёўскі апублікаваў яшчэ ў студэнцкія гады ў літаратурным дадатку да «Журнала Министерства народного просвещения» (1846, кн. 1, 4; працяг у кн. 3 за 1852 г.). У гэтай, а таксама ў іншых працах даследчык прывёў шмат цікавых звестак пра фанетычныя, лексічныя, фразеалагічныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы, паспрабаваў высветліць паходжанне асобных беларускіх слоў, даў своеасаблівую характарыстыку некаторых дыялектаў. Напрыклад, у «Путешествии по Полесью и Белорусскому краю»¹ ён каротка тлумачыць такія беларускія словы, як *выюны* (рыба, пахожая в мініатюре на угрей), *дзякуемо* (спасибо), *Десятуха* (десятая неделя после Пасхи), *гостинец* (почтовая дорога), *хлопцы* (парни), *комин* (труба), *отава* (новая трава), *гай* (рощица), *загоны* (грядки или полосы пашни) і інш. Параўн. таксама: *К дидам на хавтуры* (отошёл к предкам, на тот свет); *шляховая дорога* = шляховый, от слова *шлях*, значит – большая столбовая дорога; ...головы их были покрыты так называемыми *наметками*, то есть длинными узкими полотнищами, сложенными в несколько рядов и обвитыми вокруг головы в множество складок, с висящими по бокам концами; поле, назначенное для посевов, или *полетки*; *сах* (плуг), известная в некоторых уездах под двумя названиями: *навзухи* и *брынды*; название «замок» произошло от белорусского или кривичского слова *замкнуть*, запирать: во время нападений соседних племён в замке замирались мирные жители и там отстреливались.

А вось як характарызуе П. Шпілёўскі мову жыхароў Белаавежскай пушчы: «Жители пуши, большей частью казённые крестьяне, и составляют какое-то отдельное племя, не то литовское, не то русское; язык их – смесь древнелитовского с русским, малороссийским и полесским».

Як і дзве папярэднія лінгвістычныя працы П. Шпілёўскага, не былі апублікаваны і «Заметки белоруса о белорусском языке», пазначаныя аўтарам 1853 годам. У рукапіснай спадчыне вучонага гэтая праца займае 22 лісты (44 старонкі) вялікага фармату, па сваім змесце яе можна падзяліць на тры часткі.

У першай частцы П. Шпілёўскі спрабуе даць гістарычны нарыс беларускай мовы ад старажытнасці да сярэдзіны XIX ст. Даследчык прапануе сваю гіпотэзу паходжання славян, як «отделившиеся племена... теряли единство языка, приобретали новые гражданские понятия, вы-

¹Прыклады падаюцца паводле выдання: *Шпилевский П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю* / П. М. Шпилевский ; предисл., текстол. подгот., прим. и коммент. С. А. Кузнецовой. Минск, 2004. 251 с.

думывали новые слова, или присваивали чужие и должныствовали через несколько веков говорить уже иным языком» (с. 3). Тэзіс П. Шпілеўскага аб тым, што беларуская мова («общеславянский кривичский язык») з'явілася роданачальніцай усіх славянскіх моў, сёння выклікае ўсмішку. Але калі звярнуцца да публікацый сярэдзіны XIX ст., то ўбачым, што ў працах К. Калайдовіча, Цітовіча і нават самага аўтарытэтнага лінгвіста XIX ст. І. Сразнеўскага неаднаразова падкрэсліваецца думка аб тым, што менавіта беларуская мова найбольш поўна захавала асаблівасці «древнеславянского языка». У прыватнасці ў сваёй манаграфіі 1850 г. І. Сразнеўскі пісаў, што «беларуская мова («наречие») належыць да ліку самых важных мясцовых відазмяненняў рускай народнай мовы. Яно важнае па сваіх асаблівасцях, па рэштках старажытнасцей ў складзе, яно важнае і па велічыні прасторы, на якой пануе як мова народная».

Гісторыю вывучэння беларускай мовы даследчык падае ў другой частцы сваіх разважанняў, у ліку першых даследчыкаў ён называе імёны Барычэўскага, Галеўскага, Насовіча, Афанасьева. Цэлых восем старонак прысвяціў П. Шпілеўскі разгляду брашуры Фёдора Галатузава «Заметки касательно белорусского наречия» (Мітава, 1852, 49 с.). У цэлым станоўча ацаніўшы працу Ф. Галатузава («...очень замечательна и полна самых дельных замечаний о фонетике и грамматических формах белорусского языка...»), навуковец падае і свае назіранні над беларускай мовай. Найперш П. Шпілеўскі паказвае асаблівасці ўжывання асобных гукаў і літар, у прыватнасці аналізуе такія з'явы, як аканне і яканне (*агонь, Яўгіння*), дзеканне і цеканне (*дзеўка, будуць, робяць*), падаўжэнне зычных (*вяселе, бяздолле*), зацвярдзенне шыпячых і «р» (*рынуць, жыто*), пераход «л» у «ў» (*даў, жаўнер, каўнер*), асіміляцыя па глухасці і звонкасці (с *кумам, с табаю, з вуха, з Богам*).

Шмат увагі надае даследчык паказу асаблівасцей граматычнага ладу беларускай мовы: разглядаюцца назоўнікі (асобна з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі), прыметнікі, займеннікі (даюцца парадзгмы скланення займеннікаў *той, чый*), дзеясловы, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, прыслоўі і выклічнікі (найперш характэрныя для беларускаў: *годзячка, нічагусенька, воечка*), часціцы «без всякого значения» – *да, дык*. Шпілеўскі падае таксама асобныя фанетычныя і граматычныя варыянты: *цебе і цябе, покуль і пакуль, цираз, цераз і пераз* і інш.

«Заметки» Паўла Шпілеўскага завяршылі цыкл яго лінгвістычных прац, і, як бы нам гэта не хацелася прызнаваць, упісваліся ў афіцыйную дактрыну расійскіх вучоных. Пры аналізе многіх граматычных і фанетычных з'яў беларускай мовы вучоны адштурхоўваўся ад рускіх граматык. Тым не менш, у адрозненне ад іншых даследчыкаў беларускай

гаворкі, Павел Шпілеўскі справядліва і ўпэўнена заяўляе: «Очевидно, что за неимением правил словесности и грамматики этого языка, нужно писать так, как говорит народ. Это единственное средство воспроизвести белорусский язык на письмо в точности и неповреждённости».

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што студэнцкія лінгвістычныя вопыты П. Шпілеўскага, як і пазнейшыя «Заметки белорусца о белорусском языке», былі першай спробай стварэння аб'ёмнай працы пра беларускую гаворку. Калі ж сюды далучыць яго шматлікія моўныя каментарыі ў этнаграфічных выданнях, асобныя апісанні паходжання некаторых слоў і назваў абрадаў, то перад намі паўстае воблік апантанага збіральніка і інтэрпрэтатара вуснай народнай спадчыны, філолага-славіста, які, несумненна, у будучым змог бы ўзбагаціць лінгвістычную науку буйнымі дасягненнямі.

2. Яго называлі беларускім Далем

У гісторыі беларускай філалагічнай думкі гэтаму непрафесійнаму этнографу, фалькларысту і мовазнаўцу належыць адно з самых адметных месцаў. Толькі будучы на пенсіі ён цалкам аддаўся навуковай працы. І зрабіў столькі, што многія сучаснікі і нашчадкі справядліва называлі яго беларускім Далем.

І. І. Насовіч нарадзіўся 26 верасня (7 кастрычніка па н. ст.) 1788 г. у в. Гразівец былога Быхаўскага павета Магілёўскай губерні ў сям'і свяшчэнніка. Пасля заканчэння ў 1812 г. Магілёўскай духоўнай семінарыі працаваў выкладчыкам, а пасля – інспектарам Аршанскага, выкладчыкам і рэктарам Мсціслаўскага духоўных вучылішчаў, загадчыкам Дынабургскай гімназіі, Маладзечанскага і Свянцянскага дваранскіх вучылішчаў. У 1844 г. Насовіч атрымаў адстаўку і пераехаў на пастаяннае жыхарства ў Мсціслаў. 56-гадовы настаўнік заняўся навуковай сістэматызацыяй матэрыялаў па беларускай мове і фальклору, зборам якіх займаўся ўсё сваё жыццё. Сын вучонага, Васіль Іванавіч, успамінаў: «Для паспяховага выканання гэтай справы бацька мой не шкадаваў ніякіх сродкаў, ні з чым не лічыўся, ездзіў у розныя мясцовасці. Жывучы з маленства сярод сельскага людю, добра ведаў як гаворку беларусаў, так і мноства іх песень, прыказак, прымавак. Памятаю яшчэ, што ён, як толькі пачаў збіраць матэрыялы для слоўніка, заўсёды насіў пры сабе шшытак, куды тут жа занатоўваў кожнае новае для яго слова, якое траплялася яму ў гутарцы з простым чалавекам, кожную цікавую песню, прыказку. Людзі, больш або менш адукаваныя ставіліся з павагай да этнаграфічнай працы майго бацькі, усяляк садзейнічалі яму ў гэтым...»

Цікавасць Насовіча да вывучэння беларускай народнай творчасці была звязана з актывізацыяй рэвалюцыйна-вызваленчага руху, калі ў Беларусі пачалі пашырацца ідэі нацыянальнай самасвядомасці. Нягледзячы на адсутнасць друкаваных органаў на беларускай мове, на царскую палітыку русіфікацыі заходніх ускраін імперыі, на выкараненне ўсяго мясцовага, цікавасць да беларускага краю не змяншалася. На старонках рускага і польскага перыядычнага друку ў сярэдзіне і другой палавіне XIX ст. друкуюцца розныя творы народна-фальклорнага зместу, матэрыялы па этнаграфіі і гісторыі Беларусі. З сярэдзіны XIX ст. вывучэнне народнай гаворкі, помнікаў пісьменства, фальклору і этнаграфіі ў Беларусі стала праводзіцца пад кіраўніцтвам і па даручэнні рускага геаграфічнага таварыства. Разасланая ў 1847 г. праграма этнаграфічнага аддзела таварыства аб'ядноўвала ўласна этнаграфію, антрапалогію, фалькларыстыку і мовазнаўства. Самым актыўным карэспандэнтам геаграфічнага таварыства стаў І. І. Насовіч.

Ужо ў 1850 г. І. Насовіч дасылае ў Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук тры рукапісы: філалагічныя назіранні над беларускай гаворкай, невялікі беларускі слоўнік і зборнік беларускіх прыказак. У хуткім часе (1852) у «Известиях Академии наук» з'яўляецца водгук акадэміка І. І. Сразнеўскага: «Працы І. Насовіча заслугоўваюць пільнай увагі, а ўменне п. Насовіча ўзяцца за справу, уменне, якое падмацоўваецца тут магчымасцю рабіць і правяраць назіранні на месцы, яшчэ больш выклікае да яго павагу... Зборнік прыказак выдатны не толькі па велічыні, але і па ўнутранай каштоўнасці». У гэтым жа нумары ў раздзеле «Помнікі і ўзоры народнай мовы і славеснасці» друкуюцца прыказкі, а ў раздзеле «Матэрыялы да слоўніка» змешчаны артыкул І. І. Насовіча «Тлумачэнні да беларускіх прыказак і прымавак».

Першыя публікацыі акрылілі даследчыка, і ён поўнасьцю аддаецца любімай рабоце. У хуткім часе перасылае акадэміку І. І. Сразнеўскаму новыя працы. Па прапанове Аддзялення рускай мовы і славеснасці І. Насовіч бярэцца за складанне алфавітнага паказальніка старажытных беларускіх слоў, якія ўжываюцца ў Актах Заходняй Расіі. Так з'явіўся рукапіс першага гістарычнага слоўніка беларускай мовы, над якім даследчык працаваў больш як пяць гадоў. У гэты ж час ён працягвае збіраць фальклорныя матэрыялы, працуе над беларускім тлумачальным слоўнікам.

У 1860-я гг. работы І. І. Насовіча набываюць усеагульнае прызнанне. Былы настаўнік, філолаг-аматар у 1865 г. становіцца лаўрэатам дзвюх прэстыжных прэмій Акадэміі навук: «Алфавітнаму паказальніку старажытных беларускіх слоў, выбраных з Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі», прысуджаецца Увараўская прэмія, а за рукапіс «Слоўніка

беларускай гаворкі» вучоны атрымлівае палавінную Дзямідаўскую прэмію. Заслугі беларускага даследчыка ацанілі і ў Рускім геаграфічным таварыстве, якое ў гэты ж час выбірае І. І. Насовіча сваім членам, а праз два гады (1867) за збор беларускіх прыказак прысуджае яму залаты медаль.

Зборнік І. І. Насовіча «Беларускія прыказкі» заняў асобнае месца не толькі ў гісторыі беларускай фалькларыстыкі другой палавіны XIX ст., але і ў фалькларыстыцы ўсходніх славян. Складальнік не задаволюся звычайнай публікацыяй фальклорных твораў, ён паспрабаваў раскрыць іх сэнс, выявіць паходжанне трапных народных выслоўяў, параўнаць іх з адпаведнымі ў рускай, а таксама польскай, французскай і лацінскай мовах. Падобнага даследавання не мае нават сучасная ўсходнеславянская фалькларыстыка. Тым больш прыемна, што наш суайчыннік змог гэта зрабіць яшчэ ў другой палавіне XIX ст.

Вяршыняй збіральніцкай і навуковай дзейнасці І. І. Насовіча стаў «Слоўнік беларускай гаворкі», у якім сабрана і растлумачана больш як 30 тысяч слоў жывой беларускай мовы. Гэты тлумачальны слоўнік беларускай мовы XIX ст. быў першым ґрунтоўным даследаваннем у галіне беларускай лексікаграфіі, у якім адлюстравана багацце лексічнага корпусу гутарковага беларускага слова. Укладанню слоўніка І. І. Насовіча аддаў каля 20 гадоў свайго жыцця.

Да выдання гэтай унікальнай лексікаграфічнай працы спрычыніліся акадэмікі А. Ф. Бычкоў і І. І. Сразнеўскі. Апошні быў асабліва строгім і адначасова зычлівым да рукапісу слоўніка. У свой час ён падрыхтаваў аб'ёмную рэцэнзію-водгук не толькі на самую працу, але і выказаў тут сваё захапленне дзейнасцю беларускага Даля. Параўн.:

РАЗБОР СЛОВАРЯ БЕЛОРУССКОГО НАРЕЧИЯ
г. Носовича, составленный акад. И. И. Срезневским

Белорусское наречие, ближайше сродное с южным великорусским по выговору гласных, особенно тех, на которых нет ударения, между прочим и по изменению *о* в *а* и *е* в *я*, а вместе с тем и по значительной части слов, тем не менее и резко отличается от него между прочим сохранением некоторых древних свойств строя (как напр. изменением гортанных в свистящие перед *Ѣ* (в шапцѢ, бабцѢ, на стрѢсѢ, в вусѢ, в лузѢ, в блазѢ) и употреблением некоторых служебных слов, как напр. *як, який* (вместо *как, какой*), *нехай* (вместо *пусть*), *нема* (вместо *нет*). Оно принадлежит к числу самых важных местных видоизменений русского народного языка. Оно важно по своим особенностям, по остаткам древности в составе; оно важно и по обширности пространства, на котором господствует, как язык народный. От Нёмана и Наревы, оно простирается к верховьям Волги, от Западной Двины к Припяти и Ипути; господствуя в губерниях: Витебской, Могилѣвской, Минской, Гродненской и части Виленской, оно идет и на восток в губернии: Псковскую, Тверскую, Смоленскую, Черниговскую. Исследователи

исторические не могут не обратить на него внимания столько же, как и филологи, и, конечно, найдут в нем не мало драгоценных указаний для своих соображений.

Имея это в виду, надобно желать, чтобы его изучение сделалось возможным посредством обнародования материалов для этого необходимых. Таковы: 1. Сборники памятников и образцов наречия, 2. Словарь сколько возможно более полный.

Что касается до сборников памятников и образцов белорусского наречия, то несколько их уже издано. Два довольно значительные сборника пословиц и поговорок гг. Носовича и Шпилевского изданы в Памятниках и образцах народного языка и словесности при Известиях 2-го отделения Академии (стр. 33–80 и 173–179). Несколько сказок, из числа доставленных в этнографическое отделение Русского Географического общества, вошло в сборник народных русских сказок г. Афанасьева. Белорусские песни в довольно значительном количестве напечатаны в книжке А. Рыпинского «Białorus» (Paryż, 1840), в сборниках Я. Чечота (Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1848) и Р. Зенкевича (Piosnki gminne ludu Pińskiego. Kowno, 1851), в этнографическом сборнике при статьях гг. Юркевича, Киркора, Анимелле, Разумихина и пр. Духовные стихи вошли из моего собрания в сборник русских духовных стихов г. Варенцова и кроме того напечатаны в книге г. Бессонова «Калеки переходящие». Рукописные сборники памятников и образцов белорусского наречия в большом количестве хранятся в архиве Русского Географического общества и без сомнения будут ранее или позже изданы. В числе этих материалов нельзя не заметить обширных сборников г. Носовича. Современная требовательность в отношении к сохранению местных оттенков народного выговора будет, конечно, уважена и при издании этих сборников, как не была иногда забываема и прежде.

Даже и при помощи того, что из памятников и образцов белорусского наречия уже напечатано, можно составить ясное понятие не только о фонетике этого наречия, но и о грамматическом его строе и даже до некоторой степени о местных его видоизменениях.

Вовсе не таково положение исследователей в отношении к изучению состава белорусского наречия. Все доселе изданные материалы этого рода не выходят из ряда небольших сборников слов, записанных случайно. Таков сборник при вышеозначенной книжке Я. Чечота, таковы же и списки слов при некоторых из статей Этнографического сборника, и сборник слов из пословиц и поговорок в Материалах для сравнительного и пояснительного словаря (I:103–107), и те сборники, которые вошли в состав Опыта областного словаря великорусского наречия и т. п. Неизданные материалы, насколько они мне известны, не отличаются от изданных никакими особенно важными достоинствами. Очень невелик Белорусский словарь г. Шпилевского, бывший на рассмотрении 2-го отделения Академии: в нём записано, сколько помнится, менее 2000 слов. Не более значительны и материалы для Белорусского словаря, сообщённые 2-му отделению Академии г. Микучким. Сборники слов, доставленные в Русское Географическое общество, важнее всего более потому, что представляют слова, употребительные в отдельных местностях белорусского края.

Любопытны, конечно, и эти материалы; но для исследователя они слишком недостаточны. Ему нужен словарь сколько возможно более полный, словарь, в котором было бы дано место не только словам занимательным по странности и необыкновенным, но и всем вообще, не только простонародным, но употре-

бляемым и в городах, и общерусским, и занятым из других языков, и общим для всего народа, и употребляемым отдельными частями народа, как напр. хлебопашцами, пастухами, ремесленниками, купцами и т. п., – словарь, в котором бы притом отмечены были оттенки смысла слов и условия их употребления в живой речи. Такого словаря нет, правда, ни по одному из местных видоизменений русского языка; но правда и то, что такие словари необходимы, что только такие могут иметь научное значение. К сожалению, при настоящем положении общественной образованности у нас, нельзя ожидать, чтобы за составление такого словаря взялось какое-нибудь частное лицо, без особенного увлечения.

Тем поразительнее решимость г. Носовича взяться за такой словарь по белорусскому наречию и стойкость, с какою довёл он свою работу до конца.

По делам 2-го отделения Академии известно, что г. Носович занялся своим словарём за десять лет перед этим, если не ранее. Будучи сам белорусом и изучая своё наречие при собирании памятников и образцов этого наречия, он мог взяться за дело составления словаря с большою надеждою на успех. По делам 2-го отделения Академии известно также, что г. Носович для увеличения запасов, годных для его словаря, предпринимал поездки по разным частям белорусского края, а к приёмам составления словаря должен был постепенно привыкнуть при обработке Указателя слов к Актам Западной России, который и окончен им с необыкновенною тщательностью.

Представляя своё мнение о Словаре белорусского наречия, составленном г. Носовичем, долгом считаю обратить внимание гг. сочленов и на этот Указатель, как на пособие, необходимое при изучении западно-русских актов.

Что касается до Словаря белорусского наречия, то я позволю себе выразить уверенность, что этот труд г. Носовича достоин особенного внимания Комиссии, как в своём роде необыкновенный.

Самая величина его заставляет глядеть на него с уважением: он занимает 774 листка (1548 страниц) густого мелкого письма, т. е. около 750 страниц печати в 4-ю д., в два столбца.

Величине соответствует богатство содержания. В него вошло более 30 000 слов. Дано место всякому слову, употребляемому в белорусском наречии; рядом со словами общеупотребительными дано место и тем словам, которые известны только в некоторых местностях, а равно и тем, которые употребляются только в некоторых отделах народа, между прочим и техническим. Особенно драгоценен труд г. Носовича, по множеству слов, которые надобно в белорусском наречии считать в числе первообразных и первичных производных, каковы напр.: *аврань* – раст. *gratiola*, *алесь* – топь, *арудь* – хлебный заком, *бавить* – забавлять, *багуль* – багульник, *базгранина* – всякая всячина, *бай* – говорун, *баки-баньки* – глаза, *бариться* – медлить и пр.

Такое громадное собрание слов, хоты бы было выбрано только из печатных памятников языка, сделанное разом, достойно было бы особенного уважения. Тем более достойно уважения такое собрание слов языка устного народного, как предполагающее труд несравненно более сложный и тяжёлый. Вот почему так и редки такие словари во всей европейской литературе.

В словаре г. Носовича все слова белорусские изъяснены переводом на русский письменный язык или же описаниями. В нужных случаях отмечены оттенки значения слов. На сколько могу судить, это сделано г. Носовичем по большей части

с надлежащею осмотрительностью. В достоинстве этой доли труда г. Носовича я удостоверился сравнением его с материалами, находящимися у него под рукою.

Чтобы показать образец и богатства словаря г. Носовича сравнительно с другими сборниками, и относительную верность и подробность определения слов, представляю выписку слов на букву Ж, ближайших к первообразным.

У Носовича

ЖАБА, лягушка. –

болѣзнь.

ЖАДА́ЦЬ, страстно хотѣть.

ЖАКЪ, рыболовный снарядъ, въ которомъ въ серединѣ отверстіе сужается на подобіе воронки.

ЖАЛОБА, трауръ.

ЖАЛИЦЫ́ЦА, жаловаться, страдать чѣмъ.

ЖАЛОВА́ЦЬ, гл. ср. жалѣть, гл. д. скорбѣть о чемъ, раскаяваться, скупиться.

ЖАЛЬ, досада, чувство обиды, сожалѣніе.

ЖАРѢНУ́ЦЬ, ударить ч. н. гибкимъ.

ЖАРИ́НА, мелкослойное сосновое дерево.

ЖАРТОВА́ЦЬ, играть, шалить, мучить.

ЖА́СТЫРЬ, растеніе, простонародно употребляемое отъ боли зубовъ или въ отварѣ отъ боли живота.

ЖБА́НЪ, **ЖБАНОКЪ**, кувшинъ глиняный или мѣдный съ довольно широкимъ горломъ на подобіе горлача, съ ручкою.

ЖВА́ВЫЙ, проворный съ смѣтливостью.

ЖВИРЬ, дресва.

ЖВЯКА́ЦЬ, медленно жевать.

ЖГА́ЧКА, жога.

ЖДА́НКИ, все приготовленное къ ожиданію гостя.

ЖЕБРА́КЪ, нищій, ходящій съ просительною книгою для церкви.

ЖЕБРОВА́ЦЬ, просить милостыны особенно съ просит. письмомъ.

ЖЕБРЫ, жабы.

ЖЕВЖИ́КЪ, маленькая рыбка, вертящаяся на днѣ рѣки, – мальчикъ толстенькій, нѣжный.

У Микуцкаго, Шпилевскаго и др.

Жаба. М. Ш.

ЖАВІ́НА = ожавина. М. – См.

Жевины.

ЖАЛЕЙКА. М. – См. Жулейка.

Жалоба. М. Ш.

Жалицыя М.

Жáловаць – жалѣть. М.

Жартоваць – шутить. М. шутить, насмѣхаться. Ш.

Жжавый – живой, проворный, бойкій. М.

Жвирь – хрящъ, чура.

Жебракъ – нищій. М.

Жеброва́ць, просить милостыню. М.

ЖЕВІНЫ, ежевиковыя ягоды.
ЖЕВЛАКЪ, желвакъ.
ЖЕГНАЦЬ, благословлять.
ЖЕГНАЦЫЦА, прощаться.
ЖДАТЬ, ожидать.
ЖЁЛУДЗИ, трёфы.
ЖЕЛУДКОВКА, водоч. настойка
на пряныхъ кореньяхъ.
ЖЕЛЪЗНИКЪ, заступъ.
ЖЕНИХАЦЫЦА, присватываться уха-
живаньемъ.
ЖЕНОВАЦЬ, быць замужемъ, хозяй-
ничать (о женѣ).
ЖЕНЮХЪ (Грод.) женихъ.
ЖЁРЕБЕ, Я, жеребенокъ.
ЖЕРЕНЦЫ, два мал. жерн. камня для
домашняго ручнаго молива.
ЖЕРЛО, прожора.
ЖЕРСТВА, распавшійся въ мелкія ча-
сти хрупкій камень, дресва.
ЖЁРЦЬ, **ЖРУ**, жрать.
ЖИВЕЦЬ, мелкая живая рыбка
насаживаемая на уду для ловли
большой рыбы.
– хрящеватая часть въ кожѣ, остав-
шаяся невыдѣланною.
– кровь, показывающаяся отъ ударовъ.
ЖИВИЦЬ, живить.
кормить.
сообщать живость.
имѣть цѣлительную силу.
ЖИВИЦЫЦА, кормиться.
пользоваться.
ЖИВОТЬ, жизнь.
ЖИВОТЫ, пожитки.
домашній скоть.
внутренности.
ЖИГА, черезъ чуръ проворный, ско-
рый, вмѣшивающійся въ чужія дѣла,
поджигающій другихъ къ распрѣ.
ЖИГАЛО, желѣзный пруть, употре-
ляемый кузнецами для прижиганія
дыры въ деревѣ.
– курильница.
– нагайка.

См. Жавіна. М.

Ж. – = Ш.

Женоваць – находится замужемъ. М.

Жеребѣ, бяци – жеребенокъ. М.

Жерства – дресва. М.

ЖИВИНА, животное, животина,
скотина. М.

ЖИВИЦЬСЯ, кормиться, питаться,
содержать себя. М.

ЖИГУЛЬ, проворный, любящий вездѣ
подсмотреть.

ЖИГЪ, мигъ.

прыжокъ.

ЖИДАЦЪ, ожидать.

ЖИДКІЙ, гибкій, тонкій, безсильный.

ЖИЖА, дѣт. огонь.

ЖИЖКА, всякая жидкость, –
кровь.

огонь.

ЖИЛЕЦЪ, житель.

ЖИЛИЦЪ, заставлять, принуждать,
насилъно требовать.

ЖИЛЫ, силы.

весь состав челоѡѡка.

имущество.

ЖИРОВАЦЪ, кормить до сыта,
откармливать. – **ЖИРОВАЦЫЦА**,
раскошествовать въ пищѣ.

ЖИТО, рожь.

ЖИЦЕЦЪ, трава, растущая во ржи
и имѣющая нѣкоторое сходство
с рожью по колосу, но с очень мел-
кимъ зерномъ.

ЖИЧИЦЪ, желать.

ЖЛОКАЦЪ, съ жадностью пить.

ЖЛОКТАЦЪ, локать, хлебать.

ЖЛУДЗЪ, трефы.

ЖЛУКТАЦЪ, пьянствовать.

ЖЛУКЦИЦЪ, бучить.

ЖЛУКТО, кадъ безъ дна для бученья
бѣлья.

пьяница и обжора.

ЖМАКИ, выжимки.

ЖМЕНЬ, горсть.

ЖМУРА, жмурающій глаза.

котъ и кошка.

ЖМУРЪ, чать чего нибудь сжатого,
волокнуистаго.

ЖНИВО = **ЖНИВО**, жатва.

ЖОВНА, птица желна.

ЖОВНѢРЪ, солдать.

ЖОВЦЪ, желчь.

ЖОДНЫЙ = **ЖАДНЫЙ**, каждый.

ЖИГЛИВЫЙ, жгучій. М.

ЖИДАЦЪ = жадаць, сильно желать. М.

Жижа, огонь.

ЖИРОВАЦЪ, кормиться, ѣсть. М.

Жито, рожь. М.

ЖИЧКА, красная шерстян. тесьма. М.

Жлоктаць – пить, локать. М.

ЖЛУКТИЦЪ, ЖЛУКТАЦЪ – о бѣльѣ:
бучить, парить, готовить
къмытью. М.

Жлукто, букъ. М.

ЖЛѢПТАЦЪ = хлиптаць. М.

ЖМЕНЯ, горсть. М. Ш.

Жниво, жатва. М.

ЖОМЁРЫ, шелуха отъ семень, изъ которыхъ выжато молоко.

ЖОМЧУГ, жемчугъ.

ЖО́НКА, жена, женщина.

ЖО́РНЫ, жернова.

ЖО́РОВЪ, журавль.

ЖО́СТКІЙ, твердый, – шероховатый, скорый, – предприимчивый.

ЖРА́ТВА, прожора.

ЖУДА́, печаль, скорбь,

ЖУЙКА, жвачка.

ЖУЛЕЙКА, дерев. свирѣль.

ЖУЛЕ́ИЦЪ – играть на свирѣли.

ЖУПА́НЪ, кафтанъ изъ цвѣтнаго скуна.

ЖУРАВИ́НЫ, клюква.

ЖУРИ́ЦЫЦА, скорбѣть.

Жосткій – прыткій, скорый, рѣзвый на бѣгу.

Жулеика – свирѣль. М.

ЖУ́ПИЦЪ, разговаривать. М. Ш.; балагурить. Ш.

Журавина – клюква. М. Ш.

ЖУРАВЪ, журавль. М. = Жоравъ.

ЖУ́РИЦЫЦА, скорбѣть, печалиться. М.

К объяснениям слов приложены почти постоянно примеры их употребления из живой речи, из пословиц и поговорок, из песен, сказок, прибауток, впрочем в размере необходимости, почти всегда уместно: материал драгоценный, в значительной части новый.

Всё приведённое на белорусском наречии, при соблюдении однообразного, вообще хорошо выработанного правописания, обозначено ударениями и другими знаками.

По всему видно, что г. Носович, владея сам наречием белорусским, как своим родным, и долгое время прежде собирая памятники и образцы этого наречия, усердно занимался словарём те десять лет, которые провёл над ним. Такой труд мог быть только плодом долгих усилий.

Только при помощи такого словаря, каков словарь г. Носовича, можно начать подробные расследования о составе белорусского наречия, и между прочим искать оправдательных доказательств предположению, что в этом наречии сохранилось очень много древнего, важного для истории русского языка.

Нельзя поэтому не желать, чтобы словарь г. Носовича был издан; с уверенностью можно сказать, что он принят будет везде с уважением и признательностью.

Не думаю впрочем, что он должен быть издан совершенно неизменно в том виде, в каком находится в рукописи. По моему разумению, желательно были бы в нём следующие перемены:

1. Нужно несколько упорядочить правописание, между прочим в отношении к употреблению *ѣ* и *іо*, оставляя первое для всех тех случаев, когда коренное *е* переходит в *о* с сохранением мягкости предыдущей согласной, употребить *іо* везде, где перед коренным *о* прибавляется придыхание *ј*, как напр. в *іонь*, *іолупь* (лупоглазь), *іокать*; для обозначения перехода *ѣ* в *о* можно бы писать *ѣ* с двумя точками сверху. Я не счёл бы необходимым ставить и *ѣ* вместо мягкого *т*, и *ѣз* вместо мягкого *д*, что особенно резко выдается в неопределён. накло-

нении, и в 3 лице ед. ч. наст. времени, где и с в местоимении *ся*, по влиянию предыдущего *т* принимает на себя оттенок звука *ц* не только у белорусов, но и в нашем общем выговоре (*сницца* = *сниться*, *снится*; когда-то продавцы наши печатали *продаіюцца* вместо *продаецца*). Мне бы казалось более выгодным отмечать особенным знаком мягкие *т* и *д* и то *с*, которое по слиянию с предыдущим *т* (*тс* = *ц*), становится похожим на *ц*.

2. Не мешало бы дополнить словарь словами, в него не вошедшими, а занесенными в частные списки слов, изданные и не изданные. Дополнений будет очень немного, насколько могу судить по сличениям, мною сделанным; но некоторые необходимы.

3. Имена в косвенных падежах, употребляемые в виде наречий (как напр.: *боком*, *с боку*), следовало бы поставить при соответствующем именительном падеже: на *встыдѣ* при *встыдѣ*, на *знанку* при *знанка*, *ладомѣ* при *ладѣ*, *мазуромѣ* при *мазурѣ*, *макомѣ* при *макѣ*, *съ поспѣху* при *поспѣхѣ*, *съ роду* при *родѣ*, и т. д. Точно также имена, употребляемые и во множ. числе, следовало бы поставить при ед. числе: *байки* при *байка*, *лодки* при *лодка*. Через это уменьшился бы объём словаря, без нарушения его полноты.

4. Отдельно на своих местах надобно было бы поставить глаголы в настоящем времени изъяв. накл., не сохраняющие в неопределённом наклонении коренного созвучия, как напр. *боду босць*, *гуду гусци*, *жру жерць*, *мру мерць*. Не излишне было бы на отдельных местах поставить и те формы глаголов, в которых, по требованию белорусского выговора, изменяется коренная гласная на другую, напр. *а* на *о*: *дарить* – *іонѣ дѳриць*, *тайць* – *іонѣ тоиць*.

5. Этимологические припоминания надобно было бы сохранить, т. е. прибавить их к тем словам, при которых нет, разумеется, насколько это возможно, не входя в исследования, как напр. при словах, очевидно взятых с польского: *маѳнтокѣ*, *маѳнтносць*, *пречѣ*, *хлопѣ*, *хлопецѣ*, *хандога*, *хандожить*, *цнота* и т. п.

6. Вместе с тем опустить все те этимологические припоминания, которые поддерживаются только догадкой и легко могут заключать в себе ошибку, каковы напр.: припоминания из литовского языка (*lagati* при *лагодзиць* и т. п.), тем более что их и очень не много. Любопытно и важно, конечно, определить, насколько литовский язык имел влияние на белорусское наречие; но этого нельзя сделать без особенных исследований, которых г. Носович и в виду не имел, и едва ли мог иметь. Припоминания латинских слов при белорусских, в словаре г. Носовича также, кажется, неуместны и потому, что они случайны, и потому что латинские слова входили в белорусское наречие не прямо, а через польский язык.

7. Желательно было бы взамен этого внести в словарь обозначения, какие именно из слов употребляются в великорусском наречии южном, какие и в северном великорусском, и какие в малорусском.

Все эти посылные мои пожелания, свидетельствуя, что в каждом важном труде можно найти то, что желательно было бы видеть в ином виде, не могут, впрочем, как мне кажется, умалить достоинство труда г. Носовича. Глубоко уважаю его, как предприятие у нас в этом роде необыкновенное, достойное признательности даже по настойчивости, без которой и не мог бы он быть совершен, и думаю, что Академия наук воздаст должное, если выразит г. Носовичу свою признательность присуждением ему Демидовской награды.

У 1868 г. «Слоўнік беларускай гаворкі» быў канчаткова падрыхтаваны да друку. Выхад яго ў свет у 1870 г. стаў знамянальнай падзеяй у культурным жыцці беларускага народа, з’явай выключнай важнасці, якая заклала асновы да сапраўды глыбокага і ўсебаковага вывучэння беларускай мовы. Гэтае лексікаграфічнае даследаванне не страціла сваёй навуковай і практычнай вартасці і па сённяшні дзень.

Праца І. І. Насовіча здзівіла тагачасную навуковую грамадскасць маштабнасцю і глыбінёй даследавання лексічнага матэрыялу. І. І. Сразнеўскі падкрэсліваў, што ў гэтым слоўніку дадзена месца ўсякаму слову, якое пачынаецца ў беларускай мове.

Аддзел рэдкай кнігі Фундаментальнай бібліятэкі БДУ валодае ўнікальным экзэмплярам «Слоўніка беларускай гаворкі» І. І. Насовіча, які цэлыя восем гадоў рыхтаваўся да друку. Некалькі разоў мяняліся навуковыя рэдактары, па-рознаму глядзелі яны і на сам факт выдання гэтай капітальнай працы, роўнай хіба што славутаму слоўніку Уладзіміра Даля. Справа ў тым, што ў XIX ст. у поглядах на характар беларускай мовы не было адзінства. Адны даследчыкі лічылі яе самастойнай славянскай мовай, другія ж разглядалі як своеасаблівы дыялект рускай або польскай. Дарэчы будзе прыгадаць, што нават такі аўтарытэтны даследчык нашай мовы, як акадэмік Яўхім Карскі, доўгі час пазбягаў тэрміна «беларуская мова». Сам жа І. І. Насовіч лічыў беларускую мову самастойнай славянскай мовай з уласцівымі ёй лексічнай сістэмай і граматычным ладам. На жаль, рэцэнзенты і рэдактары слоўніка былі на пазіцыях царскага самадзяржаўя, якое не прызнавала за беларусамі права на самастойнасць, усяляк перашкаджала развіццю нацыянальных традыцый.

Першае знаёмства І. І. Насовіча з выдадзеным у 1870 г. слоўнікам выклікала рашучы пратэст. Сваё абурэнне ён выказаў у форме паэтычнага дыялогу. Менавіта гэты аўтограф верша-эпіграмы і знаходзіцца зараз у адным з экзэмпляраў слоўніка, які захоўваецца ў бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Тэкст напісаны на рускай мове чорным чарнілам згодна з патрабаваннямі тагачаснай арфаграфіі. Уклеены ў слоўнік ліст крыху пажайцеў ад часу, але чытаецца напісанае даволі лёгка:

Явка Белорусскаго словаря
по выходе изъ печати къ своему
въ Мстиславле Автору.

Словарь:

Здоровъ, панъ!

Автор:

Ба! Изъ Петербурга.

Чтожь это? Ты братъ сталь курнось!

Не ужъ-то ты въ рукахъ хирурга
Оставиль свой Кривичскій носъ?
(Предисловие).

Словарь:

Мой носъ сорвалъ къ какой-то цели
И спряталъ у своей портфели
Членъ Академіи Зоил (И. И. Срезневский. – М. П.)
Къ моей-же сжался кто-то роже
На нос Кривичскій не похоже
Красивый носикъ приклеиль.

Автор:

Пусть такъ! Ты въ немъ похожъ на франта
Фізіогномія-жъ не та!
Кривичскій носъ былъ носъ гиганта
Породы всехъ славянъ черта.
А тутъ не видно, съ кемъ съродни ты!
Твои какъ будто черты слиты
Съ фізіогноміей чужой
Вліянье польское ничтожно
Тебе приписано здесь ложно
Везде характер виден твой.

Ив. НОСОВИЧ. 1870 г.

У гэтым вершы-эпіграме выключна ўдала перададзены гнеў і абурэнне аўтара пазіцыяй выдаўцоў і аднаго з рэдактараў слоўніка – акадэміка І. І. Сразнеўскага, які беларускай мове прыпісаў «вліяньне польское». Аднак падобнае «прычэсванне» не схавала самабытнасці і арыгінальнасці «кривичской» (беларускай) мовы – «везде характеръ виденъ твой»!

Слоўнік І. І. Насовіча адразу ж стаў важнейшай крыніцай вывучэння беларускай мовы. Як піша Л. М. Шакун, часопіс «Филологические записки» назваў слоўнік «наилепшим упрыгожаннем рускай вучонай літаратуры», а вядомы вучоны-славіст А. А. Катлярэўскі адгукнуўся аб ім як аб працы ў сваім родзе ўзорнай. З рэцэнзіямі і водгукамі на выхад слоўніка адгукнуліся П. А. Бяссонаў (1871), М. М. Шапіра (1873), А. М. Пыпін (1892) – ён жа ўпершыню апублікаваў сціслую біяграфічную даведку пра Насовіча. Асобныя спасылкі на слоўнік і разгляд некаторых лексічных адзінак сустракаюцца ў працах Я. Ф. Карскага, шмат зрабілі для ўвядзення ў навуковы ўжытак даследавання І. І. Насовіча такія вучоныя, як В. К. Бандарчык, М. Ф. Гуліцкі, А. І. Жураўскі, Я. М. Камароўскі, А. А. Каўрус, М. Р. Суднік, Л. М. Шакун і інш. Творчая спадчына І. Насовіча па-ранейшаму аналізуецца сучаснымі даследчыкамі, у тым ліку і аспірантамі, магістрантамі, студэнтамі-філолагамі [7], якія паступова ўводзяць працы «беларускага Даля» ў агульнаславянскі лінгвістычны кантэкст.

Бібліяграфічны спіс

1. *Вашчанка, А.* Загадка прыцягальнасці / А. Вашчанка // ЛіМ. – 2008. – 14 лістап. – С. 12.
2. *Вашчанка, А.* Вечны спадарожнік чалавека / А. Вашчанка // ЛіМ. – 2008. – 14 лістап. – С. 12.
3. *Германовіч, І. К.* Беларускія мовазнаўцы : у 2 т. / І. К. Германовіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, І. С. Роўды. – Мінск : БДУ, 2008. – Т. 2
4. *Гуліцкі, М. Ф.* Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Выш. шк., 1978.
5. *Прыгодзіч, М. Р.* «В нём скрываются драгоценные остатки древнего языка славянского...» (К. Калайдовіч як першы даследчык беларускай мовы // Род. слова. – 1994. – № 12. – С. 21–25.
6. *Прыгодзіч, М. Р.* Беларускае мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2006.
7. Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства : матэрыялы Навуковых чытанняў, прысвеч. 220-годдзю з дня нарадж. І. І. Насовіча, Мінск, 18 лют. 2008 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Права і эканоміка, 2008.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК СКЛАДНІК ГІСТОРЫІ І СУЧАСНАСЦІ БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА¹

У гісторыі станаўлення і развіцця Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта выключнае значэнне належыць беларускай мове, якая ўпоравен з іншымі мовамі (яўрэйскай, польскай і рускай – адпаведна чатыром асноўным этнічным групам, што насялялі БССР) стала вядучым сродкам камунікацыі і асновай выкладання вучэбных дысцыплін у адукацыйных установах 1920-х гг. Адзначым, што яшчэ на самым пачатку 1921 г. па ініцыятыве навукова-літаратурнага аддзела Наркамасветы (узначальваў Сцяпан Некрашэвіч) была створана тэрміналагічная камісія, мэтай якой з’яўлялася «як складанне новай тэрміналогіі, так і перагляд існуючай». Усю работу камісія павінна была выканаць на працягу трох (!) месяцаў. І зроблена было многае. Фактычна ў экстрэмальных умовах на працягу 1921 – пачатку 1922 гг. камісія апублікавала 8 тэрміналагічных падборак, прыняла каля трох тысяч тэрмінаў на 70-ці агульных пасяджэннях [1].

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Беларуская мова як складнік гісторыі і сучаснасці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філалогія. 2021. № 2. С. 5–12.

Выданні і рэкамендацыі камісіі паспрыялі і беларусізацыі вучэбнага працэсу ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце.

Вывучэнню гісторыі станаўлення беларускай лінгвістыкі ў БДУ, аналізу першых падручнікаў на беларускай мове, прызначаных для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, прысвечаны артыкулы і навуковыя агляды А. І. Жураўскага, Л. М. Шакуна, І. К. Германовіча, В. П. Краснея, М. Р. Прыгодзіча [2].

1920-я гг. былі адзначаны важнымі падзеямі ў гісторыі беларускага народа і яго дзяржаўнасці. Адкрытыя ў 1921 г. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, а ў пачатку 1922 г. Інстытут беларускай культуры, нягледзячы на складанае эканамічнае становішча, недахоп кадраў інтэлігенцыі, некаторыя хістанні людзей у адносінах да сваёй роднай мовы і інш., сталі зыходнай асновай для актыўнай перабудовы духоўнай сферы дзейнасці ў рэспубліцы. Адной з найважнейшых задач гэтага перыяду з'явілася распрацоўка праблем беларускага мовазнаўства, паколькі ў дарэвалюцыйны час на тэрыторыі Беларусі не выйшла ніводнай колькі-небудзь значнай лінгвістычнай працы. У першым навучальным годзе на этнолага-лінгвістычным аддзяленні ўсе дысцыпліны беларускага мовазнаўства выкладаў толькі адзін выкладчык – вядомы грамадскі дзеяч і навуковец Язэп Лёсік, якім былі прачытаны такія раздзелы беларусазнаўства, як «Беларускі народ і яго мова», «Гісторыя беларускага пісьменства», «Беларуская літаратурная мова», «Элементарныя асновы беларускага правапісу». На ўсіх аддзяленнях праводзіліся практычныя пісьмовыя работы, а на этнолага-лінгвістычным – і семінарскія заняткі па беларускай мове.

Недахоп падрыхтаваных кадраў абумовіў працу многіх навукоўцаў Інбелкульта ў БДУ, а выкладчыкаў універсітэта – у Інстытуце: Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч, Пётр Бузук, Анатоль Багдановіч, Іосіф Воўк-Левановіч, Леў Цвяткоў. Такое выкарыстанне навуковых кадраў спрыяла разгортванню ва ўніверсітэце мовазнаўчых даследаванняў і павышэнню якасці выкладання лінгвістычных дысцыплін. Менавіта ў першыя гады дзейнасці БДУ і Інбелкульта пачынаюць выдзяляцца і прыярытэты на прамакі развіцця беларускага мовазнаўства, якія на многія дзесяцігоддзі прадвызначылі спектр лінгвістычных даследаванняў у БДУ.

Сучасная беларуская літаратурная мова на этапе яе гістарычнага станаўлення. Першыя лінгвістычныя працы філолагаў універсітэта былі скіраваны на практыку выкладання вучэбных курсаў па беларускай мове, найперш на знаёмства студэнтаў з асноўнымі перадумовамі складання беларускай літаратурнай мовы, вызначэннем асаблівасцей яе функцыянавання ў розныя перыяды, аналізам мовазнаўчых

прац XIX ст., у якіх закраналіся пытанні паходжання і стану беларускай мовы, вызначалася яе месца ў сям’і славянскіх моў і інш. Менавіта гэтым і некаторым іншым пытанням былі прысвечаны навуковыя працы выпускніка Петраградскага ўніверсітэта і вучня акадэміка Я. Ф. Карскага дацэнта Іосіфа Ваўка-Левановіча, у тым ліку і першая мовазнаўчая праца ўніверсітэцкіх філолагаў – вялікі гісторыка-метадалагічны нарыс «Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі» (1925). Усяго ж вучоны з 1924 г. і да часу свайго ад’езду з Беларусі ў 1930 г. апублікаваў у розных выданнях (у тым ліку і замежных) 15 навуковых прац, сярод якіх такія асноватворчыя артыкулы, брашуры і нарысы, як «Беларускае аканне» (1926), «Да пытання аб аканні ў беларускім правапісе» (1926), «Мова выданняў Францішка Скарыны» (1926), «Ещё к вопросу о “ляшских” чертах в белорусской фонетике» (1930) і інш. У 1927 г. І. Воўк-Левановіч выдаў літаграфічным спосабам «Лекцыі па гісторыі беларускай мовы: Курс, чытаны ў БДУ ў 1925–1927 гг. Уступ і фанетыка» (307 с.) – першы вучэбны дапаможнік для ВНУ і педагагічных тэхнікумаў, ухвалены Галоўным метадычным кабінетам пры Наркамасветы БССР. На гэты ж час прыпадае і пачатак дзейнасці вучонага як навуковага сакратара камісіі па ўкладанні гістарычнага слоўніка беларускай мовы, а яго даклад «Аб прынцыпах і метадах укладання гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (апублікаваны асобным выданнем у 1929 г.) стаў фактычна навукова абгрунтаванай інструкцыяй для ўсіх членаў камісіі ў іх практычнай працы над слоўнікам. Значна пазней, у 1960-я гг., гэты даклад стаў асновай распрацоўкі канцэпцыі падрыхтоўкі «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» ў 37 выпусках, у зборы фактычнага матэрыялу і апрацоўцы слоўнікавых артыкулаў прынялі ўдзел як былыя выпускнікі, так і супрацоўнікі БДУ А. І. Жураўскі, А. М. Булыка, Л. І. Рабаданава, У. М. Свяжынскі, Г. К. Ціванова, А. І. Яновіч, Н. В. Паляшчук і інш.

Рэпрэсіі 1930-х гг. і страты ў Вялікую Айчынную вайну прывялі да таго, што ў першыя пасляваенныя гады многае давялося пачынаць нанова. Навукова-даследчая дзейнасць лінгвістаў універсітэта ў гэты час праявілася найперш у стварэнні так неабходных дапаможнікаў па беларускім мовазнаўстве для ВНУ і падручнікаў па беларускай мове для сярэдняй школы. Пры ўдзеле лінгвістаў БДУ былі падрыхтаваны «Нарысы па гісторыі беларускай мовы» (1957), «Курс сучаснай беларускай мовы» ў трох частках (1957–1961), інтэнсіўнае вывучэнне працэсаў фарміравання беларускай літаратурнай мовы дазволіла Л. М. Шакуну падрыхтаваць манаграфічны нарыс «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы», абаронены як доктарская дысертацыя, 2-е выданне кнігі (1984) уганаравана Дзяржаўнай прэміяй БССР (1986). У гэтыя ж гады распача-

лося ґрунтоўнае вывучэнне розных структурных узроўняў беларускай мовы, яе лексікі, граматыка-марфалагічных катэгорый, гістарычнай граматыкі і лексікалогіі (манаграфіі П. П. Шубы, А. І. Наркевіча, Л. І. Бурака, М. Г. Булахава і інш.). Тэарэтычнаму асэнсаванню гістарычных працэсаў у беларускай мове, усебаковай характарыстыцы ўласцівых ёй сродкаў прысвяцілі свае працы даследчыкі 80–90-х гг. XX ст. – першых двух дзесяцігоддзяў XXI ст.: Б. А. Плотнікаў, А. І. Яновіч, В. П. Красней, Л. І. Сямешка, М. Р. Прыгодзіч, З. І. Бадзевіч, І. Р. Шкраба, У. І. Куліковіч, Т. Р. Рамза, І. А. Гапоненка, К. П. Любецкая, С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш, В. П. Трайкоўская, Я. М. Камароўскі і інш. Напісаныя ў тэарэтыка-практычным плане, яны сваім зместам і глыбінёй распрацоўкі тэмы ўяўляюць манаграфічныя даследаванні, а многія з іх сталі асновай для доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый [3, с. 4].

Выкананне навукова-даследчай тэмы «Беларуская мова на розных этапах яе гістарычнага развіцця: сінхронны і дыяхронны аспекты» стымулявала цікавасць да вывучэння асобных помнікаў старабеларускага пісьменства. Аспірантамі былі абаронены кандыдацкія дысертацыі «Моўныя і стылёвыя асаблівасці “Апокрысіса” Хр. Філалета» (М. І. Свістунова), «“Арыстоцелевы вароты” як помнік старабеларускага пісьменства XVI ст. (графіка-арфаграфічны, фанетычны і марфалагічны аспекты)» (Н. Ю. Перавалава), «Моўны сінкрэтызм старабеларускага рэлігійнага пісьменства (дыяхранічны аспект)» (В. У. Басько), «Устарэлая лексіка ў беларускай мове (на матэрыяле лексікаграфічных прац XIX–XX стст.)» (А. М. Макарэвіч), гісторыі развіцця і станаўлення асобных тэрмінасістэм прысвяцілі свае дысертацыйныя працы Ю. М. Лук’янюк, М. У. Юнаш, В. У. Бандаровіч, А. М. Лапкоўская, беларуска-рускую інтэрферэнцыю на матэрыяле публіцыстыкі даследавала Г. І. Малько, семантыка-словаўтваральныя зрухі ў структуры аўтарскіх неалагізмаў першай паловы XX ст. сталі аб’ектам вывучэння ў працы В. А. Зразікавай.

Не менш важныя задачы ў даследаванні беларускай мовы на розных этапах яе гістарычнага развіцця стаяць перад сённяшнім пакаленнем лінгвістаў-беларуседаў БДУ. Патрабуюць свайго далейшага асэнсавання і прагнознага развіцця такія навукова-тэарэтычныя і практычныя пытанні, як дынаміка нормаў беларускай літаратурнай мовы і вуснага маўлення, стылёвая арганізацыя беларускай мовы ў гісторыка-тыпалагічным аспекце, функцыянальны статус беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму і дзейсныя стымулы для яе паўнапраўнага развіцця ў бліжэйшай перспектыве, іншамоўныя запазычанні і інавацыйныя змяненні ў галіне лексікі і граматыкі і інш. Лінгвістам БДУ ў бліжэйшыя гады неабходна распрацаваць і выдаць вучэбныя дапаможнікі

і падручнікі новага пакалення па гістарычнай граматыцы беларускай мовы, палеаграфіі, гісторыі беларускай літаратурнай мовы, гісторыі беларускага мовазнаўства, па ўсіх раздзелах вучэбнага курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы (лексікалогія і фразеалогія, марфаналогія, марфеміка, марфалогія, сінтаксіс, лінгвістыка тэксту і інш.), беларускай мове як замежнай.

Народна-дыялектнае слова: лексікаграфічна-лінгвакартаграфічная фіксацыя. Адным з найбольш важных напрамкаў навукова-даследчай дзейнасці беларускіх лінгвістаў 20-х гг. XX ст. стала дэталёвае вывучэнне народных гаворак як крыніцы і асновы фарміравання беларускай літаратурнай мовы. Нельга сказаць, што дарэвалюцыйныя навукоўцы мала звярталі ўвагі на дыялектнае слова, шмат што ў гэтай справе было зроблена імі, аднак у новых умовах спарадычнасці і выпадковасці трэба было супрацьпаставіць сістэмнасць і ўсеахопнасць, кіравацца не вузкаэгаістычнымі зацікаўленнямі асобных даследчыкаў, а грунтоўна і ўсебакова абследаваць як мага больш населеных пунктаў, падрыхтаваць і выдаць рэгіянальныя дыялектныя слоўнікі, тым самым стварыць трывалую лексічную базу для ўдасканалення літаратурнай мовы. У краіне разгарнуўся шырокі краязнаўчы рух, да вывучэння вуснай народнай спадчыны спрычыніліся сотні настаўнікаў, студэнтаў, прафесійных філолагаў і аматараў-збіральнікаў роднага слова. Адным з вядучых дыялектолагаў гэтага перыяду быў прафесар універсітэта Пётр Бузук, які ў 1928 г. выдаў фундаментальную працу «Спраба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. 1. Фанетыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX ст.» – фактычна першы ў славянскім мовазнаўстве лінгвістычны атлас народных гаворак.

У пасляваенны час цэнтрам збору і вывучэння дыялектнай лексікі ў БДУ стала створаная ў 1953 г. кафедра беларускай мовы, супрацоўнікамі якой пад кіраўніцтвам прафесара М. А. Жыдовіч на працягу другой паловы XX ст. была створана 400-тысячная картатэка фактычнага матэрыялу амаль з усіх рэгіёнаў Беларусі, а найперш цэнтральнай яе часткі. Вынікам гэтай працы сталі тры выпускі «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» (1970, 1974, 1977). Пазней на аснове гэтых выпускаў і новых сабраных матэрыялаў прафесар М. А. Жыдовіч, дацэнты Е. С. Мяцельская, І. М. Шчарбакова, З. А. Зяневіч, Я. М. Кама-роўскі, ст. выкладчык І. А. Каралёва падрыхтавалі двухтомны «Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі», першы том якога пад рэдакцыяй Е. С. Мяцельскай быў апублікаваны ў 1990 г. (літары А – П). На вялікі

жаль, рукапіс 2-га тома быў беззваротна страчаны падчас выдавецка-рэарганізацыйнай кампаніі пачатку 1990-х гг.

Універсітэцкія дыялектолагі прынялі актыўны ўдзел у падрыхтоўцы «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (1963), дацэнт кафедры рускай мовы А. Р. Мурашка ў складзе аўтарскага калектыву гэтай працы была адзначана Дзяржаўнай прэміяй СССР (1971). Прыкладна ў гэты ж час пачалося вывучэнне астраўных рускіх гаворак, якія з'явіліся на тэрыторыі Беларусі ў выніку перасялення з Расіі рускіх стараабрадцаў. Вынікам гэтай шматгадовай працы сталі доктарская дысертцыя А. Ф. Манаенкавай і кандыдацкае даследаванне В. А. Саніковіч, «Слоўнік рускіх гаворак Беларусі» (1989; аўтар-складальнік А. Ф. Манаенкава). Да важных навуковых і навукова-метадычных здабыткаў універсітэцкіх дыялектолагаў неабходна аднесці «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» (1972) Е. С. Мяцельскай і Я. М. Камароўскага і працу «Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя» (1979) гэтых жа аўтараў, вучэбныя дапаможнікі Е. С. Мяцельскай і Э. Д. Блінавай «Беларуская дыялекталогія» (1969; 2-е выд. 1980) і «Беларуская дыялекталогія: практыкум» (1991), І. А. Гапоненка і В. П. Трайкоўскай «Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах» (у 2-х ч; 2005–2008) і «Беларуская дыялекталогія: вучэбна-метадычны комплекс» (2008) і інш. У розных навуковых выданнях былі апублікаваны дзясяткі артыкулаў і слоўнікавых падборак з розных народных гаворак, прааналізаваны асаблівасці семантычнай структуры дыялектных слоў, лексічная варыянтнасць, мнагазначнасць, аманімія, іншамовныя элементы ў беларускай дыялектнай лексіцы і інш. (Е. С. Мяцельская, У. М. Лазоўскі, З. І. Бадзевіч, В. П. Трайкоўская, Я. М. Камароўскі, В. М. Галай, Л. І. Сямешка, А. І. Наркевіч, М. В. Дабрыян, Н. І. Гілевіч, З. А. Зяневіч, Г. І. Кулеш, І. А. Гапоненка і інш.).

Сярод важнейшых задач універсітэцкіх дыялектолагаў на бліжэйшую перспектыву можна назваць стварэнне агульнабеларускага дыялектнага лексікона на аснове падрыхтаваных і выдадзеных на працягу XIX – пач. XXI ст. слоўнікаў і лексічных збораў, падрыхтоўка рэгіянальных лексічных атласаў з улікам сацыялінгвістычных змен апошніх дзесяцігоддзяў, комплексных тэматычных слоўнікаў, прысвечаных народным промыслам і рамёствам, слоўнікаў рэгіянальнай мікратапаніі. Далейшага ґрунтоўнага вывучэння патрабуюць такія пытанні, як мова і этнічная самасвядомасць, фальклор як крыніца матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, дыялектнае слова і мова сучаснай мастацкай літаратуры, асаблівасці беларускіх гаворак у працах фалькларыстаў і этнографав, беларускае дыялектнае слова як параўнальна-супастаўляльны матэрыял у працах замежных славістаў, інавацыйныя працэсы ў лексіцы народных гаворак і інш.

На шляху да ўнармаванай тэрміналогіі. Атрыманне беларускай літаратурнай мовай дзяржаўных функцый, пашырэнне яе ў сферы школьнага выкладання, навукі, культуры вымагала як найхутчэйшай выпрацоўкі і апрацоўкі нацыянальнай грамадска-палітычнай, юрыдычнай, навукова-тэхнічнай і іншай спецыяльнай тэрміналогіі. У ліку арганізатараў і працаўнікоў створанай у 1921 г. Беларускай навукова-тэрміналагічнай камісіі былі ўніверсітэцкія выкладчыкі С. Некрашэвіч, М. Гарэцкі, Я. Лёсік, П. Бузук, Л. Цвяткоў.

На працягу 1920-х – першай паловы 30-х гг. XX ст. імі і іншымі навукоўцамі былі распрацаваны і выдадзены галіновыя слоўнікі (выпускі) па граматыцы і літаратуразнаўстве, хіміі, батаніцы, фізіцы, матэматыцы, медыцыне, геаграфіі, логіцы і псіхалогіі, анатоміі, геаметрыі і інш. Нягледзячы на пэўныя недахопы ў адборы народна-дыялектнай лексікі і спробах яе літаратурнай тэрміналагізацыі, імкненні «пазбавіцца ад незразумелай чужаземшчыны», выхад гэтых слоўнікаў і абмеркаванне іх шырокай грамадскасцю «дапамаглі выпрацаваць беларускую нацыянальную тэрміналогію на сапраўды навуковай аснове, стварылі магчымасць праверыць на практыцы жыццяздольнасць асобных тэрмінаў» (Л. М. Шакун). Шматлікія рэцэнзіі і водгукі на тэрміналагічныя слоўнікі, што друкаваліся ў часопісах і газетах таго часу, з’явіліся пачаткам тэарэтычнага асэнсавання шляхоў і прынцыпаў фарміравання нацыянальнай навуковай тэрміналогіі, папаўнення і развіцця яе як за кошт уласных моўных рэсурсаў, так і ў выніку запазычвання з рускай і іншых моў. Асаблівы размах гэтая праца набыла ў другой палове XX – пачатку XXI ст., найперш у сувязі з практычнымі патрэбамі выкладання многіх навуковых дысцыплін па-беларуску, калі ў працэсе беларусізацыі 1990-х гг. адбывалася «рэвізія» назапашанага тэрміналагічнага матэрыялу і праводзілася работа па ўпарадкаванні тэрміналогіі ў плане яе нацыянальнай арыентацыі. Сярод найбольш актыўных тэрмінолагаў-тэарэтыкаў і практыкаў гэтага перыяду можна вылучыць П. П. Шубу, В. П. Краснея, І. К. Германовіча, Л. А. Антанюк, І. П. Галай, С. І. Сідор, Л. І. Бурака, А. І. Яновіч, Я. В. Радына, Г. А. Гваздовіч, А. М. Данілава, А. І. Зелянкова, І. А. Юхо і інш. Дзякуючы працам гэтых і іншых даследчыкаў істотна папоўнілася беларуская тэрміналогія, з’явіліся ґрунтоўныя распрацоўкі ў галіне такіх тэрмінасістэм, як біялогія, мовазнаўства, геаграфія, грамадазнаўства, матэматыка, філасофія, правазнаўства, сацыялогія, паліталогія і г. д. З удзелам вучоных БДУ падрыхтаваны энцыклапедычныя слоўнікі-даведнікі па Статутах Вялікага Княства Літоўскага, Літоўскай метрыцы, паліталогіі, юрыспрудэнцыі, музыцы, матэматыцы.

На парадку дня ўніверсітэцкіх тэрміназнаўцаў стаіць падрыхтоўка ўніверсальных беларуска-рускіх і руска-беларускіх слоўнікаў па ўсёх вучэбных спецыяльнасцях, папулярных навукова-практычных тэзаўрусаў для студэнтаў-замежнікаў, практычных дапаможнікаў па засваенні і выкарыстанні спецыяльнай тэрміналогіі пры напісанні навуковых прац, вучэбных рэфератаў і інш. Патрабуюць тэрэтычнага асэнсавання праблемы іншамоўна-рускай тэрміналагічнай інтэрферэнцыі, працэсы лінгваметадычнай і агульнамоўнай адаптацыі запазычанняў ва ўмовах дзяржаўнага беларуска-рускага двухмоўя, неабходна звярнуць увагу на падрыхтоўку і выданне міжнародных наменклатур па важнейшых навуковых галінах. Нарэшце – трэба рэаніміраваць працу Тэрміналагічнай камісіі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, якая б стала каардынуючым цэнтрам распрацоўкі, папаўнення і ўдасканалення існуючых навуковых тэрмінасістэм, уважліва адсочвала новую міжнародную наменклатуру ў розных навуковых галінах і аператыўна ўводзіла яе ў практыку выкладання адпаведных дысцыплін.

Беларуская мова на пачатку трэцяга тысячагоддзя. Лінгвісты БДУ на працягу ўсёй гісторыі існавання незалежнай Рэспублікі Беларусь былі і застаюцца ў шэрагах найбольш актыўных даследчыкаў і прапагандыстаў роднага слова, тых, хто сваімі навуковымі распрацоўкамі і публічнымі выступленнямі імкнецца садзейнічаць павышэнню прэстыжу беларускай мовы ў грамадстве, пашырэнню дыяпазону славістычных даследаванняў, захаванню і памнажэнню духоўнай скарбніцы беларускага народа. Нягледзячы на зніжэнне сацыяльнай ролі беларускай мовы ў апошнія гады, рэзкае звужэнне сферы яе выкарыстання, яна паранейшаму, хоць і абмежавана, выконвае асобныя дзяржаўныя функцыі ў галіне камунікатыўных зносін. Праблемы сучаснага стану беларускай літаратурнай мовы, яе функцыянальнага статусу пастаянна знаходзяцца ў полі зроку арганізатараў і ўдзельнікаў розных міжнародных навуковых канферэнцый, што прайшлі на філалагічным факультэце БДУ, такіх як «Беларуская мова ў другой палове XX ст.» (1997), «Письменник – мова – стиль» (1996, 2001, 2005), «Мова – літаратура – культура» (1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2010 і інш.), «Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадыгм» (2000) і інш. Асэнсаванню важнейшых тэндэнцый у развіцці беларускай мовы ў другой палове XX ст. прысвечана калектыўная манаграфія «Беларуская мова: Najnowsze dzieje języków słowiańskich» (Opole (Польшча), 1998. 294 с.; навуковыя рэдактары А. А. Лукашанец, М. Р. Прыгодзіч, Л. І. Сямешка), падрыхтаваная лінгвістамі БДУ В. П. Краснеем, М. Р. Прыгодзічам, Л. І. Сямешка, Т. Р. Рамза сумесна з калегамі з Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, якая выкон-

валася ў межах Міжнароднага праекта «Змены ў сучасных славянскіх мовах: 1945 – 1995». Дарэчы, манаграфія стала першай ў гісторыі беларускай лінгвістыкі працай, выдадзенай у замежжы.

На працягу 1990-х – 2021 гг. даследаванне беларускай мовы праводзілася ў межах Дзяржаўнай праграмы па беларускай мове і літаратуры па такіх навуковых тэмах, як «Тэарэтычная граматыка беларускай мовы», «Структурна-семантычныя асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы», «Беларуская мова як аб’ект замежнай лінгвістыкі», «Беларуская літаратурная мова і яе нормы: сінхронны і дыяхронны аспекты», «Сучасная беларуская літаратурная мова: нормы, дынаміка, функцыянаванне», «Беларуская мова: асаблівасці станаўлення і гістарычнага развіцця лексічнага саставу і функцыянальных стыляў». У межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг. супрацоўнікамі кафедры беларускага мовазнаўства запланавана выкананне такіх тэм, як «Змены ў лексічным складзе беларускай мовы на мяжы II–III тысячагоддзяў у аспекце заходняга і ўсходняга моўнага ўзаемадзеяння» (кіраўнік прафесар М. Р. Прыгодзіч), «Беларускамоўная пісьмовая спадчына XIII ст. у кантэксце моўнай пераемнасці» (кіраўнік дацэнт М. І. Свістунова), «Беларуская тэрміналогія права: тэорыя і практыка лексікаграфічнага апісання» (кіраўнік прафесар Г. І. Кулеш).

Айчынная і замежная беларусістыка. Цікавасць да беларускай мовы ў замежных даследчыкаў выявілася толькі на пачатку XIX ст., калі ў 1816 г. у Варшаве Самуіл-Багуміл Ліндэ апублікаваў працу «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным паведамленні». Прыблізна ў гэты ж час вызначыць спецыфіку беларускай мовы паспрабаваў П. Шафарык у працы на нямецкай мове «Гісторыя славянскіх моў і літаратур паводле ўсіх дыялектаў» (1826). З гэтага часу, на думку прафесара Л. М. Шакуна, «беларуская мова ... пачынала ўводзіцца ў практыку агульнаеўрапейскага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства» [4, с. 41–42]. Аднак найбольш мэтанакіравана і сістэмна беларуская мова пачала вывучацца замежнымі лінгвістамі толькі ў XX ст., найперш пасля правядзення ў 1926 г. Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, актыўнымі ўдзельнікамі якой былі М. Фасмер, Ю. Галомбак, Е. Блесэ і інш. Найбольшых жа поспехаў замежная беларусістыка дасягнула ў другой палове XX ст., калі актывізаваліся кантакты беларускіх даследчыкаў з лінгвістамі Балгарыі, Польшчы, Венгрыі, былой Югаславіі, Аўстрыі, у сувязі з развіццём міжнароднага супрацоўніцтва вышэйшых навучальных устаноў Беларусі з буйнейшымі еўрапейскімі ўніверсітэтамі, правядзеннем міжнародных з’ездаў славістаў, распра-

цоўкай агульнаславянскіх лінгвістычных праектаў і інш. Ажыўленню цікавасці да беларусістычных пытанняў садзейнічала адкрыццё ў Варшаўскім універсітэце кафедры беларускай філалогіі, навуковыя даследаванні супрацоўнікаў якой сталі своеасаблівым мастком для прэзентацыі беларускамоўных праблем у асяроддзі лінгвістаў заходнееўрапейскіх краін. Асэнсаванню месца і ролі замежных беларусістаў у вывучэнні пытанняў беларускай мовы прысвечана манаграфічна-бібліяграфічнае выданне М. Р. Прыгодзіча і А. А. Прыгодзіч «Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў» (Мінск: БДУ, 2010. 184 с.), у якім прааналізавана беларусістычная спадчына М. Фасмера (Германія), Г. Бідэра (Аўстрыя), К. Гутшміта (Германія), Э. Смуквай (Польшча), А. Золтана (Венгрыя), Л. Пісарэк (Польшча), Г. Генчэля (Германія). Своеасаблівым працягам гэтай працы стала адкрыццё ў БДУ з нагоды стагоддзя альма-матэр новай выдавецкай серыі «Замежная беларусістыка», першая кніга якой прысвечана працам аўстрыйскага беларусіста Германа Бідэра [5]. У бліжэйшай перспектыве запланаваны зборнікі Гун-Быт Колер (Германія), Рыгора Піўтарэка (Украіна), Герда Генчэля (Германія), Андраша Золтана (Венгрыя) і інш.

Ініцыятарам актыўных кантактаў з замежнымі лінгвістамі стаў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Прафесары А. Я. Супрун, Л. М. Шакун, А. І. Яновіч, А. А. Лойка, А. Я. Міхневіч, Б. А. Плотнікаў і іншыя вядучыя беларусісты БДУ сталі частымі выступоўцамі на міжнародных канферэнцыях і кангрэсах у Сафіі, Варшаве, Беластоку, Вене, Будапешце, у нашы дні іх працу працягнулі лінгвісты-беларусаведы А. А. Лукашанец, В. І. Іўчанкаў, І. С. Роўда, С. М. Запрудскі, М. Р. Прыгодзіч, Т. Р. Рамза, Л. І. Сямешка, І. А. Гапоненка, Г. І. Кулеш, А. А. Кожынава, А. Л. Садоўская і інш. Універсітэцкія лінгвісты ўсё часцей звяртаюцца да параўнальна-тыпалагічнага вывучэння ўсходнеславянскіх і іншых еўрапейскіх моў. Сярод важнейшых даследаванняў гэтага напрамку можна адзначыць манаграфію С. А. Важніка «Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката» (Мінск: Права і эканоміка, 2008. 492 с.), дапаможнік М. Л. Савасцюк «Англіцызмы беларускай мовы» (Мінск: БДУ, 2019. 391 с.), у якім вылучана больш за 3500 актуальных слоў англійскага паходжання, што прыйшлі ў беларускую мову на працягу апошніх трох дзесяцігоддзяў.

Яшчэ ў 1960–70-я гг. у БДУ сталі рыхтавацца кандыдацкія даследаванні замежнымі аспірантамі. Так, у 1977 г. кандыдацкую дысертцыю «Няпэўныя займеннікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» (наук. кіраўнік прафесар Л. М. Шакун) абараніла Я. Глушкоўска (Польшча), пазней вучоную ступень кандыдата філалагічных навук атрымаў Б. Сегень (Польшча) за працу «Этымалогія і семантыка дыялектных прыназоўнікаў

беларускай мовы (на матэрыяле гаворкі вёскі Трывежа на Беласточчыне)» (1997; навук. кіраўнікі прафесар Л. М. Шакун і дацэнт В. П. Трайкоўская). За апошнія два дзесяцігоддзі на філалагічным факультэце адбылося звыш дзесяці абарон кандыдацкіх дысэртацый аспірантамі з Кітая.

Лінгвісты кафедры беларускага мовазнаўства сталі сувыканаўцамі некалькіх міжнародных праектаў, што каардынуюцца прафесарам Гердам Генчэлем з Альдэнбургскага ўніверсітэта імя Карла фон Асецкі (Германія). Так, на працягу 2006–2014 гг. сумесна з моваведамі і сацыёлагамі БДУ (С. М. Запрудскі, Д. Г. Ротман і інш.) распрацоўваўся праект, прысвечаны беларуска-рускаму моўнаму ўзаемадзеянню (так званай трасянцы); з 2013 г. ажыццяўляецца праект «Блукаючыя германізмы» (сувыканаўцы ад БДУ прафесар М. Р. Прыгодзіч, дацэнт А. А. Прыгодзіч), беларускай бібліяграфічнай часткай якога стала выданне «Германізмы ў беларускай мове» [6].

Стогадовы юбілей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта засведчыў не толькі значныя дасягненні лінгвістаў-беларусаведаў у справе вывучэння самых разнастайных структурных узроўняў беларускай мовы, стварэнні ўніверсальных манаграфічных і вучэбна-метадычных прац па актуальных праблемах функцыянавання мовы беларускага народа, але і дазваляе вызначыць надзённыя напрамкі далейшай даследчыцкай працы, што дазволіць узбагаціць беларускую лінгвістыку новымі тэарэтычнымі і практычнымі набыткамі. У шматгалоссі славяназнаўчай навукі XXI ст. па-ранейшаму ўпэўнена будзе гучаць і голас універсітэцкіх моваведаў – прадаўжальнікаў слаўных традыцый, закладзеных лінгвістамі папярэдніх эпох і пакаленняў.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Запрудскі СМ. *Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941): дапаможнік*. Мінск: БДУ; 2015. 191 с.; Запрудскі Сяргей. *Шлях ад камісіі да акадэміі. Літаратура і мастацтва*. 2021, 5 сакавіка.

2. Жураўскі АІ. Мовазнаўства. Мінск: Інстытут беларускай культуры. 1993; С. 33–59; Шакун ЛМ. Развіццё мовазнаўства ў БДУ. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя IV*. 1971; 2:13–24; Германовіч ІК. *Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі*. Беларуская мова: энцыклапедыя. Мінск: 1994. С. 19–21; Красней ВП. *Беларуская тэрміналогія*. Мінск: БДУ. 2011. 216 с.; Прыгодзіч М Р. Беларуская мова як кансалідуючы фактар беларускага грамадства (да пытання аб ролі лінгвістаў БДУ ў працэсе беларусізацыі ў 1920-я гг.) // Роль універсітэцкага образования и науки в современном обществе: материалы междунар. науч. конф., Минск, 26–27 февр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: А. Д. Король (пред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2019. С. 122–127.

3. Прыгодзіч МР. Пуцявінамі мінулага і нашых дзён. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя IV*. 2006; 2:3–5.

4. Шакун ЛМ. *Гісторыя беларускага мовазнаўства*. Мінск: Універсітэцкае; 1995. 271 с.

5. Відэр Герман. *Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве* / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, Г. Генчэля. Мінск: БДУ, 2021. 223 с., [8] арк. калар. іл. (Замежная беларусістыка).

6. *Германізмы ў беларускай мове* / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генчэль; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. Мінск: БДУ, 2015. 303 с.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК КАНСАЛІДУЮЧЫ ФАКТАР БЕЛАРУСКАГА ГРАМАДСТВА (ДА ПЫТАННЯ АБ РОЛІ ЛІНГВІСТАЎ БДУ Ў ПРАЦЭСЕ БЕЛАРУСІЗАЦЫІ Ў 1920-Я ГАДЫ)¹

На мяжы II–III тысячагоддзяў з асаблівай вастрынёй сталі ўспрымацца этнічна-моўныя праблемы, звязаныя з карэннымі зменамі ў геапалітычных адносінах паміж нацыянальнымі аб’яднаннямі розных кантынентаў. З’яўленне на карце Еўропы новых краін, тэрытарыяльныя неўладкаванасці паміж асобнымі з іх, спробы рэаніміраваць тэрытарыяльныя прэтэнзіі мінулага, наяўнасць розных экстрэмісцкіх групавак і міжнародных тэрарыстычных арганізацый, адсутнасць рэальных стрымліваючых механізмаў этычнага, міжканфесійнага, міжнацыянальнага разумення – гэтыя і іншыя прычыны акумулявалі і моўныя праблемы.

Што датычыцца сённяшняй моўнай прасторы беларускага грамадства, то стан яе на заканадаўчым узроўні вызначаецца Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь 1994 г. (са змяненнямі і дапаўненнямі паводле рэспубліканскіх рэферэндумаў 24 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г.). У адпаведнасці з арт. 17 «дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы» [2, с. 8]; арт. 50 рэгламентуе, што «кожны мае права карыстацца роднай мовай, выбіраць мову зносін. Дзяржава гарантуе ў адпаведнасці з законам свабоду выбару мовы выхавання і навучання» [2, с. 15]. Аднак на практыцы дзяржаўная роўнасць беларускай і рускай моў заўважна парушаецца, што ў прынцыпе зафіксавана нават у Законе «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» (пры-

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Беларуская мова як кансалідуючы фактар беларускага грамадства (да пытання аб ролі лінгвістаў БДУ ў працэсе беларусізацыі ў 1920-я гады) // Роль універсітэцкага образования и науки в современном обществе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 26–27 февр. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: А. Д. Король (пред.) [и др.]. Минск : БГУ, 2019. С. 122–127.

няты 26 студзеня 1990 г.; апошнія змены і ўдакладненні былі ўнесены 3 студзеня 2013 г.). З аднаго боку, «Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця ...праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі» (арт. 2), а з другога боку, абмяжоўвае выкарыстанне беларускай мовы як мовы тытульнай нацыі: у большасці артыкулаў гл. 2 «Мова дзяржаўных органаў і іншых арганізацый» моўная роўнасць замяняецца на выбарнасць праз камбінацыю двух злучнікаў **і (або)**. Параўн., напрыклад: «*Акты дзяржаўных органаў Рэспублікі Беларусь прымаюцца і публікуюцца на беларускай і (або) рускай мовах*» (арт. 7); «*У Рэспубліцы Беларусь мовамі прававодства і дакументацыі, а таксама мовамі ўзаемаадносін дзяржаўных органаў і іншых арганізацый з'яўляюцца беларуская і (або) руская мовы*» (арт. 8). Дуалізм гэтых злучнікаў працуе адназначна не на карысць беларускай мовы. Спробы лінгвістаў і заканадаўцаў адмяніць гэту злучнікавасць, якія, напрыклад, некалькі разоў ініцыяваў Канстытуцыйны суд Беларусі ў часы старшынёўства Р. А. Васілевіча, засталіся безвыніковымі. Праўда, апошнім часам з'явіліся спадзяванні, што на вышэйшым дзяржаўным узроўні ўрэшце змогуць рэальна ацаніць крытычнасць сітуацыі з беларускай мовай не толькі як з мовай тытульнай нацыі і адной з дзяржаўных моў, але і мовай як кансалідуючым фактарам далейшага развіцця беларускага грамадства, пабудовы дзяржавы з выразным і адназначным разуменнем асноватворчай дамінанты беларускай мовы ў галіне захавання духоўнай спадчыны, паглыблення і развіцця шматвяковых традыцый беларускай нацыянальнай культуры.

Стогадовы юбілей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта дазваляе ацаніць унёсак лінгвістаў БДУ у справу беларусізацыі розных сфер жыццядзейнасці беларускага грамадства. Зразумела, датычыцца гэта і 1920-х гг., калі Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт стаў асновай і базай для разгортвання беларусізацыі не толькі непасрэдна вучэбнага працэсу ва ўласных сценах, але і шырокага ўкаранення беларускай мовы ва ўсіх сферах тагачаснага жыцця рэспублікі.

Адзначым, што яшчэ да адкрыцця БДУ ў славянскім (рускім і беларускім) мовазнаўстве была назапашана пэўная навуковая і вучэбная літаратура, выйшлі з друку першыя граматыкі беларускай мовы, былі арганізацыйна аформлены такія беларускія навуковыя інстытуцыі, як Беларускае навуковае таварыства ў Вільні, Бюро па ўкладанні і перакладзе падручнікаў у Мінску, Мінскі беларускі педагагічны інстытут [больш падрабязна аб гэтым гл.: 1, с. 5–9].

Адкрыццё ў 1921 г. Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта з'явілася і зыходным этапам у распрацоўцы праблем беларускага мовазнаўства, па-

колькі ў дарэвалюцыйны час на тэрыторыі Беларусі не выйшла ніводнай колькі-небудзь сур'ёзнай лінгвістычнай працы. Падрыхтоўка філолагаў распачалася на факультэце грамадскіх навук на этнолага-лінгвістычным аддзяленні – спачатку з трыма, а затым чатырма секцыямі: беларускай, рускай, яўрэйскай і польскай (адпаведна чатыром асноўным этнічным групам, што насялялі БССР). Некалькі пазней гэтае аддзяленне стала называцца літаратурна-лінгвістычным, а з 1922/1923 навучальнага года яно ўвайшло ў склад педагагічнага факультэта (у 1931 г. гэты факультэт быў пераўтвораны ў Беларускі дзяржаўны вышэйшы педагагічны інстытут).

У першым навучальным годзе ўсе дысцыпліны беларускага мовазнаўства выкладаў толькі адзін выкладчык – вядомы грамадскі дзеяч і навуковец Язэп Лёсік. Недахоп спецыяльнай літаратуры і падрыхтаваных кадраў абумовілі характар выкладання моў пераважна ў выглядзе практычных заняткаў. Аднак ужо ў першым навучальным годзе былі прачытаны такія раздзелы беларусазнаўства, як «Беларускі народ і яго мова», «Гісторыя беларускага пісьменства», «Беларуская літаратурная мова», «Элементарныя асновы беларускага правапісу». На ўсіх аддзяленнях праводзіліся практычныя пісьмовыя работы, а на этнолага-лінгвістычным – і семінарскія заняткі па беларускай мове.

Як вядома, у канцы студзеня 1922 г. быў адкрыты і Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), на базе якога ў 1929 г. была створана Беларуская акадэмія навук. Многія навукоўцы па сумяшчальніцтве сталі працаваць у БДУ, а выкладчыкі ўніверсітэта – у Інстытуце: Язэп Лёсік, Сцяпан Некрашэвіч, Пётр Бузук, Анатоль Багдановіч, Іосіф Воўк-Левановіч, Леў Цвяткоў. Такое выкарыстанне навуковых кадраў спрыяла разгортванню ва ўніверсітэце мовазнаўчых даследаванняў і павышэнню якасці выкладання лінгвістычных дысцыплін.

Першай мовазнаўчай працай універсітэцкіх філолагаў стаў гістарычна-метадалагічны нарыс дацэнта Іосіфа Воўк-Левановіча «Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі», апублікаваны ў «Працах БДУ» (1925, № 6–7, с. 98–127). Усяго ж І. Воўк-Левановіч да часу свайго ад'езду з Беларусі ў 1930 г. надрукаваў у розных выданнях (у тым ліку і замежных) 15 навуковых прац, сярод якіх такія асноватворныя артыкулы, як «Беларускае аканне» (1926), «Мова выданняў Францішка Скарыны» (1926), «Ещё к вопросу о «ляшских» чертах в белорусской фонетике» (1930) і інш. Звыш 60-ці навуковых прац па розных праблемах беларускага мовазнаўства ў гэтыя гады апублікаваў прафесар Пётр Бузук, які з'яўляецца аўтарам аднаго з першых выдадзеных на беларускай мове навучальных дапаможнікаў для студэнтаў лінгвістычных аддзяленняў і настаўнікаў «Асноўныя пытанні мовазнаўства» (1926). Некалькі пазней

былі апублікаваны і многія іншыя працы ўніверсітэцкіх лінгвістаў – А. Багдановіча, Я. Лёсіка, К. Міцкевіча (Якуба Коласа) і інш. [3, с. 10–11].

У сакавіку 1923 г. XII Усебеларуская партыйная канферэнцыя заявіла, што партыя павінна ўзяць на сябе актыўнае кіраўніцтва ў цэнтры і на перыферыі па няўхільным развіцці работы на мясцовых мовах. Пленум ЦК(б)У у ліпені 1924 г. прыняў рашэнне аб стварэнні найбольш спрыяльных умоў для развіцця і ўжывання беларускай мовы «з тым, каб з фармальна раўнапраўнай зрабіць яе фактычна раўнапраўнай».

Нагледзячы на цяжкае эканамічнае становішча, недахоп кадраў інтэлігенцыі, некаторыя хістанні людзей у адносінах да сваёй роднай мовы і інш., рэспубліка ўзялася актыўна перабудоўваць духоўную сферу дзейнасці. З улікам усяго гэтага другая сесія ЦВК БССР (15 ліпеня 1924 г.) паклала пачатак планаваму ажыццяўленню беларусізацыі як дзяржаўнай палітыкі. Праграма беларусізацыі ўключала ў сябе арганізацыю навучальных устаноў на беларускай мове, развіццё і далейшае пашырэнне беларускай літаратуры, выданне беларускіх кніг, навукова-даследчую працу па ўсебаковым вывучэнні Беларусі, перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафсаюзнага, кааператыўнага апарату на беларускую мову і інш. Устанаўліваліся і канкрэтныя тэрміны завяршэння гэтага працэсу. Напрыклад, беларусізацыю апаратаў ЦВК і Савета Народных Камісараў БССР, Наркамасветы, Наркамземляробства рэспублікі планавалася завяршыць за адзін год, наркаматаў унутраных спраў, юстыцыі, сацыяльнага забеспячэння, пошты і тэлеграфа – за два, а ўсіх астатніх устаноў і арганізацый – за тры гады.

Беларусізацыя як практычнае ўвасабленне прынцыпаў суверэннага развіцця нацыі была адным з найбольш значных, вырашальных фактараў, якія абумовілі станаўленне беларускай культуры новага часу і рост свядомасці народа, яна далучыла да культурнага і палітычнага будаўніцтва мільёны людзей. У гэтых умовах асаблівае значэнне надавалася развіццю беларускай літаратурнай мовы, якая паўнапраўнай гаспадыняй уваходзіла ва ўсе сферы дзейнасці беларускага народа.

У працэсе беларусізацыі асаблівае значэнне надавалася Беларускаму дзяржаўнаму ўніверсітэту, многія выкладчыкі і супрацоўнікі якога актыўна ўключыліся ў гэтую работу. Яскравым прыкладам у гэтай працы быў першы рэктар БДУ прафесар Уладзімір Пічэта, які за кароткі тэрмін не толькі дасканалы вывучыў беларускую мову, але і свае навуковыя працы стаў пісаць па-беларуску. Ад БДУ як аднаго з важнейшых асяродкаў нацыянальнай адукацыі і культуры ў многім залежаў далейшы лёс беларускай мовы. Менавіта тут, а таксама ў створаным у 1922 г. Інстытуце беларускай культуры, былі сканцэнтраваны асноўныя навуко-

выя сілы моваведаў і літаратуразнаўцаў, якія ў многім прадвызначалі лёс і далейшае развіццё роднага слова. Таму з такой увагай сачылі ўсе за правядзеннем беларусізацыі ў БДУ, тэрмінам заканчэння якой быў вызначаны 1929 г. Зразумела, што ў тых няпростых умовах не ўсё атрымлівалася так, як іншы раз планавалася. Тым не менш за чатыры гады БДУ стаў у значнай ступені нацыянальна-беларускім універсітэтам. Аб гэтым было афіцыйна заяўлена на пасяджэнні Нацкамісіі ЦВК БССР 5 красавіка 1928 г., дзе быў заслуханы даклад аб беларусізацыі ў БДУ. Рэзалюцыя па гэтым дакладзе была зацверджана прэзідыумам ЦВК БССР 21 чэрвеня 1928 г. Прыводжу тэкст гэтага дакумента з захаваннем стылю арыгінала:

«1. Заслухаўшы даклад Праўлення БДУ аб беларусізацыі ва Універсітэце, Нацкамісія ЦВК БССР адзначае, што ў правядзенні беларусізацыі Універсітэта зараз маюцца наступныя дасягненні:

а) дасягнут пералом у настройх прафесуры і навуковых працаўнікоў Універсітэта ў сэнсе практычнага правядзення беларусізацыі ў навуковай іх працы;

б) павялічана колькасць гадзін выкладання дысцыпліны на ўсіх факультэтах на беларускай мове;

в) маюцца поспехі ў справе прасоўвання на вышэйшыя навуковыя пасады працаўнікоў-беларусаў; так, за тры апошніх гады з 11 чалавек навуковых працаўнікоў-беларусаў прасунута на вышэйшыя пасады 7 чал.;

г) ёсць дасягненні ў справе беларусізацыі студэнцкіх арганізацый; студэнцкія арганізацыі і актыў у большасці ўжываюць у сваёй працы беларускую мову.

2. Разам з тым Нацкамісія адзначае наступныя цяжкасці і недахопы ў справе беларусізацыі БДУ:

а) недастарчальны тэмп правядзення беларусізацыі БДУ, што выклікае пагрозу невыканання пастановы сесіі ЦВК аб тэрмінах беларусізацыі ўстаноў па прафесійна-тэхнічнай асвеце;

б) абмяжованасць колькасці навуковых працаўнікоў, якія маглі б выкладаць на беларускай мове;

в) фармальныя адносіны некаторай часткі навуковых працаўнікоў да вывучэння беларускай мовы і да пераводу выкладання сваіх дысцыплін на гэтую мову;

г) наяўнасць нерашучасці сярод некаторай часткі навуковых працаўнікоў (якія ўжо беларускую мову ведаюць) да пераводу выкладання на беларускую мову;

д) наяўнасць сярод некаторай часткі студэнцтва нежадання ўжываць беларускую мову;

е) непаўната беларускай навуковай тэрміналогіі, у выніку гэтага недахоп тэрмінаў, патрэбных для практычнай работы БДУ, таксама недахоп падручнікаў на беларускай мове.

3. Для паглыблення беларусізацыі БДУ і знішчэння ўсіх недахопаў і цяжкасцей у гэтым напрамку ў далейшым неабходна:

а) мабілізаваць усю грамадскасць БДУ вакол пытання беларусізацыі;

б) Праўленню БДУ для пашырэння існуючых дасягненняў праводзіць і надалей рашучую лінію ў справе намечаных мерапрыемстваў па беларусізацыі,

узмацніўшы тэмп яе правядзення з такім разлікам, каб абавязкова ў тэрмін выканаць пастанову II Сесіі ЦВК БССР VI склікання аб поўнай беларусізацыі БДУ да 1929 г.;

в) Наркамасветы і Праўленню БДУ прыспешыць выкананне пастаноў ураду БССР аб папаўненні кадраў навуковых працаўнікоў беларусамі як шляхам далейшай падрыхтоўкі і прасоўвання мясцовых навуковых працаўнікоў, гэтак сама і шляхам запрашэння гэтакіх з іншых савецкіх рэспублік;

г) павялічыць колькасць аспірантаў-беларусаў, для чаго даручыць Наркамасветы распрацаваць гэтае пытанне і ўнесці на зацвярджэнне адпаведных органаў;

д) з мэтай далейшай апрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі, даручыць Праўленню БДУ ўвайсці ў сувязь з Інбелкультам і прыняць меры да ўцягнення ўсіх навуковых працаўнікоў у гэтую працу;

е) даручыць Наркамасветы і Белдзяржвыдавецтву скласці план выдання на беларускай мове неабходных падручнікаў для БДУ (шляхам выдання новых падручнікаў, а таксама перакладу з іншых моў) і прыступіць да выдання гэтых падручнікаў;

ж) пры прыёме студэнтаў у Універсітэт звярнуць асаблівую ўвагу на веды беларускай мовы;

з) студэнцкім арганізацыям загастрыць пытанне аб актыўным удзеле ўсіх студэнтаў у практычным правядзенні беларусізацыі ў БДУ і перавесці зараз жа ўсю масавую працу сярод студэнцтва на беларускую мову;

і) даручыць Праўленню БДУ прыняць меры да таго, каб навуковыя працаўнікі, якія ў той ці іншай ступені ўладаюць беларускай мовай, у сваіх зносінах з студэнтамі карысталіся ёю, а таксама каб тыя навуковыя працаўнікі, якія ўжо перайшлі на беларускую мову, паглыблялі і паляпшалі свае веды беларускае мовы».

Пры знаёмстве з гэтай рэзалюцыяй не перастаеш думаць, што вельмі многае з тых праблем амаль стогадовай даўнасці цяпер паўтараецца. Паўтараецца на больш высокай ступені грамадскага развіцця, прычым ва ўмовах суверэннай беларускай дзяржаўнасці пры нібыта раўнапраўным (паводле Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь) функцыянаванні дзвюх блізкароднасных моў – беларускай і рускай. Ці не пара сённяшняму ўніверсітэцкаму грамадству вярнуцца да рэзалюцыі 1928 г. і па-новаму ацаніць ролю і месца БДУ ў развіцці адукацыі ў тым ліку і на беларускай мове?!

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Запрудскі С. М.* Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941) : дапаможнік. Мінск : БДУ, 2015.

2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь (са змяненнямі і дапаўненнямі). Мінск : Беларусь, 2009.

3. *Прыгодзіч М. Р.* Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ (1921–2001) // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV. 2001. № 2. С. 10–13.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНЫЯ ПЕРСПЕКТЫВЫ¹

Народ выражае сябе найпаўней
і найдаасканалей у мове сваёй.

І. І. Сразнеўскі

Беларуская літаратурная мова ў сваім гістарычным развіцці не была аднароднай. Перыяд фарміравання ўласна беларускай (старабеларускай) літаратурнай мовы прыпадае на XIV–XVI стст., калі пісьменства на тэрыторыі Беларусі паступова насычаецца спецыфічна мясцовымі арфаграфічнымі, фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі рысамі. Першая ж фіксацыя асаблівасцей беларускай гаворкі ў помніках пісьменства адносіцца да пачатку XIII ст. (так званая Смаленская грамата 1229 г.). Беларуская пісьмовая мова старажытнага перыяду (мела ў той час назву «руський языкъ») складалася на аснове пісьмовай спадчыны ўсходнеславянскай мовы і жывых гаворак былых плямёнаў дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў. Тэрмінам «руський языкъ» (пазней і «простый языкъ») абазначалася мова ўсходнеславянскай часткі насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. Назва «белоруский языкъ» пачынае выкарыстоўвацца толькі з XVII ст. у Маскоўскай дзяржаве, агульная ж назва «Белая Русь» у гістарычных крыніцах замежнага паходжання адзначаецца з XV ст. Старабеларуская літаратурная мова дасягнула вышэйшага ўзроўню ў XV–XVI стст., калі яна стала афіцыйнай мовай справаводства (лічы – дзяржаўнай) Вялікага Княства Літоўскага. Менавіта ў гэты час, асабліва пасля стварэння першых двух Статутаў ВКЛ, яна стала абслугоўваць усе важнейшыя сферы грамадскага жыцця: на ёй пісаліся і перапісваліся летапісы, вялася дыпламатычная перапіска з іншымі краінамі, працавалі магістраты, афармляліся судовыя і дзяржаўныя дакументы, ствараліся мастацкая, навуковая і рэлігійная літаратура, перакладаліся папулярныя ў Еўропе рыцарскія раманы і воінскія аповесці, арыгінальныя зборнікі казанняў і павучэнняў хрысціянскіх прапаведнікаў. На старабеларускай мове з’явіліся першыя ўсходнеславянскія друкаваныя кнігі Францыска Скарыны, на ёй пісалі і выдавалі свае творы С. Будны, В. Цяпінскі, С. Зізаній, Л. Карповіч, А. Філіповіч, Ф. Еўлашоўскі, А. Рымша і інш. «Не обчим

¹ Упершыню надрукавана: *Prygodzich M. R., Korshuk A. V. The Belarusian Language: the History and the Present : transl. from Belarus. // Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Sectio Linguistica Hungarica. Eger, 2007. T. XXXIV. P. 137–141.*

каким языком, але своим власным права списаные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем...» – з гордасцю пісаў у прадмове да Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. адзін са стваральнікаў гэтага першага на нацыянальнай мове і самага дасканаллага ў Еўропе таго часу зводу юрыдычных законаў падканцлер ВКЛ Леў Сапега...

Аднак ужо ў XVI ст. і асабліва ў першай палове XVII ст. сфера выкарыстання старабеларускай літаратурнай мовы паступова пачынае звужацца. Беларускі край у новых палітычных і культурных умовах, што склаліся пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі ў выніку аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага была створана федэратыўная дзяржава Рэч Паспалітая, апынуўся пад вялікім уплывам рымска-каталіцкай царквы, якая ўсяляк імкнулася апалячыць мясцовае насельніцтва. Усеагульная канфедэрацыя саслоўяў Рэчы Паспалітай у 1696 г. у Варшаве прыняла пастанову аб вядзенні афіцыйнага справаводства на польскай мове. З гэтага часу ў афіцыйным канцелярска-юрыдычным пісьменстве на Беларусі запанавалі польская і лацінская мовы. У гэты ж перыяд прыкметна скарацілася колькасць рукапіснай свецкай і рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, фактычна спынілася друкаванне беларускіх кніг. Беларуская мова заставалася толькі ва ўніяцкіх базыліянскіх школах і ў вусна-гутарковым маўленні.

Старажытная беларуская мова функцыянавала ў вусна-гутарковай і кніжна-літаратурнай формах. Першапачаткова гэтыя дзве формы амаль не перасякаліся, паколькі сферы функцыянавання былі розныя, калі не сказаць – дыяметральна-процілеглыя. Праблема ўзаемаадносін мовы кніжнай з вусна-дыялектнай – адна з найбольш складаных. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што, па сутнасці, уся старажытная літаратура стваралася як «полезное чтение»: яна прапагандавала ідэі хрысціянства, яго духоўныя каштоўнасці, была прызначана павучаць і маралізаваць, што непазбежна прыводзіла да насычэння твораў стандартнымі моўнымі формуламі і штампамі. Белетрыстыка як спецыфічны жанр літаратуры для займальнага чытання са сваімі адметнымі сродкамі і прыёмамі літаратурнага выказвання на беларускай мове стала развівацца параўнальна позна, калі з'явіліся пераклады рыцарскіх раманаў і аповесцей на гістарычную тэматыку, узнікла палітычная сатыра, сталі стварацца паэтычныя творы, школьная драма і г. д. Ва ўмовах нарастаючага заняпаду старога беларускага пісьменства яна не паспела адыграць належнай ролі ў дэмакратызацыі тагачаснай літаратурнай мовы, не магла ўнесці карэнныя змены ў яе стылістыку, моцна прывязаную да кніжна-пісьмовых

традыцый. Аднак белетрыстыка ўсё ж стала своеасаблівым «мастком» паміж старой і новай беларускай літаратурай¹.

Узнікненне новага беларускага пісьменства і складванне новай беларускай літаратурнай мовы (сучаснай, як яе прынята называць) звязана з нацыянальным адраджэннем беларускага народа, з вызваленчым рухам народаў Расійскай імперыі, які адбываўся на працягу XIX – пачатку XX ст. Паколькі пісьмовая традыцыя аказалася перарванай, новая літаратурная мова ўзнікала на народна-гутарковай аснове.

Як вядома, у канцы XVIII ст. у выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Беларусь была канчаткова далучана да Расіі. З гэтага часу афіцыйнай мовай на Беларусі стала руская. Аднак да 30-х гг. XIX ст. па-ранейшаму шырока ўжывалася і польская мова, якая захоўвалася ў справядстве і ў школьным выкладанні, на якой гаварылі і пісалі польскія і мясцовыя памешчыкі і арыстакраты.

Толькі мове карэннага насельніцтва краю, як і ў цэлым беларускай культуры, адмаўлялі ў праве на існаванне і самастойнае развіццё. Беларускай мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся найперш сялянства, блізкая да яго па сацыяльным становішчы дробная шляхта і жыхары мястэчак, а таксама ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народнай мове працягваў развівацца фальклор».²

Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова ўзнікала першапачаткова як мова мастацкай літаратуры. На працягу ўсяго XIX ст. яна не выходзіла за межы апошняй. Нават тыя нешматлікія публіцыстычныя творы, якія з'яўляліся на беларускай мове ў гэты час (а творы іншых жанраў на ёй не выдаваліся), звычайна пісаліся ў форме непасрэднай гутаркі ў сялянскім асяроддзі і з боку адбору і прыёмаў выкарыстання моўна-выяўленчых сродкаў прынцыпова не адрозніваліся ад твораў мастацкай прозы. І тыя, і другія грунтаваліся на стылістыцы народнага бытавога апавядання. Такім чынам, сама беларуская літаратурная мова як бы атаясамлівалася з мовай мастацкай літаратуры. Толькі ў пачатку XX ст. яна стала пашырацца ў сродкі масавай інфармацыі. Пачынаюць складвацца на ёй розныя газетныя жанры – ад звычайнага кароткага паведамлення пра бягучыя падзеі да разгорнутых аналітычных разва-

¹ *Шакун Л. М.* Мастацкае маўленне ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Письменник – мова – стиль : тэз. дакл. і паведамл. міжнар. навук. канф., прысвеч. 70-годдзю з дня нарадж. праф. Л. М. Шакуна, Мінск, 17–19 верас. 1996 г. / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск. 1996. С. 147.

² *Жураўскі А. І., Прыгодзіч М. Р.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск. 1994. С. 151–152.

жанняў на вострыя, злабадзённыя тэмы грамадска-палітычнага жыцця і навукова-папулярных артыкулаў. Тым не менш вядучая роля ў развіцці беларускай літаратурнай мовы непакінула заставалася за мастацкім маўленнем. Новыя жанры, што ўзніклі і развіваліся ў беларускай літаратуры, патрабавалі асваення новых моўных сродкаў, найперш тэрміналагічных.

Выкарыстоўвалася не толькі ўласная лексіка, але і запазычаная з іншых моў (найперш з суседніх польскай і рускай), пашыраўся набор сінтаксічных канструкцый, і ўсё гэта – у адпаведнасці з тымі традыцыямі ў адборы моўных сродкаў, якія складаліся ў мастацкай літаратуры па меры яе сталення і сэнс якіх заключаўся ў тым, каб тое, што выпрабавалася ў літаратурнай практыцы, не супярэчыла заканамернасцям жывой народнай мовы¹.

24 лістапада 1905 г. уступіў у дзеянне так званы закон аб свабодзе друку, які дазваляў друкаваць творы беларускай літаратуры і пераклады на беларускую мову з іншых моў. Аднак беларускую мову па-ранейшаму забаранялася выкарыстоўваць у сферы грамадска-культурнага і палітычнага жыцця, не мела яна доступу і ў школы. І ўсё ж і ў гэтых умовах на Беларусі прыкметна ажыўлялася літаратурнае жыццё, разгортвалася кнігавыдавецкая справа. У 1906–1907 гг. выходзяць першыя зборнікі Янкі Купалы, Ф. Багушэвіча, паэма «Гапон» В. Дуніна-Марцінкевіча, пераклады твораў А. Чэхава, Максіма Горкага, Э. Ажэшкі, першыя падручнікі па роднай мове (так званыя лемантары, або чытанкі) Каруся Каганца, Цёткі, наладжваецца выпуск першых легальных газет «Наша доля» і «Наша ніва» і інш. Увогуле колькасць выданняў на беларускай мове пасля падзей рэвалюцыі 1905 г. рэзка ўзрасла. Падлікі вучоных сведчаць, што ў пачатку XX ст. (да падзей 1917 г.) выйшла 245 выданняў, у той час як за ўсё XIX ст. толькі 75.

У пачатку XX ст. у беларускім друку выкарыстоўваліся дзве графічныя сістэмы: лацінка ў яе польскім (пасля і чэшскім) варыянце і кірыліца – так званая гражданка (рускі шрыфт). Першапачаткова некаторыя выданні друкаваліся двума шрыфтамі – кірыліцай і лацінкай (газета «Наша ніва» толькі з сярэдзіны 1912 г. перайшла на адзіную графіку – гражданку). Кірыліца паступова выцясняла лацінку і становілася асноўнай беларускай графікай.

У гэты ж час замацоўваліся адметныя рысы беларускага алфавіта (літары *і, шч* замест *и, щ*, літара *ў* і інш.), адбывалася далейшая ўніфікацыя беларускага правапісу. Паступова ў практыцы беларускага кніга-

¹ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984. С. 223 і інш.

друкавання замацоўваўся фанетычны прынцып для перадачы галосных гукаў і марфалагічны – для напісання зычных. Прыкметна папаўняецца слоўнік і фразеалогія, беларускай мовай асвойваюцца словы і звароты з класічных моў і літаратур, актывізуецца працэс выпрацоўкі грамадска-палітычнай, навукова-тэхнічнай, сельскагаспадарчай тэрміналогіі. У дзейнасці пісьменнікаў – прадстаўнікоў розных дыялектаў – усё выразней выяўляліся і замацоўваліся агульнапашыраныя моўныя рысы. Адбывалася паступовае ўзбагачэнне і ўдасканаленне саміх граматычных сродкаў. Пашыраліся словаўтваральныя магчымасці беларускай літаратурнай мовы, новымі формамі папаўняліся некаторыя граматычныя катэгорыі (нескланяльнымі назоўнікамі, дзеепрыметнікамі незалежнага стану), выпрацоўваліся больш разнастайныя структурныя тыпы складаных і простых сказаў, ускладняліся граматычныя сувязі паміж словамі ў словазлучэннях і спосабы злучэння складаных сінтаксічных канструкцый і інш.

Нягледзячы на абмежаванае функцыянаванне, адсутнасць адзінага і ўстойлівага правапісу, графікі, агульнаабавязковых граматычных норм, па ступені ўнутранай дасканаласці беларуская літаратурная мова напярэдадні падзей 1917 г. была ў стане аформіць думкі з многіх галін жыцця народа.

Пытанне аб ролі рэвалюцыі 1917 г. у лёсе беларускай літаратурнай мовы заслугоўвае асобнай гаворкі. Нягледзячы на розныя погляды навукоўцаў на характар падзей 1917 г., мы лічым, што толькі рэвалюцыя 1917 г. і падзеі наступных гадоў дазволілі ўпершыню ў шматвекавой гісторыі беларускага краю ўтварыць суверэнную нацыянальную дзяржаву, яна адкрыла новы этап у развіцці беларускай літаратурнай мовы.

Нягледзячы на цяжкае эканамічнае становішча, недахоп кадраў нацыянальнай інтэлігенцыі ў паслярэвалюцыйны час, маладая рэспубліка ўсё больш актыўна ўключалася ў культурнае будаўніцтва. Другая сесія ЦВК БССР 15 ліпеня 1924 г. прыняла пастанову «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі», паклаўшы пачатак планаваму ажыццяўленню беларусізацыі.

Праграма беларусізацыі ўключала ў сябе арганізацыю навучальных устаноў на роднай мове, развіццё нацыянальнай літаратуры, выданне беларускіх кніг, навукова-даследчую працу па ўсеаковым вывучэнні Беларусі, перавод партыйнага, дзяржаўнага, прафсаюзнага, кааператыўнага апарату і часцей арміі на тэрыторыі рэспублікі на беларускую мову і інш. Паводле Канстытуцыі БССР 1927 г. беларуская мова аб'яўлялася «пераважнай для зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі».

Набыццё беларускай літаратурнай мовай шырокіх грамадскіх функцый патрабавала неадкладнай ліквідацыі разнабою ў вымаўленні і ўжыванні форм, вымагала адзіных, агульнапрынятых напісанняў. Для замацавання граматыка-правапісных норм неабходна было скласці нарматыўную граматыку беларускай мовы. Спробы, якія рабіліся ў гэтым кірунку да рэвалюцыі, як вядома, жаданых вынікаў не далі.

Асновай для выпрацоўкі літаратурных норм сталі сярэднебеларускія гаворкі (пераважна цэнтральных раёнаў Міншчыны і часткова ўсходніх раёнаў Гродзеншчыны), якія найбольш ярка ўвасобілі характэрныя адметнасці беларускай мовы. Важным, а магчыма і рашаючым фактарам у выпрацоўцы норм беларускай літаратурнай мовы было тое, што буйныя беларускія пісьменнікі канца XIX – пачатку XX ст. (Янка Купала, Якуб Колас, Змятрук Бядуля, Цётка, Цішка Гартны, як і В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч) былі родам з Цэнтральнай Беларусі.

Яшчэ ў дакастрычніцкі перыяд у беларускай літаратурнай мове пад уплывам сярэднебеларускіх гавораў замацаваліся такія спецыфічныя рысы, як поўнае недысімілятыўнае аканне, зацвярдзенне *р*, губных зычных перад *і* і на канцы слова, чаргаванне складоў *ро//ры, ло//лы*, фрыкатыўны характар гука [г'] і інш. У працэсе выпрацоўкі літаратурных норм у паслякастрычніцкі час адбываецца адбор найбольш тыповых рыс і з іншых дыялектаў. Напрыклад, на першых этапах станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы значную ролю адыгрывалі паўднёва-заходнія гаворкі, пад уплывам якіх у якасці літаратурнай нормы замацаваліся такія дзеяслоўныя формы, як *нясе, косіць*, многія формы іменнага скланення і інш. Пазней узрасла роля паўночна-ўсходніх гавораў, якія маюць шмат агульных рыс з рускай мовай і яе гаворкамі.

Пачалася работа па выпрацоўцы і замацаванні стабільных правілаў граматыкі і арфаграфіі. У 1918 г. выходзіць адразу пяць граматык беларускай мовы, сярод якіх найбольш аўтарытэтнай стала «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча. Пабудаваная на фактычным матэрыяле жывой народнай гаворкі, беларускіх дарэвалюцыйных выданняў і навуковых прац па роднай мове, граматыка Тарашкевіча даволі паслядоўна вызначала граматычныя рысы беларускай мовы і дакладна сфармулявала яе правапісныя нормы. Яна стала найбольш аўтарытэтным і стабільным вучэбным дапаможнікам, на аснове якога ў далейшым ствараліся новыя падручнікі і даследаванні па беларускай мове¹.

¹Прыгодзіч М. Р. Гісторыя беларускага мовазнаўства // Беларуская мова : энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 143.

Аднак і граматыка Б. Тарашкевіча, і іншыя падручнікі, што ўзнікалі на яе аснове, не змаглі дакладна вызначыць усе характэрныя рысы беларускай мовы і канчаткова замацаваць граматычныя і арфаграфічныя нормы. На працягу 1920-х гг. праходзіла актыўнае абмеркаванне пытанняў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. У 1933 г. быў падрыхтаваны і выдадзены «Праект спрашчэння беларускага правапісу», на аснове якога Саўнаркам БССР прыняў пастанову «Аб зменах і спрашчэннях беларускага правапісу», якая ўпершыню ў гісторыі беларускай мовы заканадаўча абвясціла агульнадзяржаўнымі канкрэтныя нормы беларускага правапісу і граматыкі.

Новыя гістарычныя ўмовы, у якіх апынулася беларуская літаратурная мова, істотна закранулі яе слоўнік і фразеалогію. Слоўнік беларускай мовы папаўняўся найперш за кошт стварэння новых слоў і словазлучэнняў на ўласнай моўнай аснове, шляхам запазычання з іншых моў, а таксама ў выніку асваення багаццяў народнай гаворкі. У гэты час пачынаецца выпрацоўка нацыянальнай тэрміналогіі, на працягу 1922–1930 гг. былі апублікаваны 24 выпускі «Беларускай навуковай тэрміналогіі», якія сталі трыалай базай для стварэння новых падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў па розных галінах ведаў, спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі адбыліся істотныя змены ў сістэме стыляў літаратурнай мовы. Калі да 1917 г. беларуская мова выконвала абмежаваныя культурна-грамадскія функцыі, выкарыстоўвалася пераважна ў мастацкай літаратуры, то цяпер паўстала вострая неабходнасць у пашырэнні яе функцый на ўсе сферы дзяржаўнага і адміністрацыйнага прававодства, асветы, навукі, культуры і г. д. Пачалі развівацца афіцыйна-дзелавы, навуковы, грамадска-публіцыстычны і іншыя стылі беларускай літаратурнай мовы.

Намаганнямі лепшых прадстаўнікоў беларускай літаратуры, навукі і культуры беларуская літаратурная мова ў канцы 1920-х – пачатку 1930-х гг. дасягнула высокага ўзроўню развіцця. Гэтыя поспехі былі б яшчэ большыя, калі б беларусізацыю не задушылі палітычныя рэпрэсіі. У канцы 1930-х гг. многія беларускія школы пачынаюць пераводзіцца на рускую мову навучання, родная мова паступова выцясняецца з большасці сфер грамадскага і культурнага жыцця краіны. Паступова складваецца сітуацыя вымушанага двухмоўя, дзе руская мова пачала замацоўвацца адміністрацыйнай і штодзённай практыкай у якасці практычна адзінай «афіцыйнай» мовы ў Беларусі.

Асноўнымі сферамі выкарыстання роднай мовы заставаліся ў той ці іншай ступені адукацыя, мастацкая культура і гуманітарна-філалагіч-

ная навука. У пасляваенныя гады мастацкая літаратура і публіцыстыка сталі вядучым звяном у захаванні нацыянальнай культуры і беларускай мовы. У 1960-70-я гг. актывізавалася навуковае даследаванне літаратурнай і дыялектнай мовы, фальклору, літаратуры, розных відаў мастацтва, выйшлі шматлікія слоўнікі, вучэбныя дапаможнікі, манаграфіі, апублікаваныя грунтоўныя артыкулы па розных праблемах нацыянальнага мовазнаўства. Усё часцей пытанні беларускай мовы становіліся прадметам абмеркавання на Міжнародных з'ездах славістаў, разнастайных форумах лінгвістаў як у Беларусі, так і за мяжой. Дысгармонія ў функцыянаванні беларускай мовы асабліва моцна стала выяўляцца ў 1970–80-я гг., калі жывая беларуская мова ўсё больш і больш страчвала раней заваяваныя пазіцыі. У краіне склалася сітуацыя, якая магла прывесці да поўнай страты нацыянальнай мовы. Аднак дэмакратызацыя жыцця ў краіне, утварэнне суверэннай беларускай дзяржавы абудзілі ў людзей цікавасць да гісторыі, культуры і мовы. Была распрацавана рэспубліканская праграма «Родная мова», створана Таварыства беларускай мовы, іншыя грамадска-культурныя арганізацыі. Нарэшце 26 студзеня 1990 г. 14-я сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон «Аб мовах у Беларускай ССР» і вызначыла парадак ужывання беларускай, рускай і іншых моў у рэспубліцы. Паводле гэтага закона беларуская мова стала адзінай дзяржаўнай мовай на тэрыторыі Беларусі. У верасні 1990 г. на аснове закона была прынята і «Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў у Беларускай ССР».

Аднак сур'ёзнае ажыўленне беларускамоўнага жыцця ў краіне перапыніў рэферэндум 1995 г., паводле якога статус дзяржаўнай атрымала і руская мова. Наданне апошняй статусу дзяржаўнай немінуча прывяло да зніжэння ролі беларускай мовы, рэзка звужэнне сферы яе выкарыстання.

Неадназначную ацэнку ў асяроддзі навукоўцаў атрымаў Закон Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», увядзенне ў паўсядзённую практыку якога адбылося з 1 верасня 2010 г. З аднаго боку, ужо даўно наспела неабходнасць унясення многіх змен у практыку прымянення арфаграфічных правіл 1957 г., з другога – новая рэдакцыя правіл унесла пэўную сумяціцу ў выкарыстанні многіх палажэнняў у школьнай практыцы, пры складанні слоўнікаў і інш. Новы закон не змог пакуль што канчаткова вырашыць усе спрэчныя моманты ў напісанні тых ці іншых слоў. І таму ўжо сёння намаганнямі лінгвістычнай грамадскасці ставіцца задача стварэння спецыяльнай арфаграфічнай камісіі пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь для ўнясення ўдакладненняў у рэдакцыю правілаў з улікам

практыкі выкладання беларускай мовы ў навучальных установах, выкарыстання яе ў сродках масавай інфармацыі і інш. Гэтыя ж задачы стаялі на парадку дня і праведзенай у кастрычніку 2011 г. кафедрай гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі «Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы». Удзельнікі яе звярнулі ўвагу на многія спрэчныя і не да канца вырашаныя пытанні, у прыватнасці, уніфікацыю правіл перадачы акання, ненаціскавага фінальнага **о**, правапісу **о** і **э** ў складзе кампазітаў, прыставак іншамоўнага і спрадвечнага паходжання і інш.

У сённяшніх умовах беларуская мова ўсё больш і больш становіцца элітарнай, не запатрабаванай дзяржавай і грамадскасцю, вымушанай з цяжкасцю адваёўваць і хоць бы ў нейкай ступені захаваць свой раней усталяваны імідж адной з самых высокаразвітых і самадастатковых моў Еўропы.

СЛОВАСКЛАДАННЕ Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (заклучэнне доктарскай дысертацыі)¹

1. Словаскладанне (асноваскладанне) – адзін з найбольш старажытных спосабаў славянскага словаўтварэння. Складаныя словы (кампазіты) разнастайнай структуры і семантычнага напаўнення ўяўляюць адну з найбольш значных груп у лексічнай сістэме як старабеларускай, так і сучаснай беларускай мовы.

Параўнальны аналіз словаўтваральных тыпаў складанняў у помніках старажытнарускага (агульнаўсходнеславянскага) і старажытнага беларускага пісьменства сведчыць аб тым, што складаныя словы ў старабеларускай мове ўтвараліся пераважна па традыцыйных узорах, многія з якіх узніклі яшчэ ў агульнаславянскі перыяд. Разам з тым у гісторыі беларускай мовы адбывалася далейшае развіццё многіх тыпаў і мадэлей складаных слоў, у асобных выпадках – уніфікацыя спосабаў іх утварэння.

2. Істотнай асаблівасцю словаскладання ў старабеларускай мове з’яўляецца далейшае пашырэнне семантычных магчымасцей злучаемых кампанентаў. Побач з кніжнымі, царкоўнаславянскімі па сваім паходжанні кампанентамі тыпу *благо-, бого-, веле-, вель-, все-, дво-, едино-*,

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Словаскладанне ў гісторыі беларускай мовы : аўтарэф. дыс. ... д-ра філал. навук : 10.02.01 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2000. С. 31–38.

живо-, зло-, любо-, цело-, шесто- і інш. ва ўтварэнні кампазітаў сталі ўдзельнічаць такія блізкія да народна-размоўных вытокаў асновы, як бело-, богато-, водо-, горучо-, домо-, зворон-, звыш-, много-, ново-, одно-, подпалено-, скрыте-, слова-, темно-, чорно-, што- і інш. Прыкметна павялічылася валентнасць другіх кампанентаў: сталі ўжывацца асновы -барвян-, бронатн-, брудн-, -вод-, -волоков-, -гryw-, -гузд-, -копыт-, -кар-, -осел-, -паф-, -перест-, -пит-, -подлас-, -посечон-, -рыж-, -ряб-, -снежн-, -строкат-, -ух- і інш. Усё гэта сведчыць аб далейшай «дэмакратызацыі» спосабаў і прыёмаў утварэння складаных слоў, аб усё большай актывізацыі асноў народна-размоўнага характару ў працэсе папаўнення кола кампазітаў, больш шырокім укараненні іх у моўную практыку старабеларускага пісьменства.

3. Складаныя словы – важны моўна-выяўленчы сродак. Найбольш часта выкарыстоўваліся складанні кніжна-літаратурнага паходжання, якія былі тыповымі для твораў рэлігійнага зместу. Аднак сярод іх вылучаюцца і такія, што аднолькава ўжываюцца як у помніках рэлігійнага зместу, так і ў творах свецкага, наогул дзелавага характару (*благочестивый, богоугодный, богородица, всевидец, живоносный, целомудренный* і інш.). Гэтыя словы ў помніках старабеларускага пісьменства выступаюць як традыцыйныя, міжстылявыя моўныя сродкі, як гатовыя стандартныя формы, якія выкарыстоўваліся з мэтай стварэння «прывычных» стыля апавядання. Разам з тым пэўная частка кніжных утварэнняў выконвала і важныя мастацка-выразныя функцыі – ужываліся як яркія эмацыянальна-насычаныя эпітэты, надавалі апісанню ўрачыстасць, узнёсласць, паэтычнасць. Іх асабліва шмат у помніках агіяграфічнай і рэлігійна-дыдактычнай літаратуры. Некаторыя з іх уяўляюць сабой індывідуальна-аўтарскія ўтварэнні, асобныя – маюць адбітак стылю «ізвітця сло-вес». Складанні гэтай групы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца рэдка.

Складанні народна-размоўнага паходжання сустракаюцца пераважна ў помніках адміністрацыйна-юрыдычнага зместу, увогуле дзелавага пісьменства. Нягледзячы на тое, што мове гэтых помнікаў уласцівы пэўныя штампы і ўстойлівыя фармуліроўкі, складанні ў іх вызначаюцца значнай структурнай і семантычнай разнастайнасцю. Гэта, несумненна, сведчыць аб даволі шырокай распаўсюджанасці складаных слоў у жывой народнай гаворцы. Складанні народна-размоўнага паходжання выкарыстоўваюцца ў асноўным як намінацыі і азначэнні розных з’яў, паняццяў і прадметаў паўсядзённага жыцця. Многія з іх захаваліся ў сучаснай беларускай мове, з’явіліся ўзорам для ўтварэння новых слоў на нацыянальнай аснове.

4. Арыентацыя на шырокага чытача, не дасведчанага ў штучным і высакапарным маўленні, – а ў помніках старабеларускага пісьменства гэта адчуваецца даволі часта – патрабавала даступнага і зразумелага выкладу думкі. Гэтая акалічнасць і аказалася перашкодай на шляху замацавання ў беларускай мове многіх традыцыйна кніжных сродкаў. Адбываўся своеасаблівы адбор моўнага матэрыялу, у выніку чаго істотна скарачалася колькасць кніжнай лексікі, у тым ліку і кампазітаў. У той жа час у помніках беларускага пісьменства ўжываліся і замацоўваліся новыя складанні, утвораныя па кніжных мадэлях (*богоотступникъ, великоважный, вседержитель, своевольный* і да т. п.).

Адзначанае сведчыць, што ў помніках старабеларускага пісьменства адбываўся складаны працэс узаемадзеяння і ўзаемапрапранікнення складанняў двух функцыянальна-стылістычных тыпаў, у выніку якога кампазіты ўсё больш і больш «апрацоўваліся» па ўзоры народна-размоўных, блізкіх да жывой народнай мовы.

5. Развіццё словаскладання ў новай (сучаснай) беларускай мове, якая фарміравалася не маючы непасрэднай сувязі з літаратурна-кніжнымі традыцыямі XIV–XVIII стст., першапачаткова адбывалася ў межах тых мадэлей і тыпаў, якія былі ўласцівы вуснай (дыялектнай) мове, а таксама дзякуючы інавацыйнаму пошуку беларускіх пісьменнікаў дарэвалюцыйнай пары. Уплыў рускай мовы на фарміраванне беларускіх кампазітаў у гэты перыяд быў нязначны.

6. Асабліва плённым і яркім этапам у развіцці і станаўленні кампазітаўтварэння былі 20–30-я гг. XX ст., калі беларуская мова стала агульнанацыянальным і дзяржаўным сродкам камунікацыі на тэрыторыі БССР. Беларускія пісьменнікі ў гэты час імкнуліся знайсці «сваё» вобразнае разуменне рамантыкі паслярэвалюцыйнай эпохі, стварыць «сваю», адрозную ад традыцыйнай, паэтыку. Значнае месца ў ёй атрымала словаскладанне, якое, як ніводны іншы спосаб інавацыйнага словаўтварэння, дазваляла злучыць у адзіным цэлым раней несумяшчальнае, надавала думкам і асацыяцыям маладых літаратараў незвычайную раскаванасць і «касмічнасць»: *срэбра-шумныя завеі* (А. Аляксандравіч), *бурна-пеністая завіруха* (М. Зарэцкі), *срэбразвонны пажар* (М. Лужанін), *санцавей залаты* (М. Чарот), *шумнавірная кроў* (П. Трус) і інш. Між іншым, такія ж працэсы ў сферы кампазітаўтварэння ў гэты перыяд адбываліся і ў іншых усходнеславянскіх мовах.

7. У працэсе фарміравання і далейшага развіцця словаскладання ў беларускай мове адметнае месца належыць рускай мове, у якой новыя лексемы праходзілі своеасаблівую апрабацыю і пазней лёгка засвойваліся іншымі нацыянальна-моўнымі сістэмамі. Дзякуючы актуалізацыі

свайго зместу ў актыўны ўжытак носьбітаў беларускай мовы ўвайшла значная колькасць кампазітаў, што першапачаткова ўзніклі ў рускай мове (*горад-герой, лінгвагеаграфія, мотаснегабалотаход, усенародна, фізічна-геаграфічны, фінансава-эканамічны* і да т. п.).

Станаўленню кампазіцыі ў беларускай мове садзейнічалі пераклады твораў рускіх аўтараў, асабліва ў галіне навукі і тэхнікі. Рускамоўныя кампазіты-тэрміны ў многіх выпадках сталі структурнай мадэллю для стварэння нацыянальна-беларускіх утварэнняў, значна пашырыўшы пры гэтым межы семантыкі злучаемых кампанентаў, істотна ўзмацняючы словаўтваральную валентнасць тых ці іншых асноў. Гэта асабліва выявілася ў дзейнасці Навукова-тэрміналагічнай камісіі і Інбелкульту пад час распрацоўкі і выдання адпаведных выпускаў слоўнікаў БНТ на працягу 1921–1930 гг.

8. Руская мова як мова, што ўтрымала ў сваёй лексіка-граматычнай сістэме шматлікія структурныя тыпы і мадэлі складанняў кніжнага (у тым ліку і царкоўнаславянскага) паходжання, садзейнічала ажыўленню, «уваскрасенню» ў сучаснай беларускай мове раней страчаных лексічных адзінак (*рабалеппа, міралюбіва, двухкратны* і да т. п.). З другога боку, кніжны характар многіх рускіх складанняў стаў перашкодай на шляху паўторнага (з пункту гледжання старажытнарускага і старабеларускага пісьменства) запазычання іх беларускай мовай, у якой усё больш выразна выяўляецца тэндэнцыя замены такіх утварэнняў простымі формамі, якія найлепшым чынам адпавядаюць народна-дыялектнаму характару сучаснай беларускай мовы (*благодарно – удзячна, благопріяйтсваваць – спрыяць, телогрейка – ватоўка, хладокомбінат – холадакамбінат* і інш.).

9. Нягледзячы на захаванасць у сучаснай беларускай мове некаторых двухкаранёвых складанняў, не зусім правамерна гаварыць аб пераемнай сувязі яе са старабеларускай мовай. Прааналізаваны намі матэрыялы сведчыць аб тым, што падобнае ў пэўнай ступені стасуецца толькі ў дачыненні да складанняў народна-дыялектнага характару. Складанні ж кніжна-літаратурнага паходжання (такіх большасць) у сучаснай беларускай мове з’явіліся ў выніку пазнейшага калькавання і непасрэднага запазычвання з рускай мовы.

10. Пераважная большасць складанняў, якія ўжываліся ў помніках беларускага пісьменства XIV–XVIII стст., у сучаснай беларускай літаратурнай мове не выкарыстоўваюцца. Тым не менш колькасць кампазітаў у складзе лексікі сучаснай беларускай мовы няспынна расце, дзякуючы міжмоўным кантактам, а таксама інавацыйнай творчасці многіх беларускіх паэтаў і пісьмэннікаў, журналістаў і грамадскіх дзеячаў.

Складаныя словы (разам з абрэвіатурамі і некаторымі сінтаксічнымі канструкцыямі) уяўляюць адно з праяўленняў тэндэнцыі любой мовы (якой уласціва кампазітаўтварэнне) да эканоміі і сцісласці ў выражэнні. Лёгкасць, з якой утвараюцца ва ўсходнеславянскіх мовах новыя кампазіты, а таксама іх лексіка-смантычная празрыстасць ствараюць дабратворныя ўмовы для іх пастаяннага папаўнення як незаменных сродкаў стылёвай выразнасці, вобразнасці і эмацыянальнасці.

Асноўныя палажэнні дысертацыі адлюстраваны ў наступных публікацыях.

Манаграфіі і вучэбныя дапаможнікі

Прыгодзіч, М. Р. Шчодрасць слова / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Нар. асвета, 1990. – 79 с. : іл. *Рэц.*: Аляхновіч, М. // *Заря* (г. Брэст). – 1991. – 14 мая. – С. 3; Боровой, В. // *Полес. правда* (г. Пінск). – 1990. – 23 чэрв. – С. 4.

Прыгодзіч, М. Р. Асобна, разам, праз дэфіс : слоўн.-давед. / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 256 с. *Рэц.*: Наркевіч, А. // *Літ. і мастацтва*. – 1995. – №5. – С. 7; Наркевіч, А. // *Род. слова*. – 1995. – №3. – С. 76–77.

Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2000. – 227 с.

Артыкулы

Прыгодзіч, М. Р. Шматасноўныя кампазіты ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1984. – №1. – С. 24–27.

Прыгодзіч, М. Р. Аўтарскі неалагізм у мастацкім творы / М. Р. Прыгодзіч // *Полымя*. – 1984. – № 6. – С. 204–208.

Прыгодзіч, М. Р. Да гісторыі складаных прыслоўяў у беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1985. – №3. – С. 27–30.

Прыгодзіч, Н. Г. К характэрыстыке функциональна-стилистических типов сложных прилагательных в старобелорусском языке / Н. Г. Пригодич // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1987. – № 1 – С. 70.

Прыгодзіч, М. Р. Пра хітравумную закаханую, святлафор і процімоўныя думкі / М. Р. Прыгодзіч // *Культура мовы журналіста*. – 1988. – Вып. 4. – С. 54–57.

Прыгодзіч, М. Р. Аб складаных словах з кампанентам *што* ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1990. – №2. – С. 31–33.

Прыгодзіч, М. Р. Ленасць думкі, або як выпцяснюцца з друку беларускамоўныя словы / М. Р. Прыгодзіч // *Культура мовы журналіста*. – Мінск, 1990. – Вып. 5. – С. 11–15.

Пригодич, Н. Г. Сложные слова в жанрово-стилевой системе старобелорусской письменности / Н. Г. Пригодич // *Synteza w stylistyce słowiańskiej*. – Opole, 1991. – S. 161–167.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над кампазітамі ў мове твораў М. Багдановіча / М. Р. Прыгодзіч // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1991. – № 3. – С. 23–27.

Прыгодзіч, М. Р. Складанні тыпу *вз рыже рябь, зъ рыжа темный* у беларускай і польскай мовах / М. Р. Прыгодзіч // *Шляхам стагоддзяў*. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – С. 106–110.

Прыгодзіч, М. Р. Складанні з першым кампанентам-прыслоўем у гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1992. – №2. – С. 30–34.

Prigodicz N. O statusie compositow z komponentami pochodzenia polskiego w leksykalno-stylowej systemie języka starobiałoruskiego / N. Prigodicz // *Systematyzacja pojęć w stylistyce*. – Opole, 1992. – S. 229–232.

Прыгодзіч, М. Р. Складаныя словы, утвораныя ў выніку аб'яднання асновы назоўніка з аддзеяслоўнымі асновамі ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // *Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія*. – 1993. – №3. – С. 39–46.

Прыгодзіч, М. Р. Сэнс у іх хаваецца, яшчэ большы, чым паэзія... / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова* – 1995 – №8. – С. 56–60.

Прыгодзіч, М. Р. «Кождаго коня в шерсть написать...» (3 гісторыі абазначэння колеру вачэй, валасоў чалавека і масці жывёлы) / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова* – 1996. – №4. – С. 81–86.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над складанымі словамі з адлічэбніковым кампанентам у беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // *Число. Язык. Текст : сб. ст. к 70-летию Адама Евгеньевича Супруна* / Белорус. гос. ун-т. – Мінск : БДУ, 1998. – С. 202–206.

Прыгодзіч, М. Р. Аб некаторых складаннях з адлічэбніковым кампанентам у гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // *Святло сакавіцкага слова : зб. арт. / рэд. М. М. Аляхновіч*. – Брэст : БРДУ, 1998. – С. 215–221.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над некаторымі кампазітамі ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // *Belarusistika: Zeitschrift für aktuelle Fragen der weißrussischen Sprache*. – Berlin, 1999. – S. 61–66.

Пригодич, Н. Г. Об одном типе номинаций в истории белорусского языка / Н. Г. Пригодич // *Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : тез. респ. конф., Гродно, 26–28 мая 1982 г.* / Гроднен. гос. ун-т. – Гродно, 1982. – С. 124–125.

Прыгодзіч, М. Р. Складаныя словы як элемент паэтыкі Я. Купалы / М. Р. Прыгодзіч // *Творчая спадчына Я. Купалы і Я. Коласа і развіццё*

славянських мої і літаратур : тез. докл. респ. навук. канф. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1982. – С. 177–178.

Пригодич, Н. Г. Индивидуально-авторские композиты: приобретения и потери / Н. Г. Пригодич // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения : тез. докл. и сообщ. III Респ. канф., Гомель, май 1985 г. : в 2 ч. / Гомел. гос. ун-т. – Гомель, 1985. – Ч. 1. – С. 158–160.

Прыгодзіч, М. Р. Дзеясловы тыпу *composita* як спецыфічны сродак намінацыі ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : тез. докл. III Респ. канф., Гродно, 5–6 окт. 1989 г. : в 2 ч. / Гроднен. гос. ун-т. – Гродна, 1989. – Ч. 2. – С. 75–76.

Пригодич, Н. Г. Словосложение в украинском и белорусском языках в 20–30-х гг. / Н. Г. Пригодич // Здійснення лєнінської національної політики на Донбасі : тез. допов. і повід. респ. наук. канф., Донецк, 21–24 лют. 1990 г. / Донецк. гос. ун-т. – Донецк, 1990. – Секції I–III. – С. 172–173.

Пригодич, Н. Г. Переводы работ В. И. Ленина и становление белорусских терминов типа *composita* // Творческое наследие В. И. Ленина и развитие восточнославянских языков : тез. докл. респ. научн. канф., Львов, 19–21 апр. 1990 г. / Львов. гос. ун-т. – Львов, 1990. – С. 125–127.

Пригодич, Н. Г. О роли русского языка в становлении белорусских слов типа *composita* / Н. Г. Пригодич // Русский язык в условиях двуязычия и многоязычия: проблемы функционирования и исследования : VI Всесоюз. координац. совещ. рук. отд. и секторов рус. яз. акад. наук союз. респ. и филиалов Акад. наук СССР : тез. докл., Минск, 18–20 апр. 1990 г. / Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – Минск, 1990. – С. 87–88.

Пригодич, Н. Г. Об истоках и национальной специфике восточнославянского словосложения / Н. Г. Пригодич // Славяне: адзінства і многастайнасць. Секцыя 1 : Кірыла-Мяфодзіеўскія традыцыі і развіццё нацыянальных моў славян : тез. докл. і паведамл. міжнар. навук. канф., Мінск, 24–27 мая 1990 г. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 1990. – С. 82–84.

Прыгодзіч, М. Р. Аб складаных словах у выданнях Скарыны і «Лексіконе» Бярынды / М. Р. Прыгодзіч // Скарынаўскія чытанні : тез. докл. і паведамл., май 1990 г. / Гомел. дзярж. ун-т. – Гомель, 1990. – С. 47–48.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над складанымі словамі ў Літоўскім статуце 1588 г. / М. Р. Прыгодзіч // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў : тез. докл. і паведамл. респ. навук. канф., Гомель, 26–27 кастр. 1990 г. / Гомел. дзярж. ун-т. – Гомель, 1990. – С. 88–90.

Прыгодзіч, М. Р. Да пытання аб беларуска-рускіх моўных кантактах на ўзроўні *composita* / М. Р. Прыгодзіч // Выкладанне беларускай і рускай моў у вышэйшых навучальных установах БССР : тэз. дакл. і паведамл. рэсп. навук.-метады. канф., Гродна, 20–23 лістап. 1990 г. / Гродзен. дзярж. ун-т. – Гродна, 1990. – С. 27–28.

Прыгодзіч, Н. Г. О собственных именах типа *composita* в восточнославянских языках / Н. Г. Пригодич // Шоста рэсп. ономаст. канф. : тез. доп. і павід., Одеса, 4–6 грудня 1990 р. : в 2 ч. / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1990. – Ч. 1 : Теорэтычна та історычна ономастыка. Літаратурна ономастыка. – С. 72–73.

Прыгодзіч, М. Р. Аб узаемадзеяння складанняў народна-дыялектнага і кніжна-літаратурнага тыпаў у беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // Дыялекталогія і культура беларускай мовы : тэз. рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 10–11 снеж. 1991 г. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 1991. – С. 139–142.

Прыгодзіч, М. Р. Аб некаторых тэндэнцыях у развіцці словаскладання ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч // Проблемы изучения и преподавания русского языка в вузах и школах республики : тез. докл. науч.-метод. канф., Мінск, дек. 1992 г. : в 2 ч. / Мин. гос. пед. ин-т им. Максима Горького. – Мінск, 1992. – Ч. 2. – С. 88–90.

Прыгодзіч, М. Р. Кампазіты з кампанентам-образн(ый) як спецыфічны сродак намінацыі ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Словаўтварэнне і намінацыя дэрывацыя ў славянскіх мовах : матэрыялы IV Рэсп. навук. канф., Гродна, кастр. 1992 г. / Гродзен. дзярж. ун-т. – Гродна, 1992. – Ч. 2. – С. 40–42.

Прыгодзіч, М. Р. Да пытання аб традыцыйным і індывідуальным у словаскладанні (на матэрыяле паэтычных твораў Якуба Коласа і Янкі Купалы) / М. Р. Прыгодзіч // Творчая і метадычная спадчына Якуба Коласа : тэз. дакл. і паведамл. рэсп. навук.-метады. канф., Мінск, верас. 1992 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1992. – С. 42–44.

Прыгодзіч, М. Р. Да пытання аб злітным, раздзельным і дэфісным напісанні складаных слоў і суадносных словазлучэнняў / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова і літаратура: праблемы навучання і вывучэння ў сярэдняй і вышэйшай школе : тэз. дакл. рэсп. навук.-метады. канф., Мінск, крас. 1994 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1994. – С. 135.

Прыгодзіч, М. Р. Аб словаскладанні ў палескіх гаворках // Рэгіянальныя асаблівасці Берасцейска-Пінскага Палесся ў мове, фальклоры і літаратуры : тэз. дакл. рэсп. навук. канф., Брэст, кастр. 1994 г. / Брэст. дзярж. ун-т. – Брэст, 1994. – С. 95–96.

Прыгодзіч, М. Р. Аб словаскладані ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Письменник – мова – стыль : тэз. дакл. і паведамл. міжнар. навук. канф., прысвеч. 70-годдзю з дня нарадж. праф. Л. М. Шакуна, Мінск, 17–19 верас. 1996 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1996. – С. 106–109.

Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Hungaro – Alboruthenica 1996, Az. 1996. apirilis 19-i konf. anyaga. – Budapest, 1996. – S. 21–23.

Пригодиц, Н. Г. Академик Е. Ф. Карский как исследователь белорусского словосложения / Н. Г. Пригодиц // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови : матеріали. VII Міжнар. Карських читань, Ніжин, 1998 г. / Ніжин. пед. ин-т. – Нежын ; Гродна, 1998. – С. 43–44.

Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове пасляваеннай пары / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова ў другой палове XX ст. : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 1998. – С. 142–144.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над складанымі словам з кампанентам БОГ- у гісторыі беларускай мовы // Скарына і наш час : матэрыялы міжнар. навук. канф., Гомель, 13–15 мая 1999 г. / Гомел. дзярж. ун-т. – Гомель, 1999. – С. 84–87.

Прыгодзіч, М. Р. З назіранняў над некаторымі групамі кампазітаў у беларускіх народных гаворках / М. Р. Прыгодзіч // Жыццём слугуючы Айчыне : матэрыялы навук. канф. да 80-х угодкаў праф. Фёдара Янкоўскага, Брэст, кастр. 1999 г. / Брэсц. дзярж. ун-т. – Брэст, 1999. – С. 115–119.

Прыгодзіч, М. Р. Складаныя словы як вобразна-выяўленчы сродак беларускага фальклору / М. Р. Прыгодзіч // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Мінск, 12–14 кастр. 1999 г. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2000. – Ч. 2. – С. 179–182.

Рэцэнзії, публікацыі ў энцыклапедычных выданнях

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 1985. – №2. – С. 76–77. – Рэц. на кн.: Клименко, К. Ф. Словотворча структура і семантика складных слів у сучасній українській мові / К. Ф. Клименко. – Кіеў, 1984.

Прыгодзіч, М. Р. Складанае слова / М. Р. Прыгодзіч // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1984–1987. – Т. 5. – 1987. – С. 22–23.

АЎТАРСКАЯ НЕАЛАГІЗАЦЫЯ ЯК МОЎНЫ ФЕНОМЕН¹

З’ява аўтарскай неалагізацыі характэрна для большасці славянскіх моў і гістарычна яе можна ўзводзіць да перакладчыцка-асветніцкай дзейнасці Канстанціна-Кірыла і Мяфодзія. Менавіта ў тыя далёкія часы пры распрацоўцы славянскай азбукі і перакладзе на славянскую мову богаслужбовых тэкстаў Новага Запавету яны стварылі «лексікон, што аб’ядноўваў элементы паняццйна-лагічнай сістэмы класічнай філасофіі і антыноміі хрысціянскіх дагматаў, а таксама арганізоўваў працэс пазнання, забяспечваў навуковы дыскурс тэрміналогіяй на стараславянскай мове» (Суркова, с. 6). У складзе гэтага лексікона, несумненна, выдзяляліся і словы індывідуальна-аўтарскага паходжання, паколькі ўпершыню старажытнагрэчаскія лексічныя адзінкі пераўвасабляліся ў адпаведныя славянскія, набываючы пісьмовы (кніжны) рэлігійна-кананічны характар, што і было адной з важнейшых задач асветніцкай дзейнасці славянскіх Першанастаўнікаў. Аднак выяўленне такіх слоў (у сённяшнім разуменні аўтарскай неалагізацыі) наўрад ці магчымае, паколькі першыя славянскія тэксты выступаюць як зыходная аснова і першапачатковы ўзор.

З гісторыі ўсходнеславянскага індывідуальна-аўтарскага словаўтварэння. На ўсходнеславянскіх землях узнікненне аўтарскіх неалагізмаў звязваецца з імёнамі Памвы Бярынды, Лаўрэнція Зізанія, Францыска Скарыны, Мялеця Сматрыцкага і інш. Ужо ў творах Епіфанія Прамудрага (з яго імем звязваецца распаўсюджанне ва ўсходнеславянскім пісьменстве стылю «извития словес») сустракаюцца адзінкі інавацыйнага паходжання. Напрыклад, у Ф. Скарыны даследчыкі адзначаюць такія аўтарскія неалагізмы, як *книжница* (бібліятэка), *певница*

¹ Друкуецца паводле: *Прыгодзіч М. Р.* Аўтарская неалагізацыя ў сучасных славянскіх мовах // *Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка* : XV Міжнар. з’езд славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г. : дакл. беларус. дэлегацыі / Нац. акад. навук Беларусі ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 2013. С. 137–146.

(музыка). Шмат арыгінальных аказіянальных кампазітаў сустракаецца ў «Лексиконе славенорским...» Памвы Бярынды: *байкоповедач, вколо-стоянье, боговолиебник, чревнотлакомство, голопуня, детоводитель* і інш. Аднак найбольшага росквіту працэс аўтарскай неалагізацыі дасягнуў у XIX–XXI стст. – падчас карэнных сацыяльных і гістарычных пераўтварэнняў у грамадскім і культурным жыцці беларусаў, рускіх і ўкраінцаў. Вобразна кажучы, лакаматывам гэтага працэсу стала руская класічная літаратура. Менавіта новаўтварэнні А. Пушкіна (*кюхельбекерно*), Ф. Дастаеўскага (*крутобедрая, обнеряшиться*), М. Салтыкова-Шчадрына (*размазисто-стыдливо-пустопорожний, сладкострастно-убийственный*), А. Чэхава (*блиноед, обинтеллигентиться*) і інш. сталі ўзорам для стварэння аўтарскіх (аказіянальных) адзінак у мове мастацкіх твораў Якуба Коласа, Янкі Купалы, Уладзіміра Дубоўкі, Тодара Кляшторнага, Тараса Шаўчэнкі, Лесі Українкі, Міхаіла Кацюбінскага, Максіма Рылскага, многіх паэтаў і празаікаў з іншых славянскіх краін. Руская мова з’явілася той эксперыментальнай пляцоўкай, на якой апрабіваліся самыя разнастайныя сродкі мастацкай выразнасці, якія пазней пры фарміраванні сучасных беларускай і ўкраінскай моў выкарыстоўваліся ўжо як гатовыя словаўтваральныя мадэлі і ўзоры. Ужо ў XVIII–XIX стст. рускія пісьменнікі, арыентуючыся на лепшыя ўзоры еўрапейскай і класічнай літаратуры, інтуітыўна адчулі неабходнасць разнастаіць лексічныя сродкі літаратурнай мовы, фарміраванне і складванне якой і прыпадае на гэты час. Працэс аўтарскай неалагізацыі ў гэтых варунках выглядае заканамерным і апраўданым, паколькі ён дазваляў істотна папоўніць літаратурны лексикон і тым самым засведчыць неабходнасць далейшага развіцця і ўдасканалення мовы і маўлення ў цэлым.

Першыя заўвагі пра адметнасці словатворчасці таго або іншага пісьменніка сустракаюцца ў аглядных і спецыяльных літаратуразнаўчых артыкулах у пачатку XX ст. Напрыклад, у артыкуле Р. Якабсона «Новейшая русская поэзия» (1921) аналізуюцца адметнасці паэтычна-аўтарскай мовы В. Хлебнікава.

Навукова-лінгвістычнае асэнсаванне працэсаў утварэння аўтарскіх неалагізмаў распачалося толькі ў канцы 1950-х – пачатку 1960-х гг. Першапачаткова аказіянальныя ўтварэнні асобна не выдзяляліся, а ўключаліся ў склад так званай паэтычнай лексікі. Так, у слоўніку паэтычных тэрмінаў А. Квяткоўскага быў асобны артыкул «Неалагізм у паэзіі», дзе тлумачылася, што да іх адносяцца новаўтварэнні таго ці іншага паэта. Пры гэтым адзначалася, што «поэтические неологизмы не всегда входят в общий язык» (Квятковский, с. 133–134). Паэтычная неалагізацыя прыблізна ў гэты ж час стала прадметам аналізу Р. В. Вінакура

ў манаграфіі «Маяковский – новатор языка» (1943), у якой даследчык прааналізаваў сістэму моўных сродкаў паэта з пункту гледжання моўнай навізны і арыгінальнасці. Ён канстатаваў, што «языковое новаторство Маяковского не есть продукт одной лишь словесной игры. У него есть свои прочные основания в специфических особенностях поэтического мировоззрения Маяковского, в самом стиле его поэзии. Иными словами, отдельные явления языка Маяковского, отмеченные печатью творческого новаторства, предстают в его поэзии *мотивированными*, они оправданы соответствующим художественным заданием» (Винокур, с. 5). Стылістычны неалагізм выдзяляе В. С. Ахманова, пад якім яна разумее «неологизм, созданный автором данного литературного произведения и обычно не имеющий широкого распространения; ср. потенциальное слово: рус. *многопудье* (Маяковский), *очеловечивать*, *расчеловечивать* (Герцен), *безбурность* мира (Блок)» (Ахманова, с. 262).

Тэндэнцыя невыдзялення індывідуальна-аўтарскіх інавацый першапачаткова датычылася і беларускага мовазнаўства. Так, у дапаможніку для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка, арфаграфія, лексікалогія» (1961) аўтар раздзела па лексікалогіі М. Г. Булахаў сярод яўных паэтызмаў тыпу *ліра*, *ветразь*, *вятрыска*, *гмах*, *кайданы*, *сіявокі*, *барвовасць* і інш. прыводзіць і аўтарскія наватворы: *агнацветны*, *златаіскры*, *зорнатонны*, *зорнацветны*, *срэбразвонны*, *срэбнаструны*, *шумналісты*, *ясназорны* (Булахаў, с. 177), якімі ў перадваенныя гады былі напоўнены творы тагачаснай беларускай мастацкай літаратуры.

Вылучэнне ўласна аказіянальнай (індывідуальна-стылістычнай) лексікі ў складзе неалагізмаў ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве пачынаецца ў другой палове 1960-х – пачатку 1970-х гг., калі паняцце аўтарскай неалагізацыі трывала ўсталёўваецца ў тагачаснай савецкай русістыцы дзякуючы ґрунтоўным працам В. Габінскай, В. Грыгор’ева, А. Земскай, У. Лапаціна, А. Лыкава, А. Смірніцкага, Э. Ханпіра і інш. У канцы 1980-х – пачатку 1990-х гг. уласна аказіянальныя ўтварэнні ў складзе неалагізмаў пачынаюць выдзяляць у граматыках і вучэбных дапаможніках па мове для вышэйшых навучальных устаноў і школьных падручніках.

Працэс аўтарскай неалагізацыі ў значнай ступені абумоўлены асаблівасцямі культурнай сітуацыі на пэўных гістарычных этапах. Прыкладам можа служыць пачатак ХХ ст., калі «присущее этому времени ощущение исчерпанности креативных возможностей культуры, в частности возможностей поэтического языка, особенно обострилось после упадка символизма, в 1910–1920-е гг.» (Семирская, с. 47). Імкненне адрадзіць пачуццё навізны, адкінуўшы «застарэлыя» нормы і эстэтыч-

ныя крытэрыі, знайсці альтэрнатыву традыцыйным спосабам слоўнай творчасці было характэрна для так званай авангарднай паэзіі, прадстаўнікі якой актыўна ўключыліся ў працэс індывідуальнай словатворчасці. Асабліва шмат аўтарскіх неалагізмаў было створана ў 1920–30-я гг. – перыяд карэнных сацыяльных пераўтварэнняў, актыўнай гаспадарчай, палітычнай і культурнай дзейнасці людзей, калі рамантычнае светаадчуванне і светаразуменне маладога пакалення паслярэвалюцыйнага часу вымагала шукаць новыя сімвалы і алегорыі, багатыя на розныя семантыка-стылістычныя адценні і фарбы. Працэс пошуку новых слоў, адпаведна і новых вобразна-выяўленчых сродкаў, ахапіў большасць тагачасных пісьменнікаў. На старонках беларускіх кніг і часопісаў, літаратурных альманахаў і газет зазвычаіліся: *сонцатканя* словы (А. Аляксандравіч), змаганне ... *штандарыла* (У. Дубоўка), *бурнапеністая* завіруха (М. Зарэцкі), *гусярылі* звонкія далі (Т. Кляшторны), *шумнавірная* кроў (П. Трус), *буравейныя* далі (У. Хадыка), *сонцавей* залаты (М. Чарот). Як сведчаць адзначаныя і шматлікія іншыя прыклады, у гэты час асабліва зручным спосабам утварэння новых слоў з’явілася аснова- і словаскладанне, якое давала магчымасць злучыць у адным слове раней немагчымае, дазволіла рэзка павялічыць валентнасць злучаемых кампанентаў.

Нягледзячы на, здавалася б, даволі працяглую гісторыю вывучэння аўтарскай неалагізацыі, у **сённяшнім мовазнаўстве пакуль што не выпрацаваны дастаткова ўсебаковы і самадастатковы падыход да класіфікацыі (і адначасова намінацыі) індывідуальна-стылістычных неалагізмаў**. У сучаснай лінгвістыцы налічваецца некалькі дзясяткаў тэрмінаў для абазначэння аўтарскіх новаўтварэнняў. Найбольш ужывальнымі з’яўляюцца тэрміны *аказіяналізм* і *аказіянальнае слова* (Г. Басава, А. Лыкаў, І. Загрузная), *патэнцыяльнае слова* (Р. Вінакур, І. Манолі і інш.), *неалагізм* (А. Габінская, В. Грыгор’еў), *аўтарскі неалагізм*, *індывідуалізм* (Р. Намітокава), *індывідуальна-стылістычны неалагізм* (І. Агаранян), *наватвор* (В. Рагойша), *аўтарскі наватвор*, *аўтарскі неалагізм*, *аказіянальнае слова* (М. Прыгодзіч). Акрамя традыцыйных абазначэнняў названага паняцця, у мовазнаўстве існуюць і іншыя, больш арыгінальныя найменні: *эгалагізм* (А. Аржанаў), *словы-самаробкі* (Н. Фельдман), *словы-экспромты*, *словы-аднадзёнкі* (К. Чукоўскі). Разнастайнасць у вызначэнні паняцця *аўтарскі неалагізм* абумоўлена рознымі крытэрыямі і рознымі прыметамі, што характарызуюць такія словы.

У лінгвістычнай літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў склалася своеасаблівая трыяда тэрмінаў у дачыненні да вызначэння сутнасці аўтарскіх неалагізмаў: *аказіяналізм* – *патэнцыяльнае слова* – *неалагізм*. Большасць даследчыкаў прызнаюць тэрмін *аказіяналізм* (ад лац. *occasionalis* – ‘вы-

падковы'), тым самым выдзяляючы выпадковасць, «некананічнасць» стварэння такіх слоў. На думку В. Ахманавай, аказіяналізмамі з'яўляюцца словы, «якія не адпавядаюць агульнапрынятым моўным нормам, характарызуюцца індывідуальным густам творцы і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання» (Ахманова, с. 284). Падобнай трактоўкі прытрымліваецца і А. Кавалеўская, якая лічыць, што аказіяналізм «з'яўляецца ў канкрэтнай маўленчай сітуацыі, створаны пісьменнікам менавіта для дадзенага выпадку, не разлічаны на распаўсюджанне і замацаванне ў агульным ужытку» (Ковалевская, с. 5). З другога боку, на думку І. Манолі, паняцце «аказіянальнае слова» можа разумецца і як «выпадковае слова», хоць у мастацкім тэксце нічога выпадковага (аказіянальнага) быць не можа (Манолі, с. 26). Фактычна атаясамліваюць тэрміны «аказіянальнае слова» і «неалагізм» А. Габінская (Габінская), В. Грыгор'еў (Григорьев).

У складзе аказіянальнай лексікі многія даследчыкі вылучаюць *патэнцыяльныя словы*, першую характарыстыку якім даў Р. Вінакур: «В каждом языке, наряду с употребляющимися в повседневной практике словами, существуют, кроме того, своего рода «потенциальные слова», т. е. слова, которых фактически нет, но которые могли бы быть, если бы того захотела историческая случайность» (Винокур, с. 15). Агульнапрынятага вызначэння гэтага паняцця да сённяшняга часу няма. Не адрозніваюць патэнцыяльныя і ўласна аказіянальныя словы У. Лапацін, А. Лыкаў, Н. Фельдман, Л. Чэхава і інш. Так, А. Лыкаў сцвярджае, што «як індывідуальна-аўтарскія словы, так і патэнцыяльныя, у самым агульным выглядзе можна вызначыць як словы, якія ствараюцца самім аўтарам у вуснай ці пісьмовай мовах для патрэб данага кантэксту» (Лыков 1968, с. 6). Патэнцыяльныя і аказіянальныя словы адносяць да аказіяналізмаў У. Лапацін, паколькі «абедзве групы ствараюцца ў залежнасці ад “выпадку”, аказіянальна» (Лопатин, с. 71).

З другога боку, некаторыя лінгвісты патрабуюць не атаясамліваць патэнцыяльныя словы і ўласна аказіяналізмы, паколькі яны выступаюць як прама процілеглыя адзін аднаму. І. Агаранян, М. Бакіна, А. Земская, Л. Шакун, Э. Ханпіра і інш., зыходзячы з асаблівасцей словаўтварэння аўтарскіх неалагізмаў, мяркуюць, што «патэнцыяльныя і аказіянальныя словы ўяўляюць сабой два полюсы словаўтварэння: першыя з'яўляюцца рэалізацыяй законаў словаўтварэння, другія – парушэннем гэтых законаў. Гэта антыподы» (Земская, с. 225–226). На думку Э. Ханпіра, «аказіянальнасць адваротна прапарцыянальная патэнцыяльнасці: чым вышэй магчымасць з'яўлення таго ці іншага моўнага факта, тым ніжэйшая яго аказіяналь-

насць. І наадварот: чым вышэйшая ступень аказіянальнасці, тым ніжэйшая патэнцыяльнасць моўнага факта» (Ханпира 1972, с. 246). А. Земская ўвогуле лічыць, што патэнцыяльныя словы патрабуюць асобнага вывучэння, таму што для іх характэрны прадуктыўныя словаўтваральныя тыпы.

Варта адзначыць і спробы асобных лінгвістаў вылучыць спецыфічную групу новаўтварэнняў, якія спалучаюць рысы і патэнцыяльных слоў, і аказіянальных адзінак – «аказіянальна-патэнцыяльныя словы» (Новоселова, с. 128). Пра такія словы згадваюць А. Земская («пагранічная паласа») і М. Калніязяў («пагранічныя ўтварэнні»). Аднак выпрацаваць канкрэтныя крытэрыі для вылучэння «аказіянальна-патэнцыяльных слоў» да сённяшняга часу не ўдалося, паколькі, як лічыць А. Навасёлава, «кожнае маўленчае новаўтварэнне неабходна разглядаць усебакова: яго структуру, семантыку, кантэкстнае акружэнне, стылістычную аднесенасць» (Новоселова, с. 128).

Спробы лінгвістаў даць адназначны і агульнапрыняты тэрмін для намінацыі паняцця «аўтарскі неалагізм» засведчылі няпростую прыроду аналізуемага моўнага феномена, яго надзвычайны функцыянальна-стылістычны статус у структуры лексіка-граматычнай парадыгмы мовы. Таму, магчыма, маюць рацыю тыя даследчыкі, што прапаноўваюць чыста «нейтральныя» тэрміны тыпу «аўтарскі наватвор», «аказіянальнае слова» і да т. п., разумеючы, што гутарка ідзе пра «новае слова або моўны зварот, якія ўжываюцца ў мастацкім творы з пэўнымі стылістычнымі мэтамі» (Рагойша, с. 114).

Аўтарскія неалагізмы і ўзуальная лексіка. У абсалютнай большасці прац небеспадстаўна акцэнтуюцца ўвага на такой характэрнейшай рысе аўтарскай неалагізацыі, як малаверагоднасць атрымання такімі новаўтварэннямі статуса узуальных адзінак. Сапраўды, у большасці выпадкаў такія адзінкі, «абслугоўваючы пэўны кантэкст ...даную моўную сітуацыю, не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове, увайсці ў агульнае ўжыванне» (Лопатын, с. 65). Гэтае сцвярджэнне можна лічыць абсалютна справядлівым у дачыненні да пераважнай большасці аўтарскіх неалагізмаў, з характэрнымі для іх незвычайнасцю, некананічнасцю ўтварэння і семантыкі, індывідуальным густам творцы. Аднак пэўная частка аўтарскіх наватвораў (хоць і не вельмі значная) усё ж змагла замацавацца, і сёння яны ўспрымаюцца як узуальныя сродкі літаратурнай мовы.

Агульнавядома, што на працягу свайго гістарычнага развіцця сучасная руская літаратурная мова ўзбагацілася такімі першапачаткова аўтарскімі неалагізмамі, як *громокипящий* (Ф. Цютчаў), *лимонничать* (Ф. Дастаеўскі), *помпадур*, *головотяп*, *пенкосниматель* (М. Салтыкоў-Шчадрын),

сиюминутный (У. Маякоўскі). Можна таксама прывесці і першапачатковыя аказіяналізмы з іншых моў, што пазней сталі міжнароднымі: *ліліпут* (Д. Свіфт), *газ* (Я. ван Гельмант), *робат* (К. Чапек). Здабыткам сучаснай беларускай агульналітаратурнай мовы сталі такія індывідуальна-аўтарскія неалагізмы Уладзіміра Дубоўкі, як *адлюстроўваць*, *мілагучны*¹, *мэтазгодны*, *дабрабыт*, *ажыццяўленне*, *цёмрашал* і ўведзеныя ў літаратурную практыку словы *мінор*, *мажор* (Крамко, с. 249).

Варта адзначыць таксама, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове як мове параўнальна маладой і здольнай да самапапаўнення і ўдасканалення свайго лексічнага саставу ўтварэнне аўтарскіх неалагізмаў засведчыла не толькі яе шырокія словаўтваральныя і вобразна-выяўленчыя магчымасці. На думку аўстрыйскага лінгвіста Германа Бідэра, «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой патрэбна пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, *аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў* (курсіў мой. – М. П.), і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запачычання ў з іншых моваў» (Бідэр, с. 5).

Развіццё лексічнага саставу беларускай літаратурнай мовы і сапраўды ўжо цяжка ўявіць без аўтарскіх новаўтварэнняў, матывавальнай асновай якіх стаў уласнабеларускі матэрыял. І гэта не вузкакантэкстуальныя адзінкі, а словы, «патэнцыйна скіраваныя ў моўную практыку» (Каўрус, с. 34). Вельмі важна, што большасць з іх утворана «ў поўнай згодзе з правіламі беларускага словаўтварэння, яны семантычна выяўныя, зразумелыя часта нават без кантэксту» (Каўрус, с. 34). Параўн.: *аднавульцы* (на адной вуліцы), *аднораз* (адзін раз), *капялюшысты*, *перадсонны*, *скарамоўка* і *скарамоўна*, *шчыльніць* (Ц. Гартны), *абвеснены* (У. Хадыка, З. Бядуля), *абнядоліца* (Я. Купала), *галініца* (Р. Барадулін), *духмяніць* (І. Кірэйчык), *мазольна* (М. Мятліцкі), *прысуседзіца* (Н. Гілевіч) і інш. У мове мастацкай літаратуры шырока асвоена ўтварэнне прыслоўяў ад назоўнікаў: *азёрна*, *борна*, *барыкадна*, *вульна*, *калодна*, *шчупачна* і да т. п., *былінна* (М. Рудкоўскі), *блазотна* (С. Гаўрусёў), *канвеерна* (Н. Гілевіч), *бронзава* (А. Пысін), *музейна*, *транзіэйна*, *траўна* (Г. Пашкоў) і інш. Актыўна папаўняецца такі, здавалася б, лексічна замкнёны клас

¹ Адзначым, што Алесь Каўрус новаўтварэнне *мілагучны* схільны выключыць з гэтага спісу, паколькі Якуб Колас яго ўжыў у паэме «Новая зямля» ў выданні 1923 г. Першыя ж зборнікі вершаваных твораў У. Дубоўкі – «Строма» (Вільня, 1923), «Трысцё» (1925), «Credo» (1926), «Наля» (Масква, 1927) – гэтага слова не фіксуюць (Гл: Род. слова. 2012. № 10).

слоў, як дзеясловы: *нявесціца, нядзеліца, нагурбіць, начэць, наземіць, паарлець, падрабязіць, паплячэць, песніць, пабландыніца, паджэнішэніца, ружыць, славяніца, словаловіць* і інш. Параўн. таксама: *крынічыць* (У. Дубоўка), *одзіца, верлібрыца, абраманіца* (М. Шабовіч), *сынець, травець, хмурыніца, чумакаваць* (Р. Барадулін), *сякерыць, надорэміфасоліць* (Н. Гілевіч), *табуніца* (П. Панчанка) і інш. Беларускімі аўтарамі асвоены і аказіянальныя назвы адцягненай сямантыкі, асабліва на *-асць*: *бурапеннасць* (Л. Сільнова), *буянасць* (Л. Забалоцкая), *бунтарнасць* (П. Макаль), *водарнасць* (Г. Кляўко), *арфазвоннасць, шатрыстасць* (У. Дубоўка), *плынасьць* (Н. Гілевіч), *грымотнасць, сыноўнасць* (М. Арочка), *баравіковасць* (Ю. Свірка), *настыласць* (К. Камейша), *вясновасць* (А. Каско), *чыстасць* (А. Лойка), *стрымгаловасць* (А. Барскі), *ангарнасць* (Г. Булыка) і да т. п. Гэтыя і шматлікія іншыя ўзоры аўтарскіх неалагізмаў сур’эзна ўскладняюць пытанне аб узуальным і аказіянальным статусе слоў у беларускай мове. Напрыклад, даследчык аказіянальнай лексікі 1920–30-х гг. М. Шабовіч лічыць, што «набыткам літаратурнай мовы стала шэсць аўтарскіх наватвораў з суфіксам *-асць*: *блакітнасьць, зорнасць, імглістасць, бяскрыласць, пунсовасць, бязбрэжнасьць*» (Шабовіч 1991, с. 102). Але, зразумела, ёсць нямала іншых наватвораў на *-асць*, якія з поўным правам могуць лічыцца агульналітаратурнымі. Асноўнай цяжкасцю ў аднясенні аўтарскіх неалагізмаў да ўзуальных адзінак з’яўляецца нераспрацаванасць крытэрыяў, паводле якіх тое ці іншае слова можа лічыцца літаратурным сродкам.

Характэрныя рысы аказіянальнай лексікі. Сярод важнейшых прымет аказіяналізмаў можна адзначыць *экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, залежнасць ад кантэксту, намінацыйную факультатывнасць, функцыянальную аднаразовасць, прыналежнасць да маўлення, словаўтваральную вытворнасць, аддаленасць ад узуса*. Пераважная большасць з гэтых уласцівасцей істотных пярэчанняў не выклікаюць. Разыходжанні ў ацэнцы датычацца функцыянальнай аднаразовасці аказіянальных слоў і прыналежнасці іх толькі да маўлення.

Функцыянальная аднаразовасць. На думку А. Лыкава, «важнейшай уласцівасцю аказіянальнага слова з’яўляецца яго аднаразовасць» (Лыков 1976, с. 18). Аднак практыка сведчыць, што існуюць і словы, якія сустракаюцца ў мове твораў розных аўтараў, прычым для вызначэння сапраўднага аўтарства прыходзіцца праводзіць сур’ёзныя розшукі. На гэта ў свой час звярнуў увагу М. Багданаў: «...прымета функцыянальнай аднаразовасці, гэтаксама як і звязаная з ёй прымета ўтваральнасці (неўзнаўляльнасці), верагодна, не з’яўляюцца рэлевантнымі для маўленчых наватвораў, бо той ці іншы наватвор можа ўжывацца (не стварацца

наноў!) шматразова» (Богданов, с. 143). З думкай М. Багданава пагаджаецца і беларускі даследчык М. Шабовіч, які лічыць, што «хоць функцыянальная аднаразовасць уласціва большасці аказіянальных слоў, яе не варта ўключаць у лік абавязковых прымет аказіяналізма, бо ёсць шмат аўтарскіх наватвораў, якія маюць некалькі выпадкаў ужывання» (Шабовіч 1994, с. 66). Дарэчы, з'ява неаднаразовага выкарыстання аўтарскіх неалагізмаў характэрная для многіх літаратурных моў. Так, В. Нікульцава налічыла 57 ідэнтычных неалагізмаў у І. Севяраніна і У. Маякоўскага, з якіх 20 з'яўляюцца абсалютнымі двойнікамі: *нудь, стихозы, морево, зальдзіцца, хамий, сверхдредноут, оветренный, слёзовый, весениться, огоньть, одиночить, рьянь, дружий, царий, сонь, новь, белёсо, лазорье, острожно, утло* (Нікульцева, с. 59). Адны і тыя ж аказіяналізмы выкарыстоўвалі ў творах 1920-х гг. і маладыя паэты-маладнякоўцы, якія ставілі сабе за мэту стварэнне новых слоў і ўвядзенне іх у агульны ўжытак. Паэт і тэарэтык беларускай літаратуры таго часу У. Дубоўка нават лічыў, што «калі якое-небудзь слова, ужытае ў паэтычным творы, другім не ўжываецца, яго трэба адкідаць, прабуючы новае» (Дубоўка, с. 5).

І ўсё ж адзінкавасць выпадкаў удалай індывідуальна-аўтарскай моватворчасці наўрад ці дазваляе ўсумніцца ў «функцыянальнай аднаразовасці» як адной з найважнейшых прымет аказіянальнай лексікі. Нягледзячы на тое, што адзін і той жа наватвор выкарыстаны некалькімі аўтарамі або адным аўтарам некалькі разоў, «ён усё роўна захоўвае аднаразовасць свайго ўжывання, бо ў спалучэнні са словамі набывае розныя значэнні або адценні значэння» (Зразікава, с. 13).

Прыналежнасць да маўлення. Ужо ў першых тэарэтычных працах па індывідуальна-аўтарскіх неалагізмах выказваецца думка аб тым, што «прыналежнасць да маўлення – адна з самых галоўных адзнак аказіянальнага слова» (Лыков 1976, 11). Аднак шэраг даследчыкаў крытычна ставіцца да такога вызначэння, паколькі «калі слова рэалізавана ў маўленні хоць бы адзін раз, – значыць, яно з'яўляецца сродкам зносін пэўнага чалавека з іншымі людзьмі і можа быць узятая з яго памяці як гатовая для выкарыстання адзінка, як і любое агульнамоўнае слова» (Габінская, с. 45). На думку А. Жыгаравай, растлумачыць пераход аказіянальных слоў у разрад узуальных немагчыма, калі разглядаць іх толькі як маўленчую з'яву (Жыгарева, с. 7). Многія лінгвісты прапануюць у сувязі з гэтым разглядаць аказіянальныя словы як «пераходнае звяно» паміж маўленнем і агульнанароднай мовай, паколькі маўленне суадносіцца толькі з індывідуальнай мовай, якая і можа выступіць своеасаблівым донарам для агульнанароднай мовы.

Ад чаго залежыць пераход аказіяналізмаў у склад агульнаўжывальнай лексікі. Актуальным на сённяшні дзень застаецца і пытанне адносна шляхоў пераходу аказіянальных слоў у разрад узуальных. Напрыклад, А. Жыгарава ў гэтым працэсе вылучае чатыры пазіцыі: 1) маўленчы статус слова на момант узнікнення; 2) уваходжанне яго ў індывідуальную мову; 3) замацаванне, актыўнае ўжыванне і ўзнаўленне ў індывідуальных мовах пэўнай групы асоб; 4) распаўсюджанне ў агульнанароднай мове (Жигарева, с. 7). На нашу думку, гэтыя палажэнні ў дачыненні да канкрэтных славянскіх моў павінны дапаўняцца з улікам сацыялінгвістычнага стану іх функцыянавання ў адносінах да кантактуючай мовы (як гэта назіраецца ў Беларусі з яе дэклараваным дзяржаўным беларуска-рускім двухмоўем). Важную ролю ў гэтым працэсе таксама адыгрывае цытаванне найбольш «ходкіх» аказіянальных адзінак у навуковых і навукова-папулярных працах, вучэбных падручніках і дапаможніках, нарэшце – іх фіксацыя ў акадэмічных слоўніках, слоўніках мовы асобных аўтараў. Апошнія ўяўляецца асабліва важным, бо, як справядліва лічыць аўтар-складальнік «Вялікага слоўніка беларускай мовы» Фёдар Піскуноў, «словатворчасць носьбітаў беларускай мовы, ад майстроў прыгожага пісьменства да пачаткоўцаў, – гэта рухавік яе развіцця, прынцып жа «няма ў слоўніку – абыдземся іншым» – першы крок да закасацення і заняпаду» (Піскуноў, VI).

Пераход індывідуальна-аўтарскіх утварэнняў у разрад агульнаўжывальнай лексікі павінен успрымацца як цалкам заканамерная і мэтанакіраваная з’ява. На мяжы II–III тысячагоддзяў інавацыйна-аўтарскае словаўтварэнне выступае адным з найважнейшых і дзейнасных стымулятараў далейшага развіцця і ўдасканалення розных структурных узроўняў сучасных славянскіх моў.

Бібліяграфічныя спасылкі

- Аржанов – Аржанов А. А. Закон есть закон // Журналист. № 3. 1968. С. 20–25.
Ахманова – Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд. М., 1969.
Басава – Басава Г. І. Некаторыя асаблівасці ўжывання аказіянальных слоў у мастацкіх тэкстах // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. 1987. № 1. С. 57.
Белова – Белова Б. А. Спецкурс «Вопросы индивидуально-авторского словотворчества» // Русское слово в языке и речи : сб. ст. / Кемер. гос. ун-т. Кемерово, 1977. Вып. 2. С. 115–124.
Бідэр – Бідэр Г. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX ст. : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. Акад. навук Беларусі. Мінск. 1998.

Богданов – *Богданов Н. А.* Словообразовательная структура речевых новообразований (на материале писем русских писателей второй половины XIX в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Алма-Ата, 1979.

Винокур – *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка. М., 1943.

Булахаў – *Булахаў М. Г.* Лексікалогія // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка, арфаграфія, лексікалогія : падручнік / М. В. Бірыла і [інш.]. Мінск, 1961.

Волошин – *Волошин Ю. К.* О дифференциальном подходе к новым словам современного английского языка // Уч. зап. Моск. пед. ин-та. 1975. Т. 471.

Габинская – *Габинская О. А.* Типология причин словотворчества. Воронеж, 1981.

Григорьев – *Григорьев В. П.* Словотворчество и смежные проблемы языка поэта. М., 1986.

Дубоўка – *Дубоўка У.* Фармальна-мастацкія дасягненні маладнякоўцаў // Сав. Беларусь. 25 лістап. 1925.

Жигарева – *Жигарева Е. А.* Авторские новообразования и их функции в письмах А. П. Чехова : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Л., 1983.

Загрузная – *Загрузная И. Л.* Семантическая и словообразовательная структура окказионализмов в поэзии Н. Асеева : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Л., 1983.

Земская – *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973.

Зразікава – *Зразікава В. А.* Семантычная і словаўтваральная структура індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (на матэрыяле беларускіх мастацкіх твораў першай палавіны XX ст.) : дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.01 / Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2006.

Каўрус – *Каўрус А.* З творчай лабараторыі Цішкі Гартнага. Слова даўняе і сучаснае // Род. слова. 2007. № 12. С. 33–35.

Квятковский – *Квятковский А. П.* Словарь поэтических терминов. М., 1940.

Ковалевская – *Ковалевская Е. Г.* Вопрос об узуальном и окказиональном в лингвистической литературе // Узуальное и окказиональное в тексте художественных произведений: межвузов. сб. науч. тр. Л., 1986.

Колесников – *Колесников Н. П.* Словарь неологизмов В. В. Маяковского. Тбилиси, 1991.

Копачь – *Копачь Г. І.* Аказіяналізмы ў сучаснай беларускай паэзіі // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 1981. № 1. С. 21–24.

Крамко – *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. Мінск, 1967–1968. Т. 2 / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. 1968.*

Лопатин – *Лопатин В. В.* Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. М., 1973.

Лукашанец – *Лукашанец А. А.* Актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні // Беларуская мова ў другой палове XX ст. : матэрыялы міжнар. навук. канф. Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. акад. навук Беларусі. Мінск, 1998. С. 19–27.

Лыков 1968 – *Лыков А. Г.* Заметки об окказиональных и потенциальных словах // Вопросы современного русского языка. Краснодар, 1968.

Лыков 1976 – *Лыков А. Г.* Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). М., 1976.

Львова – *Львова Э. Л.* Новообразования в прозе Ю. Нагибина // Рус. речь. 1980. № 1. С. 47–52.

Маноли – *Маноли И. З.* Потенциальная лексика современного французского языка. Кишинев, 1981.

Намитокова – *Намитокова Р. Ю.* Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов н/Д, 1986.

Никульцева – *Никульцева В. В.* Идентичные окказионализмы в творчестве Игоря Северянина и Владимира Маяковского // Рус. яз. в шк. 2004. № 1. С. 59–64.

Новоселова – *Новоселова А. Г.* Слова окказиональные и слова потенциальные (на материале советской публицистики) // Русское языкознание : респ. междуведомств. науч. сб. Киев, 1984. Вып. 9.

Перцова – *Перцова Н. Н.* Словотворчество и связанные с ним проблемы идиостиля Велимира Хлебникова : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Николаева. М., 2000.

Піскуноў – *Піскуноў Ф. А.* Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка (каля 223 тысяч слоў). Мінск, 2012.

Прыгодзіч – *Прыгодзіч М. Р.* Словаскладанне ў беларускай мове. Мінск, 2000.

Прыгодзіч – *Прыгодзіч М. Р.* 3 гісторыі вывучэння аказіянальнай лексікі беларускай мовы // Слова ў кантэксце часу: да 80-годдзя прафесара А. І. Наркевіча : зб. навук. пр. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь ; Беларус. дзярж. ун-т. Мінск, 2009.

Прыгодзіч – *Прыгодзіч М. Р.* Аказіяналізмы як крыніца папаўнення лексічнага саставу сучаснай беларускай мовы // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2009. № 2. С. 34–36.

Рагойша – *Рагойша В. П.* Паэтычны слоўнік. 3-е выд., дапрац. і дап. Мінск, 2004.

Семирская – *Семирская Т. В.* Окказионализмы с семей времени в произведениях Велимира Хлебникова // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2005. № 1. С. 46–50.

Смирницкий – *Смирницкий А. И.* К вопросу о слове // Вопросы теории и истории языка. М., 1954.

Суркова – *Суркова Е. С.* Кирилло-Мефодиевская филологическая школа (IX–X вв.): знания о языке, семиотические идеи : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.03 / Белорус. гос. ун-т. Минск, 2011.

Урбанович – *Урбанович И. Г.* Индивидуально-авторские и фразеологические единицы в художественной прозе Фазиля Искандера: структурно-семантический и функциональный аспекты : автореф. дис. канд. ... филол. наук : 10.02.02 / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2010.

Фельдман – *Фельдман Н. И.* Окказиональные слова и лексикография // Вопр. языкознания. 2003. № 4. С. 64–73.

Ханпира 1966 – *Ханпира Э. И.* Смысловая структура окказионального слова в языке Маяковского // Рус. яз. в шк. 1966. № 6. С. 30–36.

Ханпира 1972 – *Ханпира Э. И.* Оказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка). М., 1972.

Шабовіч 1991 – *Шабовіч М.* Аказіянальныя назоўнікі ў мастацкіх тэкстах 20-х гадоў XX ст. // Моўныя адзінкі ў кантэксте : зб. навук. арт. / Мін. дзярж. пед. ін-т. Мінск, 1991.

Шабовіч 1994 – *Шабовіч М. В.* Аказіяналізмы ў беларускіх мастацкіх тэкстах (да праблемы даследавання) // Слова. Вобраз. Кантэкст : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т. Мінск, 1994.

Шакун – *Шакун Л. М.* Словаўтварэнне. Мінск, 1978.

Шовгенова – *Шовгенова З. К.* Авторские новообразования в публицистических текстах Е. Евтушенко. Ростов н/Д, 1996.

Якобсон – *Якобсон Р.* Новейшая русская поэзия. Прага, 1921.

Янович – *Янович Е. И.* Словообразовательные новации современной русской речи в свете исторических тенденций развития русского языка (на материале текстов СМИ) // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2009. № 2. С. 36–41.

ІНДЫВІДУАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПРЫСЛОЎІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: АСАБЛІВАСЦІ СЛОВАЎТВАРЭННЯ, ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫ СТАТУС¹

Добра вядома, што лексічны састаў любой жывой мовы няспынна развіваецца, удасканальваецца як унутрыструктурна, так і за кошт з’яўлення новых слоў, звязаных з навукова-тэхнічным прагрэсам, працэсамі тэрміналагічнай інтэрнацыяналізацыі, сацыяльнымі і культурна-грамадскімі пераўтварэннямі ў жыцці як асобных краін і народаў, так і цэлых кантынентаў. З развіццём пісьменства, з’яўленнем пісьмовых тэкстаў не толькі рэлігійна-кананічных, але і свецка-мастацкіх, адпаведна і станаўленнем інстытута канкрэтнага аўтарства, пачынаюць вылучацца дзве нераўназначныя ў колькасных і функцыянальных адносінах групы неалагізмаў. Першую з іх утвараюць неалагізмы агульналітаратурнага выкарыстання, якія выступаюць як назвы новых паняццяў, рэальных аб’ектаў, што з’явіліся ў сувязі з неабходнасцю намінацыі камунікатыўна-значных з’яў як выніку развіцця навукі, тэхнікі, вытворчасці, сацыяльна-эканамічных і палітычных працэсаў у грамадстве пэўных эпох

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Індывідуальна-стылістычныя прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці словаўтварэння, функцыянальны статус // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. 2013. № 1. С. 12–16.

(гл. Стариченок 2008, с. 341–342). Кардынальныя змены ў беларускім грамадстве на мяжы II–III тысячагоддзяў выклікалі істотныя змены і ў лексічным складзе беларускай літаратурнай мовы, папаўненне якога адбываецца «за кошт новаўтварэнняў, запазычанняў з іншых моў, набывання новых значэнняў агульнавядомымі словамі і вяртання слоў з пасіўнага запasu» (Уласевіч, Даўгулевіч 2009, с. 12–13). Аўтары «Слоўніка новых слоў беларускай мовы» прыводзяць каля 4500 новых слоў і выразаў, што адлюстроўваюць практычна ўсе важнейшыя сферы сучаснага жыцця.

Другую групу неалагізмаў складаюць індывідуальна-стылістычныя ўтварэнні, якія маюць канкрэтнага аўтара і характарызуюцца асаблівай выразнасцю, свежасцю і вобразнасцю. Гэтыя словы пакуль што не знайшлі шырокага і дастаткова поўнага адлюстравання ў беларускай лексікаграфіі, хоць пэўныя спробы і напрацоўкі ў гэтым рэчышчы існуюць (гл. Прыгодзіч 1990; Басава, Прыгодзіч 1995; Каўрус 1998; Солахаў 2006; Шабовіч 2008). Дарэчы, аўстрыйскі беларусіст Герман Бідэр яшчэ ў 1997 г. на навуковай канферэнцыі ў Мінску заўважыў, што «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы... павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, *аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў* (курсіў наш. – М. П.), і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моў» (Бідэр 1998, с. 5).

Індывідуальна-стылістычнае словаўтварэнне ў сучаснай (новай) беларускай літаратурнай мове першапачаткова, бясспрэчна, адбывалася пад уплывам мастацкіх узораў рускай класічнай літаратуры, у якой з часоў А. Пушкіна, Ф. Дастаеўскага, М. Салтыкова-Шчадрына, А. Чэхава дастаткова шырока практыкавалася аўтарская неалагізацыя. Дзеля справядлівасці можна адзначыць, што аўтарскія наватворы не такая ўжо рэдкая з’ява ў помніках старабеларускага пісьменства, асабліва мастацкага і рэлігійна-палемічнага зместу, аднак у выніку розных прычын, найперш экстралінгвістычных, гэтая з’ява тады вялікага пашырэння не атрымала ды і аб’ектыўна атрымаць не магла. Тым не менш патэнцыяльна многія прыёмы стварэння аўтарскіх неалагізмаў у тыя далёкія часы, напэўна, не страціліся, і на новым этапе развіцця беларускай мовы, дзякуючы падтрымцы вусна-фальклорных узораў, а таксама набыткаў рускай мастацкай літаратуры, атрымалі новае развіццё.

Гэтыя папярэднія развагі непасрэдным чынам датычацца і аб’екта аналізу ў нашым артыкуле. Адзначым толькі, што ў колькасных адносінах наватворы-прыслоўі значна саступаюць назоўнікам і прыметнікам, аднак спецыфіка іх утварэння і асабліва функцыянальны статус у сучаснай беларускай мове больш паказальныя ў параўнанні з іншымі часці-

намі мовы. Зрэшты, і цікавасць да іх з боку лінгвістаў стала выяўляцца толькі ў апошнія гады, найперш дзякуючы працам маладой даследчыцы І. М. Курловіч (гл. Курловіч 2011).

Як вядома, «адвербіялізацыя як пераход слоў, словаформаў і словазлучэнняў знамянальных часцін мовы ў прыслоўі была абумоўлена неабходнасцю выражэння прыметы дзеяння» (Груца 2013, с. 43; Перавалава 2005) і выяўляецца ўжо ў самых ранніх помніках славянскага (стараславянскага) пісьменства: *безаконьне, благоверьне, весело, зъле, кротъце, крепъко, незавидьно, нечьстьне, онъде, очивистъ, печальнъ, потомъ, пророчьскы, свято, сильно, стръмоглавъ, тврьдо, тихо, оутре, оучастьне, чисто, човеколюбьне, ясно* (гл. Старославянский словарь 1994).

У значнай ступені прыслоўі і прыслоўныя словазлучэнні старажытнага перыяду паслужылі ўзорам для ўтварэння іншых адзінак у асобных мовах усходніх славян (гл. Шуба 1962; Янович 1987). Варта адзначыць, што ў пэўных выпадках такія словы па-рознаму афармляліся і часта суіснавалі паралельна, як даўняе і новае, што паступова выкрышталізоўвалася пад уплывам асаблівасцей мясцовага маўлення. Увогуле лексіка-словаўтваральная варыянтнасць у старабеларускіх тэкстах тлумачыцца найперш адначасовым ужываннем як стара(царкоўна)славянізмаў, так і агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх па паходжанні лексічных адзінак. Прыкладаў такога паралельнага выкарыстання прыслоўяў рознага паходжання і адпаведна графіка-арфаграфічнага афармлення ў помніках старабеларускага пісьменства больш чым дастаткова. Параўн.: *безлепъ, безлепа* – дарэмна, без патрэбы, памылкова; *гораздо, гараздо, горазда* – 1) добра, умела, 2) значна, многа; *марна, марне, марно* – 1) дарэмна, марна, бескарысна, упустую, 2) тужліва, журботна; *оттуда, оттуде, оттуду, оттудѣ, оттуды* – адтуль, з таго месца; *поготову, поготовью, поготовью, поготовю* – 1) пагатоў, тым больш, 2) напатагове, у гатоўнасці; *поране, порано, поранку, порану* – зранку, раніцай, ранкам; *сілна, сілне, сілно, сільно* – 1) сілком, гвалтам, 2) з вялікім намаганнем, з вялікай сілай, 3) вельмі, надта, моцна, 4) многа; *стамтоль, стамтоля, стамтуль, стамтуля* – адтуль (гл. Гістарычны слоўнік беларускай мовы, вып. 1–32).

Сярод гэтай разнастайнасці словаўтваральных формаў і варыянтаў агульналітаратурнага ўжытку можна выдзеліць і прыслоўі выпадковага, аказіянальнага (ад лац. *occasía* – ‘выпадак’) выкарыстання, якія, напрыклад, у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» сустракаюцца толькі як адзінкавыя і характэрныя толькі канкрэтным тэкстам (у асобных з іх ёсць і свае аўтары – пісцы, перапісчыкі, перакладчыкі). Да такіх слоў можна аднесці: *арматно, антыквітусъ, богумерзко, босо, взабедрa, вночнодневно, властительски, вручъ, герматно, горчично, документали-*

терзь, златозарне, по-простацку, прогономъ, сакраментальне, силомоцью і да т. п. Параўн.: *яко хто можае, арматно* до Полоцка збеглі; і многа пролі крыві хрысціянскіх таго ж быс *богоумерзько* зрети; за всю тую дваццаць годъ і за два годы жона мая *смачно* ела, і пила, і *вкрасне* ходіла; ведаць рачішъ о его подвигахъ, о потахъ, *вночноднєвно* стоянью, о працах, роботахъ; кгда княз Трубецкіі подышоу *герматно* з рознымі воеводамі; радуіся *златозарне* Коузмо; студэнты езуітскіе... нашедши на колеумъ рускіі... *моцно-кзвалтомъ* били, штурмы чинілі; рекль ку ней *кунштом*; Яска Ковалік, едучі... на коні... *прогоном* з жоны моее шапъку... з голavy сорвалъ і взялъ; комисаръ купіць возъ сена і не плаціць, *силомоцью* узяць (Гістарычны слоўнік беларускай мовы, вып. 1–32).

Аднак найбольшага развіцця індывідуальна-аўтарская неалагізацыя ў галіне прыслоўяў, як і іншых часцін мовы, дасягае ў XX – пачатку XXI ст. Пры гэтым можна выдзеліць некалькі тэндэнцый.

Першая з іх характарызуецца адсутнасцю строгай графіка-арфаграфічнай нормы пры ўтварэнні неалагізмаў і цалкам залежыць ад індывідуальнага густу творцы, арыентацыі яго на народныя або кніжныя ўзоры, набліжэння да рускамоўных або польскіх варыянтаў. Прыкладам такой тэндэнцыі можа служыць аўтарская неалагізацыя Янкі Купалы і Якуба Коласа, якія добра ведалі як польскую, так і рускую літаратуру і, несумненна, улічвалі, хоць і па-рознаму, спецыфіку гэтай з’явы ў адпаведных мовах.

Так, па падліках І. М. Курловіч, у мове твораў Янкі Купалы выкарыстана 47 прыслоўяў-наватвораў: *адналькова, беспатольна, браточна, бясхлебна, гаманіста, званіста, злалюдна, непрасветна, падхалімна, паклонна, песнярыста, п’яна-звонка, смагла, фікцыйна* і інш. (гл. Курловіч 2012б, с. 173; Бобрык 1997, с. 44–62). Акрамя таго, даследчыца адзначае 62 запазычанні з рускай мовы і 43 спаланізаваныя словаформы: *быстра, вавек, гібельна, дарам, магуча, няскора; агнісце, барджэй, спольна, чынна* і інш. Пры гэтым Янка Купала «імкнуўся выкарыстоўваць словаформы, якія не супярэчылі асаблівасцям беларускай мовы», а калі і ўводзіў іншамоўныя запазычанні, то толькі тыя з іх, «якім у беларускай мове не было адпаведных намінацый у галіне новых формаў жыцця і побыту» (Курловіч 2012б, с. 173).

Падобная з’ява ў пэўнай ступені была характэрная і для моўнага наватарства Якуба Коласа. Хоць, варта адзначыць, у абодвух класікаў беларускай літаратуры былі і свае прыярытэты, а хутчэй звычайкі-схільнасці да выкарыстання тых ці іншых прыслоўных словаформаў. Знаны беларускі даследчык-стыліст А. А. Каўрус, напрыклад, заўважае, што «ў зборніку вершаў “Песні жалбы” ўжываецца слова *вакруг* (адзін раз побач з яшчэ некалькімі русізмамі) і беларускія прыслоўі *вакол, навакола*...

Нягледзячы на тое, што ў лексіконе маладога пісьменніка было як рускае слова *вакруг*, так і яго беларускія сінонімы, ён у паэме “Сымон-музыка” (першая рэдакцыя, аўтограф) паслядоўна ўжывае *вакруг*. Відаць, аўтар разглядаў яго як *арганічны элемент паэтычнай мовы* (курсіў наш. – М. П.)» (Каўрус 2012, с. 41). Дададзім таксама, што пазней пры рэдагаванні сваіх твораў Якуб Колас «рашуча адстойваў ужыванне слоў “громка”, “трудна”, “крэпка”» (Лужанін 1997, с. 205–206). Адзначым пры гэтым, што фактычна ніводнае з гэтых і іншых прыслоўяў (тыпу *ўдваём, навясю, неўзначай, церасчур, зра, моўча, утраім* – прыклады з твораў Янкі Купалы, П. Пестрака, Ц. Гартнага, В. Дуніна-Марцінкевіча намі ўзяты з манаграфіі П. П. Шубы) не замацавалася ў якасці літаратурнай нормы, тое ж адбылося і з рускімі па паходжанні прыслоўямі *далой, сільна, очынь, воўсі, здзесь, аднажды, сычас, ніня, вдваём, па-разному, увяздзе*, што сустракаюцца ў беларускіх народных гаворках (гл. Шуба 1962, с. 183–184).

Другая тэндэнцыя, што выяўляецца ў працэсе аўтарскай неалагізацыі, датычыцца найперш 1920–30-х гг. і звязана з утварэннем нава-твораў па выпрацаваных менавіта ў гэты час узорах і мадэлях, у многім эксперыментальніцкіх, надумана-штучных, праз якія рабіліся спробы надаць беларускай лексіцы большы нацыянальны каларыт і нават рэкамендаваць яе ў якасці літаратурнай нормы (гл. Прыгодзіч 2009, с. 34). Параўн.: *арлінагорба, віхраваста, дамэтна* (У. Дубоўка), *агнявіста, буйна-мяцежна, вірабурна, вольнагучна* (П. Трус), *залатаструнна* (Янка Купала), *крыўдна-весела* (З. Астапенка), *гаротна-журботна* (Я. Колас), *скрозьсоння* (М. Гарэцкі) і інш.

Трэцяя і, на нашу думку, найбольш плённая тэндэнцыя звязана з арыентацыяй на літаратурна-ўзуальныя спосабы і прыёмы стварэння неалагізмаў, з істотным пашырэннем семантыка-граматычных магчымасцей утворанага слова, яго ўключэннем у сферу патэнцыяльна магчымага, а адсюль і амаль незаўважнага на фоне ўзуальных адзінак: *адчайдушна, зверагласна* (У. Караткевіч), *акардэонна, арфічна* (Л. Дранько-Майсюк), *багатадумна* (М. Грамыка), *барытанальна* (А. Вярцінскі), *баечна-пекна* (З. Бядуля), *блакадна* (У. Карызна), *арангутанна* (А. Русецкі), *веснавейна* (М. Дукса), *вырайна, ратоўча* (М. Мятліцкі), *грыбна, смольна, муравейна* (П. Панчанка), *мальбоўна* (Н. Гілевіч), *маладзікова, клянова* (Д. Бічэль-Загнетава), *неперавучна* (С. Панізнік), *курлыста* (В. Аксак) і г. д. Такія і падобныя словаформы, на думку А. Каўруса, не выбіваюцца, не выдзяляюцца ў складзе лексікі агульналітаратурнага словаўтварэння, яны «патэнцыйна скіраваныя ў моўную практыку», большасць з іх утворана «ў поўнай згодзе з правіламі беларускага словаўтварэння, яны семантычна выяўныя, зразумелыя, часта нават без кантэксту» (Каўрус 2007, с. 34).

І ўсё ж пры больш дэталёвым аналізе лёгка заўважаецца, што новаўтвораныя словы поўнасьцю не ахопліваюцца словаўтваральнай парадыгмай, выступаюць, вобразна кажучы, знаёмым незнаёмым.

Так, агульнавядомым фактам з’яўляецца ўтварэнне прыслоўяў на -о(-а) ад прыметнікаў і ад’ектывавальных дзеепрыметнікаў тыпу *весела, гарача, дбайна, паныла, прыгожа, радасна, сарамліва, сціпла, тайна, удала, эфектна*. У мове ж мастацкай літаратуры на ўзор адпрыметнікавых прыслоўяў выяўляецца значная колькасць слоў, утвораных непасрэдна ад асноў рэчывна-прадметных назоваў, а суадносна пасярэднік – прыметнік у іх увагуле можа адсутнічаць. Параўн.: *атарна, вінадарна, музейна, азёрна, борна, вульна, калодна* (Р. Барадулін), *блзотна* (С. Гаўрусёў), *рабінна* (А. Шушко), *бурытынова* (К. Мяшкова), *вэлюмна* (К. Камейша), *мрыйна* (І. Чыгрынаў), *кроніста, мазольна, небна* (М. Мятліцкі), *журбліва* (У. Мехаў), *клопатна* (М. Пазнякоў); *Бурытынна* спаўзла на павекі // апошняя стома фіналу (М. Касцюкевіч); *Грымяць над планетай апакаліптычна* // Калыханкі ціхія словы (С. Законнікаў); *Лаканічная хуткасць аб’явы токаўна падзейнічала на двух атлетаў* (В. Санько).

Празмернае захапленне некаторых літаратараў уласнымі наватворамі пэўных мадэлей неаднойчы станавілася прадметам лінгвістычных пародый. Напрыклад, у вершы «Выгодніста» Г. Юрчанка дасціпна парадзіруе новаўтварэнні А. Салтука тыпу *вугольчыста, іскрыніста, клініста* ўласнымі аказіяналізмамі-прыслоўямі на -ыст(-іст): *Паперыста, аловіста, // Задуміста, парнасіста, // Спрабую філасофіста – // Выходзіць выкрунтасіста. // Рыфмуліста, радковіста, // Чужыніста, угарыста, // Аб’ёміста, шматсловіста, // А значыць – ганарарыста*.

Зручным спосабам утварэння аўтарскіх прыслоўяў з’яўляецца аснова- і словаскладанне, дзякуючы якому ў беларускай літаратуры зафіксаваліся: *слепавочна* (Я. Колас), *вольна-расхадзіста, мнагаслоўна, стомільна, тудэма-сюдэма* (Я. Купала), *арлінагорба* (У. Караткевіч), *белааблока, чорнахмара, сырадойна* (Р. Барадулін), *аднанош* (В. Быкаў), *абенаж* (А. Масарэнка), *белакрыла* (А. Емяльянаў), *белабырозава, драпежназуба* (Я. Брыль), *грашова-аркушна* (Б. Кастрыца), *гартанна-арганна* (А. Вярцінскі), *зеленаграйна* (К. Жук), *кывадарожна* (С. Панізнік), *навукова-гніламёдна* (Р. Барадулін), *малітварука, зорнаспеўна, сонечнавока* (М. Шабовіч), *прамалобна* (А. Федарэнка), *скупаслоўна* (Ф. Янкоўскі), *шчымотна-міла, воклічна-галосна, светліста-годна* (М. Мятліцкі), *штоног* (В. Шырко), *ляlechна-прыгожа* (Л. Рублеўская), *люкс-шык-окейна* (А. Масарэнка), *насцярожана-скрушина, балюча-трагічна* (А. Нафрановіч) і інш.

У навуковай літаратуры фактычна з самага пачатку даследавання феномена аўтарскага слова неаспрэчным лічыцца меркаванне аб малаверагоднасці набыцця аказіяналізмамі статусу ўзуальных адзінак.

І сапраўды, у большасці выпадкаў, «абслугоўваючы пэўны кантэкст... дадзеную моўную сітуацыю, яны не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове, увайсці ў агульнае ўжыванне» (Лопатин 1973, с. 65). Аднак, на нашу думку, такое сцвярджэнне будзе справядлівым у дачыненні да так званых сучасных класічных моў з даўняй літаратурнай традыцыяй і, адпаведна, даўно ўсталяваным лексічным саставам і граматычным ладам. У сучаснай жа беларускай літаратурнай мове як мове параўнальна маладой і здольнай да актыўнага самапапаўнення і ўдасканалення свайго лексічнага саставу аўтарскія неалагізмы ў многіх выпадках могуць стаць і ўрэшце павінны ўвайсці ў лік узуальных адзінак. Лексіка-семантычны і функцыянальна-стылістычны аналіз такіх слоў, утвораных у XX – пачатку XXI ст. сведчыць аб выключных перспектывах такіх адзінак. І тут варта пагадзіцца не толькі з ужо згаданым раней Г. Бідэрам, але і з аўтарам «Вялікага слоўніка беларускай мовы» (2012) Ф. А. Піскуновым, які ў прадмове заявіў, што яго слоўнік фактычна ўпершыню ў беларускай лексікаграфіі з’яўляецца «істотным крокам для пераадолення негатывнага ўплыву ранейшых падыходаў і рэгламентацый», што неабходна адмовіцца ад шаблонаў рускамоўных крыніц і рэгрэсіўных поглядаў асобных айчынных мовазнаўцаў, якія імкнуліся не дапусціць у слоўнікі велізарнай часткі лексікі з-за яе нібыта «нелітаратурнага» характару. Дарэчы, у свой час прафесар Л. М. Шакун, які падтрымліваў думку аб наяўнасці ў нашай мове так званых патэнцыяльных слоў (неасемантызмаў і лексічных неалагізмаў тыпу сённяшніх *наклад*, *улётка*, *паасобнік*), небеспадстаўна адзначаў: «Словы такога роду могуць і не стаць рэальнымі (сацыяльнымі), а жыць у мове нібы пад спудам, у патэнцыі. Патэнцыяльныя словы па якіх-небудзь прычынах могуць і не пачаць ужывацца, аднак у выпадку неабходнасці могуць стаць шырокаўжывальнымі, бо ўтвараюцца па існуючых правілах, з’яўляюцца, па сутнасці, “правільнымі”» (Шакун 1978, 106; Марозава 2012, с. 123).

Сабраны намі корпус індывідуальна-стылістычных неалагізмаў сведчыць: аўтарскія наваторы-прыслоўі, як і шматлікія словы іншых часцін мовы, маюць усе падставы для ўваходжання ў тэзаўрусы сучаснай беларускай літаратурнай мовы і павінны з неабходнай паўнатай адлюстроўвацца ў слоўніках і даведніках узуальна-нарматыўнай лексікі. У пераважнай большасці выпадкаў яны даўно ўжо сталі набыткам агульналітаратурнага ўжытку, проста мы гэтага своечасова не заўважылі або не імкнуліся гэта зрабіць. Скажам, сярод прыслоўяў тыпу *драпежна*, *гойна*, *задуменна-бездакорна*, *звышжахліва*, *займальна*, *інтрыгоўна*, *клопатна*, *надзённа*, *невymoўна*, *насамрэч*, *насампраўдзе*, *павольна*, *пяшчотна*, *самотна*, *суцешна*, *уладарна*, *шматгранна* і да т. п. наўрад

ці хто з прафесіяналаў-мовазнаўцаў зможа бездакорна выдзеліць аўтарскія і нарматыўна-ўжытковыя словы. Створаная па прадуктыўных у мове тыпах і мадэлях пераважная большасць «выпадковых» (аказія-нальных першапачаткова) слоў спакойна і нязмушана ўвайшла ў агульналітаратурны слоўнік. Шкада толькі, што сёння ў нас усё яшчэ няма вялікага акадэмічна-поўнага лексікона сучаснай беларускай мовы, які б мог засведчыць па магчымасці ўсё лексічнае багацце роднай гаворкі. І тады б цяперашні старшыня Міжнароднага камітэта славістаў прафесар А. А. Лукашанец, справядліва адзначыўшы актыўнае папаўненне беларускай мовы новымі лексічнымі адзінкамі як за кошт іншамовных запазычанняў, так і дзякуючы стварэнню новых слоў за кошт уласных моўных рэсурсаў шляхам словаўтварэння (*рэкламшчык, мітынгант, нападальнік, бізнесоўца, мысляр, гутарык* і інш.) і вяртання ў актыўны ўжытак слоў з перыферыі моўнай сістэмы (*выстава, сумнеў, аповед* і інш.), змог бы прыгадаць і шмат якія аўтарскія неалагізмы, што даўно і, думаецца, безваротна ўкараніліся ў літаратурна-моўнае асяроддзе беларусаў (гл. Лукашанец 2013, с. 1–2).

Перакананы, што дбайна сабраныя і зафіксаваныя ў слоўніках аўтарскія неалагізмы здольныя і павінны стаць адной з важнейшых крыніц папаўнення і абнаўлення лексічнага саставу беларускай мовы на сучасным этапе яе гістарычнага развіцця.

Бібліяграфічныя спасылкі

Басава, Прыгодзіч 1995 – *Басава Г., Прыгодзіч М.* Аўтарскія неалагізмы // Род. слова. 1995. № 8. С. 51–64; № 10. с. 68–73; № 12. С. 62–65.

Бідэр 1998 – *Бідэр Г.* Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX ст. : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 22–24 кастр. 1997 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; Нац. акад. навук Беларусі, Мінск. 1998. С. 5–9.

Бобрык 1997 – *Бобрык У. А.* Купалаўскія наватворы // Скарына і наш час : матэрыялы II Рэсп. навук. канф., Гомель, 1997 г. / рэдкал.: У. В. Анічэнка (гал. рэд.), М. М. Воінаў, А. А. Станкевіч. Гомель, 1997. С. 44–62.

Груца 2013 – *Груца А.* Адвербілізацыя і яе трансфармацыя ў беларускай мове // Род. слова. 2013. № 1. С. 43–44.

Каўрус 2007 – *Каўрус А.* З творчай лабараторыі Цішкі Гартнага. Слова даўняе і сучаснае // Род. слова. 2007. № 12. С. 33–35.

Каўрус 1998 – *Каўрус А.* Словы без прапіскі. Пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы // Род. слова. 1998. № 11; 1999. № 3, 7, 8, 10; 2000. № 1, 3, 5, 8, 12; 2001. № 4, 8; 2002. № 1, 3, 6; 2004. № 3, 4, 6; 2005. № 1, 5, 9, 10, 11, 12.

Каўрус 2012 – *Каўрус А.* З абсягу нармалізацыі літаратурнай мовы (паводле паэм Якуба Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка») // Род. слова. 2012. № 10. С. 37–42.

Курловіч 2011 – Курловіч І. М. Прыслоўі няпэўна-колькаснай семантыкі многа ў гісторыі беларускай мовы // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. 2011. № 3. С. 38–43.

Курловіч 2012а – Курловіч І. Даследаванне прыслоўя ў беларускай мове // Род. слова. 2012. № 9. С. 48–50.

Курловіч 2012б – Курловіч І. М. Прыслоўе ў мове твораў Янкі Купалы // Мова – літаратура – культура : VII Міжнар. навук. канф., прысвеч. 130-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 27–28 верас. 2012 г. : зб. навук. арт. / пад агул. рэд. Т. І. Шамякінай. Мінск, 2012. С. 171–174.

Лопатин 1973 – Лопатин В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. М., 1973.

Лукашанец 2013 – Лукашанец А. Беларуская мова дазваляе нам уваходзіць у сусветную супольнасць з нацыянальна адметнымі тварамі: Інтэрв'ю Н. Шчарбачэвіч з дырэктарам філіяла «Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы» Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі // Звязда. 2013. 21 лют. С. 1–2.

Лужанін 1997 – Лужанін М. Колас расказвае пра сябе. Мінск, 1997.

Марозава 2012 – Марозава А. А. Неалагізацыя як крыніца лексічнай варыянтнасці ў сучаснай беларускай мове // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 2012. № 2. С. 119–124.

Перавалава 2005 – Перавалава Н. Прыслоўе // Род. слова. 2005. № 5. С. 57.

Піскуноў 2012 – Піскуноў Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. Мінск, 2012.

Прыгодзіч 1990 – Прыгодзіч М. Р. Кароткі слоўнік аўтарскіх неалагізмаў // Шчодрасць слова. Мінск, 1990. С. 76–77.

Прыгодзіч 2009 – Прыгодзіч М. Р. Аказіяналізмы як крыніца папаўнення лексічнага саставу сучаснай беларускай мовы // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. 2009. № 2. С. 34–36.

Солахаў 2006 – Солахаў А. В. Да праблемы лексікаграфічнага апісання аўтарскіх аказіяналізмаў // Надзённыя праблемы лексікалогіі і анамастыкі славянскіх моў : зб. навук. арт. / Мазыр. дзярж. пед. ун-т імя І. П. Шамякіна. Мазыр, 2006. С. 77–79.

Стариченко 2008 – Стариченко В. Д. Большой лингвистический словарь. Ростов н/Д., 2008.

Старославянский словарь 1994 – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / под ред. А. М. Цейтлин, В. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994.

Уласевіч, Даўгулевіч 2009 – Уласевіч В. І., Даўгулевіч Н. М. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мінск, 2009.

Шабовіч 2008 – Шабовіч М. Матэрыялы да слоўніка аказіянальнай лексікі 20–30-х гг. XX ст. // Род. слова. 2008. № 6. С. 48–49; 2009. № 12. С. 57–59.

Шакун 1978 – Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мінск, 1978.

Шуба 1962 – Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове: марфалагічны нарыс. Мінск, 1962.

Яновіч 1987 – Яновіч Е. И. Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. Минск, 1987.

ДЗЕ ХВАЛІ ЦІХАПЛЫННАЙ ВІСЛІЦЫ... (З ЛЕКСІКІ ГАВОРКІ ВЁСКІ ЛЫШЧА)¹

Здаўна прыцягвае ўвагу даследчыкаў Палессе, асабліва глыбінная яго частка – Піншчына. Адрэзаны ў мінулым ад навакольнага свету непраходнымі балотамі і пушчамі, гэты паўднёва-заходні рэгіён Беларусі па-ранейшаму застаецца найбольш самабытным у сваім развіцці, яшчэ і сёння ён – сапраўды заповітнае месца для самых разнастайных экспедыцый вучоных. І хоць сучаснасць імкліва ўрываецца ў жыццё палескага краю, накладвае адбітак на ўмовы гаспадарання яго насельнікаў, усё ж у мове палешукоў па-ранейшаму знаходзім самыя розныя рэлікты даўніх эпох, якія далі і даюць падставы многім навукоўцам шукаць тут прарадзіму славян.

За сорак кіламетраў на паўночны ўсход ад Пінска і на шашы Лагішын – Ганцавічы знаходзіцца мая вёска Лышча. Здаўна жывуць тут шчырыя і гаспадарлівыя людзі з пракаветнымі прозвішчамі Занкавец, Корзун, Крывецкі, Лінкевіч, Прыгодзіч... Ці не ад назвы нашай рэчкі Вісліцы, што да меліярацыі 50–60-х гг. XX ст. спакойна і павольна несла сваю даніну возеру Навадворскаму, паходзіць прозвішча славутага беларускага паэта-лацініста Сярэднявечча Яна Вісліцкага? Разляцеліся, раз'ехаліся па розных кутках зямлі выхадцы з Лышча, толькі ўлетку ажываюць вясковыя вуліцы, звіняць дзіцячымі галасамі – на радасць пасівелым бабулям (дзяды, за рэдкім выключэннем, даўно спачываюць на пагосце)...

Гаворцы жыхароў вёскі ўласцівы адметныя рысы ў галіне фанетыкі: а) ужыванне гука *i* на месцы этымалагічнага дыфтонга *ѣ* (яць) (*пісьня*, *сіно*); б) цвёрдае вымаўленне ў дзеяслоўных формах на *-ся* (*выспаўса*, *наплакаўса*); в) ужыванне канцавога *-ты* ў інфінітыве (*робыты*, *стояты*); г) адсутнасць дзекання і цекання (*дід*, *дытя*, *дэрво*, *вітёр*) і інш. Вызначаецца гаворка і многімі іншымі граматычнымі і лексічнымі асаблівасцямі.

Запісы рабіліся ў роднай хаце, з вуснаў маці Сцепаніды Якаўлеўны і бацькі Рыгора Іванавіча, родных і знаёмых аднавяскоўцаў. Падаючы гэты матэрыял, аўтар спадзяецца, што палеская лексіка яшчэ знойдзе свайго ўдзячнага чытача і даследчыка, дапаможа адчуць і перадаць своеасаблівасць менталітэту палешукоў, іх шчодрую і багатую душу, назіральнасць, тонкае разуменне навакольнай рэчаіснасці. Асабіста ж для мяне гэта – незабыўны да слёз у вачах напамін пра недалёкае мі-

¹ Упершыню надрукавана: Прыгодзіч М. Р. Дзе хвалі ціхаплыннай Вісліцы... (З лексікі гаворкі вёскі Лышча) // Род. слова. 2003. № 1. С. 35–39.

нулае, згадкі пра знаёмыя мясціны, сяброў, урэшце – шчымліва-горкае барадулінскае «трэба дома бываць часцей...»

БАБЫ-ГОРШКІ. Толькі мн. Несці малое дзіця за спінай. Садыс, унучок, на бабы-горшкі. Шчо, бабы-горшкі хочэш?

БАЗЮК. Запечаная ў страўніку сумесь з печані, нырак, мяса і інш. Добры ў тэбэ ўдаўса базюк, йіж і хочэцца. От як ты зробіш базюк, то я такога нэ ў кого нэ йіла.

БАЛАСАЦЬ, незак. Зырка гарэць. Зайшла до йіі ў хату, а дома нэкого нэма, оно огонь у пэчы баласае, накрычала, шчо нэ остаўляла хату самую.

БАРМАКІ, толькі мн. Вілы для насыпаньня бульбы. Возьмы бармакі, хучэй насыплеш, а з кошом цілы дэнь тут будэш сэдiты.

БОДЛЫ, толькі мн. Сухая сасновая або яловая ігліца. Бульба гэтой год нэ помэрзла: стўлькі бодлоў на ярус даў. Учора цілы дэнь йіздылі по бодлы, усі ярусы окрылі.

БОКСОЛЬ. Удар рукой, як у боксе (часта раптоўна). Нэ ліз, нэ чэпай дурня, а то дасць боксоля. У Косьці такі ўрэдны малы, як шчо, то ўжэ бабы боксоля дае.

БОМБОЧКІ. Настурцыя. У нас гэтые краскі настурцыею нэ зовут, а бомбочкі. Бо як одцвытэ, то ў йіх ягодкі злёныя остаюцца гэбы бдм-бочкі.

БРАТ НА БРАТА – ХУЖЭ КАТА. Прыказка. Вечно воны сварацца, усэ нішчо нэ поділять. Як у туй прыказцы: брат на брата – хужэ ката.

БРЫТАН. Чыста паголены, чырванашчокі чалавек. Прыйіхаў унук до Голі: здоровы, шчо брытан, аж лоб блішчэть.

ВІКО, ВІЧКО (памянш.). Драўляная планка, на якую абапіраецца адкрытая накрыўка ў скрыні (куфры). Постаў на вічко, бо як ляснэ, то бэз пальцоў останэсса.

ВІШАЛО. 1. Суровая нітка і грыбы, нанізаныя на яе. 2. Доўгі шэст, на якім развешваюць бялізну. Насушылі таке хорошэ вішало грыбуў, шчо хоть ты стуй да подывыс на йіх. Кінь ты гэты нагавыцы на вішало, попэру заўтра.

ВОЛОВАТЫ. Варажыць, гадаць (часта ў дзяцей). Волую, волую, на поліцы коўбасу чую (дзіцяч. лічылка).

ВУЙМА. Ніткі, якія не ўмясціліся ў ніт і бёрда (ткацк.). Зноў насновалі вуйму, куды йіі подіты, нэ знаю.

ВЫД. Твар. У Стэпана такі кідкі выд, шчо й на сэло, здаецца, нэ показваўса б.

ВЫСПІЎНЫК. Вясельны пірог і частаванне, што даецца маладымі за віншавальныя і велічальныя песні. Холодно тоўді было, людэй пуд укнамы пошчы й нэ было, але на выпіўнык знашлося трохі бабэй. І спэвалі хорошэ.

ВЫХРОВЫНА. Выхор на галаве. У твого Юркі, сынок, така ж выхровына, як і ў тэбэ була.

ВЫШЧУРЫТЫ. Доўга шукаць, знайсці. І дэ ты йёго вышчурыў? Я ўжэ думаў згубыў.

ВЭЛЁН. Вясельны галаўны ўбор нявесты. Гэта ж такі хорошы вэлён жэных прывьюз з Польшчы, дэ ты бачыла.

ГОЛОВОСІК. Рэлігійнае свята ў пачатку верасня. Головосік гэта такое свята. Кажуць, ніколі брат брату голову одсюк. От і назвал! так.

ДЗЮДЗІК. Парася. У дачыненні да дзіцяці – брудны, запэцканы. О-ёй! Шчо гэта ты наробыў: дзюдзік ты, а нэ дытя.

ДНЮЎКА. Дзённы заробак. – Шчо ўчора заробылі? – А так, днюўка будэ...

ДОСТАРЧАТЫ. Дагаджаць. Нэхай собі і обіжайецца, сама ж выновата. А я йюй бульш нэ буду достарчаты, хватыть мэнэ поганяты.

ДОШЧЭВЫЦА. Працяглы дождж, непагадзь. Цілы дэнь дошчэвыца, хоть ты з хаты нэ вылазь. І ў такую дошчэвыцу ты за сіном собраўса?!

ДРАПАКІ. Культыватар. Гэтую осэнь город нэ пэрэпахвала, оно попросыла, хлопцы драпакі пустылі, добрэ получилос. Вэсною нэ пахалі, оно драпакамы крохі пуднялі зэмлю, то вэльмы твэрдо було.

ДРУПАЛО. Марудлівы, павольны (пра чалавека). Кулькі тэбэ обжна ждаты?! Друпало, кошкаешса бэз конца, іды хучэй.

ДУРБАЛО. Дурань. Дурбало старое, колі ты ўжэ уўматы будэш, дэтэй постыдыўса б.

ДЭРВО. Драўляная стрэмка. Нэ плач, муй хорошэнькі, нэ плач, зарэ я тобі выму дэрво.

ДЭРЖАЛНО. Драўляны чаранок (часцей рыдлёўкі). Зусім побыў дэржално, трэба другэе шукаты да набыты.

ЖАР. Гарачае вуголле ў печцы. Добрэ напаліла, жар нэ вытрыматы. Як станэ холодно, то ў стэбку жар выносю, хоть трохі тэплій уўдэ, коб бульба нэ помэрзла.

ЖАРУЎКА. Лямпачка да кішэннага ліхтарыка.

Можэ ты, сынок, у Мінску жаруўку купыш, бо ў Пінску нэма.

ЖОВЭНЕЦ. Жоўты пясок, жаўтапес. За Пэском нэколі нэ родыло – одын жовэнэц. Той посадылі ліс, хай ростэ.

ЖОМЛЯТЫ, незак. Павольна жаваць, перажоўваць. Перан. павольна гаварыць. Шчо ты там жомляеш? Слова толком нэ скажэш. Ат, жомляе гэбы стары, шчо зубэй нэ мае...

ЖЭЛЕЗНЯК. Рыдлёўка. Нэ мучса, жэлезняком тут нэ поможэш. Трэба, мусыть, трактора шукаты, бо ныц нэ будэ.

ЖЭРЛО. 1. Стрыжань у пухліне. 2. Джала ў пчалы. Шыя боліть, скулу нарвало. Але нэ чэпай, нэхай выпіе, а потом жэрло выдавыш помаленьку.

Дытя пойіхало на сажалку карасей ловаты да пчолы покусалі, однэ жэрло аж у бровах было.

ЗАВЫДЛІВЫ. Зайздросны. Да нэ будь ты такім завыдлівым, жыткі нэ хватыць, коб усэ поробыты і побраты.

ЗАЕДІ (ЗАЕДЫ). Балячкі ў кутках вуснаў. Помаж, Людка, вазеліном заеді, і нэ чэпай ііх, пруйдэ. [Параўн. у Ф. Багушэвіча: «Не пайду, не трэба, бо кажучь, заедзі ад чужога хлеба губы абсядаюць» (Мая хата)].

ЗАКАБЭЙ. Закутак у запечку. Постаў вылкі ў закабэй. А вун як уда-рыць ійіі, то й полетіла ў закабэй.

ЗАКАБЭЙНЫК. 1. Тое ж, што і закабэй. 2. Нядужы, стары чалавек. Бу-вало, поўны закабэйнык за ранок чугануў наставыш, пока наготуеш усёму йіжу: і свынне, і корова, і тэлушка, і собі тожэ. Як буў молоды, то й хваліла і любыла, а як постарыў то оно і знае крычыць: «Закабэйнык стары!»

ЗАЧЫНАТЫ КРОСНЫ. Ладзіць ткацкі станок. Скажы, Манька, батьку, хай прынэсэ з горы ўсэ, будэм зачынааты кросны.

ЗБЫВАНКІ. Гульня з мячом (падобная да лапты). Хлопцы, пошлі ў збы-ванкі, але нэ бэрытэ Косьцю, бо ўсіх зноў наб'ё.

ЗДУХВЫНА. Бакавая частка жывата. А вун як даў у здухвыну, то я й упаў одразу, алё потом оддэчыў ёму добрэ-такі, будэ помніты.

ЗНЫМАТЫ СТОЛЮ. Тучна лаяцца, клясці, крычаць. От ужэ побра-ліса: нэхай ііх убрыкнэ, шчо нэ нэділя, то столю знымаюць. І колі ўжэ гэто кончыцца?

З ПЭРШОГО ПОЧАТКУ. Спачатку. З пэршого початку поздравым мо-лодых, коб у ііх усэ было добрэ: і ў хаты, і ў городаы, і на дворы, і ў хлеві, і шчоб у кожнуй шыбыны по сыночку да по дочцы.

ІМПЭТ. Выбуховая хваля пасля блізкага ўдару маланкі. У дуба гэто было. Такая ўжэ чорная хмара тоўді вышла, аж страшно. Сілі мы ў копы-цу сіна. А тут гром як ударыць, можэ мэтроў десять од нас, аж імпэтом проняло ўсіх.

КАНДЫБЫ. Хадулі. Так ужэ муй Іванко вырос, шчо як ідэ, то гэбы на якіх кандыбах.

КВАШЭЛІНА. Халадзец. Наварыў наш Казё ухі, да ўсю нэ пойілі, а ўра-но глянулі – настояшчая квашэліна.

КІРДУПЛІК. Пра малое дзіця (лагодн.). Шо то за кірдуплік тут бігае малы, шо то за хлопчык?

КІРДУПЭЛЬ. Пра старога чалавека (пагард.). У-у, гэтой кірдупэль ста-ры, вечно прытворэецца, рады на його нэма.

КІТЯХІ. Рагоз. Побач гэто шчо робыцца: у городі кітяхі продаюць на ба-зары, а ў нас ііх поўна рэка старая, хоч ты бэры да вэзы, коб блізка было.

КОБ ХЛІБ ДА ОДЭЖА, ТО ЙІЎ БЫ ЛЕЖА. Прымаўка. Добрэ жывэцца, як кажэ Сыдор: коб хліб да одэжа, то йіў бы лёжа.

КОЖУШНО. Пра кажух, тоўстую коўдру. Колі душно, то скінь кожушно.

КОЗУБ. Двух-трохлітровая конаўка з бярысты або альховай кары. Кажуць, цілы козуб ягод нэсэ пастух. А шчэ козуб можна было знайці коло крыныцы, дэ вода нэ замэрзае, алё тэпэр йіх ужэ мало хто робыць.

КОЛЕСНЫК. Вялікі воз сена (параўн. фура). Добры колеснык прывыюз сіна з канаўкі, от коб шчэ такіх пару.

КОПОНУТЫ. Імкліва пабегчы, уцячы. А вун як копонуў одсюль, тулькі його й бачылі.

КОРБА. Калодзежны калаўрот. Соха ўжэ зусім згныла, трэба, мусыць, корбу зробіты, бо дэ ж ты такую соху тэпэр знайдэш у лісы.

КОСЬЦЁР. Паляніца. Ох і наробыўса за дэнь – цілы косьцёр дроў паставыў.

КОСТРЫТЫ. Складаць дровы ў паляніцу. Посэчэ дід дровы, той пуйдэм, унучок, будэм кострыты йіх.

КОТАПЦЫ, КОТАПЦІ. 1. Кавалачкі хлеба, размочаныя ў падсалоджанай вадзе або малацэ. 2. Отрава. Нэ йіж, сыночок, гэто котапцы твойму діду оставым, вун тожэ хочэ йісты. Як прыдэ новы год, то стул накрываюць сіном, застэлаюць ручныком, у кутку на лавы ставяць котапцы, куттю.

КОУБ. Пячкур (рыба). Да шчо ты там тэпэр зловыш, одны коўбы тоўчуцца. Дэржы його, бач які вэлікі коўб. Усю рыбу потравылі, одны коўбы осталіса.

КОШКАТЫС. Павольна, марудна працаваць. Шчо ў тэбэ за мода, вічно ты кошкаешса, як тая кура. Ат, які з його работнік, кошкаецца покрохі ў горады.

КОШЛАЧ. Юнак з доўгімі валасамі. Хіба ж тэпэр молодые, кошлячы някі, а нэ хлопцы, вочэй нэ выдно з-за косэй.

КУРЧ. Сутарга. Пошла купатыса, а ў Пэтькі як схватыў курч, ледь выцягнулі, добрэ, шчо хлопцы здоровые булі

КЭЛЁ. Цукерка (дзіцяч.). Нэ плач, на кэлё. Пуйдэм з тобою ў лаўку, купым пранікоў, кэлёў, добрэ?

ЛАТАТА. Лотаць балотная (калужніца). Коло Лександруўкі раній стулькі лататы было, а тэпэр як засыпалі старую рэку, то ўжэ мало дэ й е вона.

ЛЕМ. Вяз. У Кудлыхі лем сам вырос, нэхто його й нэ садыў. А од його й бульш на вуліцы іх поросло.

ЛЕНОВУЗ. Гультай. Як жэ, поможэ вун тобі леновуз нэшчасны. Жылі ў батькі тры сыны. Два добрых, а трэті – леновуз, якога ў світы нэ было.

ЛЕПЭХ. Аер. Ніколі хату вышкрэбэш дэркачом, постэлеш ходнікі, а потом шчэ й лепэхом насыплет, коб блохей нэ было.

ЛОКШЫНА. Самаробная дамашняя лапша. А на новы год ужэ кожны на ручных сушыць локшыну, готовяцца.

ЛУШПАЎКІ. Лупіны ад бульбы, буракоў і інш. Такі ж і лушпаўкі добра, зварыш да свинням дасы.

МАЛЕНКОСТЬ. Маленства, маладосць. Змаленкості вун такі ўдаўса, госпударлівы, ныц у його нэ пропадэ.

МАЯНЭЗКА. Маянез. Трэба было б пуд свадьбу маянэзкі купыты. Маянэзку ў лаўку прывэзлі, хіба коб сходыты...

МОГЛІЦА. Могілка. Учора Марынка помэрла, то я ходыла на могліца, алё людэй мало было: вэдомо ж, старая ўжэ.

МОКРОТЭЧА. Непагадзь, дождж. На двory такая мокротэча, шчо й на сэло выходыты нэ хочэцца.

МУЛІК. Мазоль. Обмуліў усі рукі: побач які мулік, ажно рыжы стаў.

МЭНШ БАЙ – БУЛЫШ ЙІЖ, ТО БУДЭ ЛІПШ (прымаўка). Менш гавары – больш еж, то будзе лепш.

МЭШЧЫ. Толькі мн. Шашаль. Мэшчы пойлі ўсі балкі, аж столя ўгінаецца. Як ляжу спаты, то й чую – мэшчы точаць стэну.

НАБАЎЛЯТЫ. Падбухторваць, настрайваць на што-н. Дурная була, послушалася. А вун набаўляў-набаўляў, дай добыўса свого. А потом і ўтюк. Шукаты ж тоўді няк нэ шукалі вэльмы.

НАБЫВАНКА. Хустка з самаробнага сукна. Одэныса, дочэнька, холодно. На, возьмы набыванку, нашчо ж я йійі ткала.

НАГОРГОЛІЦА. Зрабіць прычоску, навесці макіяж. Мужыка нэ стало, а вона й нэ бэдуе: нагорголіцца дай ідэ сэлом, от тобі й Павэлкова дочка.

НАДАВАТЫ. Паведамляць па радыё. Радіо надавало, шчо заўтра будэ вэлікі мороз, то одэвайтэса тэплій.

НАДІНТЕРЕСНЕЙШЫ. Вельмі цікавы, няўрымслівы. Гэты Пэть надінтереснейшы чоловік, у сэлі такога нэ знайдэш бульш.

НАПАРЫТЫ. Закіпяціць. Напар молака дытаты і давай покрэшкі чэрэз соску, але помалу, шчооб охолодало.

НА ЦЫРЛАХ БІГАТЫ (фразеал.). Хадзіць на дыбачках. Шчо ты на цырлах пэрэд йім бігаеш, подумаеш, гусак тут знайшоўса. Людэй постыдыса, шчо казаты бўдуть.

НЫЦІКІ (жарт.). Нічога. Часта – у дачыненні да стравы. – Мамо, шчо мы будэм йісты? – Ныцікі!

НЭНАЖАНАЯ. Нечаканая (пра бяду). Нэнажаная бэда нэ выбэрае ўрэмне, а прыдэ колі ўздумае, і шчо хоч тоўді роботы.

НЭБОЖ. Пляменнік, увогуле блізкі чалавек. Нэбож муй Іванко ў Пінску робыць, за шофёра. Добрэ жывуть, двойко дэток мають.

НЭБУЛЬНЫ. Неспагадлівы, зайздросны. Якая ж ты нэобульная, Манька, совэсьці ў тэбэ зусім нэма. Вона такая нэобульная, нэколі нэкому нэ спогадае.

НЭ ОХАРАСТАТЫС. Не пазбавіцца бяды, не ўцячы ад чаго-н. Ох, людчкі! Гэта ж нэяк нэ охарастатыс од тойі напасьці, кожнэ літо трэба корову купляты, куды ж гэта зайдэ.

НЭ ХАВАЮТЬ ХТО ХУД, А КОМУ СУД (прымаўка). Пра нябожчыка.

ОБМЭШКА. Вобмешка з таннай мукі, пасечанага пустазелля і інш. Проста танная мука. Буў у Пінску, якраз продавалі обмэшку, але нэ было чым прывэзці.

ОДІНОЧКА. Цыбуля-сявок. Прошлэ літо адіночка добрэ ўродыла, а тэпэр уся посохла.

ОКРОМЫШНІК. Сябелюбівы (часта пра дзіця). Гэта нэ дытя, а някі окромышнік, тулькі про сэбэ думае, а цацку то й бабы нэ дасьць.

ОМЭТЫ. Пацяруха, што застаецца ў вымалачанай саломе. Раньшэ омэты збэралі, ссыпалі ў засік, а зымою парылі і давалі з бульбою ко-ровам.

ОПУЗНЫК. Звязаныя папарна невялікія бярэзіны, якімі прымацоўваюць зверху свежаскладзены стог. Пойды высэчы опузныку, прыкладэм стожок да й додому.

ОШМАРОВАТЫ. Згінуць, загубіць. Ужываецца як прымаўка ў дачыненні да нечага дрэннага, нечаканага. А нэхай його ошмаруе!

ПАЗЮРЫ. Пазногці. Гэта ж такхе пазюры вы годвала, постыдыса людэй хоть, возьмьх обрэхж.

ПАЗЮРЫСКА. Вялікія, пераважна брудныя пазногці. Нэ ліз свойімы пазюрыскамы, помыйса пэрш.

ПАРОНКІ. Параныя кавалкі гарбуза. Слабые тэпэр гарбузы, навэть на паронкі нэ выбраты.

ПЛАМІТА. У дачыненні да дзяцей, якія нашкодзілі або надакучаюць. – У-у, пламіта гэтая, нэхай воны...

ПЛАШКА. Палавіна разбітага ўздоўж палена. У повэці то ў мэнэ поўны порадак: одын косьтёр плашок поставыў, на ўсякі случай, а там – дрова зарэ паліты.

ПЛЮХА. Пласціністы грыб. Батько ніколі любыў гэтые плюхі, як пуйдэ ў ліс, то цілы куш прынэсэ плюх.

ПОВОЛОЧЫТЫ. Пабаранаваць. Нэділя пруйдэ после садіння і трэба поволочыты поле, а там ужэ скоро і зілле обсядэ, оно ўспэвай...

ПОЛОСКОЗУБ. Апошні дзень перад вялікім постам на Вялікдзень. А полоскозуб так назвалі, бо последні дзень пэрэд постом можна было ўсэ йісты. Пополоскай зубы і забудь про жырнэе і ўсякэ другое.

ПОПРАВУНОК. Выздараўленне, папраўка (пра хворага). Шчо вона тулькі нэ робыла, куды гэты дытя нэ возыла, а поправунку нэма нэякого.

ПОТЕКІ. Вада, што сцякае па шкле. Потэпліло, бач якіе потекі на шклі пошлі.

ПОЦЁ. Курыны страўнік. Надто ж вун смачны, поцё, як зварыш його, таке мяса хорошэ, діты аж б'юцца за ім.

ПРОДУХ. Пакінутае «акенца» ў капцы бульбы або буракоў. Як нэ покі-нэш продух, то ж бульба можэ зопрыты, пока нэма морозу. Бульба трэба коб дыхала, подсыхала.

ПРОЛУЙ. Лівень. Ну й дошч ідэ, просто пролўй – до ныткі вымок. І ты ў такі пролуй нідэ йті хочэш, сэды от дома.

ПРОСВЕТЛЕНИЕ. Рэнтгенаўскае абследаванне. Да повэзлі його на про-светленне, на рэнген той, але, Стэпочно, ныц нэ знашлі.

ПРУШЭНЬ. Вушак у дзвяхрах. Стань у двэрах да почэсыс об прушэнь, колі тобі так чэшэцца.

ПРЫМАК. Корч бульбы, пасаджаны збоку ад асноўнага раду. Як то ты бульбу садыш на загонах?! Трэба ж і прымака садыты, а то чысты радок. Мы всегда прымакі на загонах садым, хай ростэ.

ПУДВІТОК. Скамечаны кавалак паперы або тканіны для намотвання нітак. Кінь мні кусок газеты на пудвіток, пэрэмотаю ныты, а то надто клубок вэлікій

ПУЖАЛНО. Пугаўё. Дэ ты бачыў: так гнаў коня, шчо ажно пужално зламаў.

ПУТЬ-ПУТЬ-ПУТЬ! (выкл.). Для падзывання курэй.

ПУТЬКА. Курыца (часта дзіцяч.). Нэсы, Наташка, посып путькам йісты.

ПЫПА. Вада (часта дзіцяч.). Памянш. пыпка. Ой, муй маленькі, пыпы захотіў. На, діятко, на пыпку.

ПОЛЮШКА. Пялёнка. Тройко дэтэй було, да слабые. Ішіх однэ за другім. Нэ ўспію одных пэлюшкі попараты, ужэ другіе готовы, пока гэто подрослі мойі дэўчата.

ПЭРЭДНЫЦА. Пярэдняя вяроўка для замацавання жэрдкі (рубля) пры перавозцы сена, снапоў і інш. Прыйіхаў за сіном, а пэрэдныцы нэ ўзяў, прышлося два раза вэзті покрохі.

ПЭРЭКІНДОМ ПОЛЕТЫТЫ. Упасці, адляцець у бок ад удару. Одчэпыс, а то як дам, то пэрэкіндом полетыш.

РАКОСТОЙ. Ракаўстойлівы гатунак бульбы. Прошлы год ракостой удаўса, а тэпэр нішчо нэ вэльмы: год на год нэ попадае.

РВАЧ. Прыстасаванне ў выглядзе двух заостраных зубцоў для вы-рывання буракоў. Коб нэ рвач, шчо Юзё даў, то можэ б два дні возыліса б з буракамы.

РОСКАЛЬЛЕ. Слата, непагадзь, распуціца. Як станэ раставаты сьніг, то й кажуть роскальле. Роскальле, то й на сэло нэ хочэцца йті.

РОСШВЭНЬГАТЫ. Растранжырыць, растраціць. От так вун усігда: росшвэньгае ўсэ, а потом шукае. А дэ ты ўжэ найдэш шчо?

РЫЗАК. Асака. Бувало, на дві нэдлі выежжалі ў болота, накосяць рызаку, а потым зымою возяць машынамы. Тэпэр ужэ й болот тых нэма.

РЫСКАТЫ. Паводзіны свінні перад злучкай. Свыньня рыскае, зажэны хіба до Хвэля, у його кнур е.

САЛТІСОН. Дамашняя вантрабянка. Добры салтисон вышоў, смачны. Заколем кабана, то засолім сало, мяса, наллем кровянку, а потым ужэ робым коўбасу, салтисон, варым швэды – хапае роботы над кабаном.

СВІШЧ. Брак у самаробным палатне, неаднолькавая шчыльнасць паміж радамі нітак. Куды ж ты дывылася! Уся посілка ў свішчах – нэяк нэ можна адступытыся од тэбэ.

СІЛНЫК. 1. Сяннік, вялікі мяшок для сена. 2. Сянны матрац. Ходылі ніколі на Гостроў, выносілі фартухамы і сілныкамы сіно, по пояс у воді шлі. Чого тобі ў хліў ігі спаты, я сілнык напхала, то й у спальні будэ гэбы на вышках.

СОХА. Разгалінаванае двойное бервяно ў калодзежным жураўлі. Зусім ужэ згныла соха, трэба новую ў лесныка просыты.

СПАЦІЯТ. Франтон хаты. Усі помагалі хату строіты, але ўжэ тулькі як спаціят поставылі, то повірыла, шчо ўлізэм у нову хату до зымы; так воно і вышло.

С ПЕРВОГО НАЧАЛА. Спачатку. С первого начала роскажу вам про Вітьку.

СТРАМЫНА. Лесвіца-страмянка. Так ты возьмы ў хліві страмыну да постаў, бо вэрхніе вішні нэ достбанэш.

СТРАХОПУД. Баязлівец. Нэ дай буг, які страхопуд: усёго бойіцца. Спы сам, унучок, ты ж у нас смелы хлопчык, гэто Інка страхопуд.

СУМОВАЦЦА. Раіцца, меркаваць. Мы ўжэ сумоваліса, але ж нэма нэ ў кого квартіры ў Мінску добройі, а то б Паўла на свято й забраў бы хто.

СЫРОЎЛЯ. Сырыя дровы. А дровы булі як йійі доля – одна сыроўля.

ТОНКОШКУРЫ. Далікатны, хто хутка стамляецца. Нэ ўспіла ўстаты коло мэнэ, а ўжэ мулікі – така тонкошкура.

ТОУДІ. Тады. Тоўді пошлі мы додому, а поночы было, страшно, але гомонілі й хутко прышлі.

УКРУЧВАНКА. Хустка вялікага памеру. У мэнэ й тэпэр шчэ е укручванка, от добра хустка, нэколі нэ замэрзнэш, і ясёнка нэ трэба.

УНУКА. Дарослая ўнучка. – Кулькі ў тэбэ ўнукоў? – Пятэро. – А ўнучкі е? – Одна унука. Скоро ўжэ замуж оддаваты можна.

УПАРАІЧЫТЫ. Страціць (са шкадаваннем). Коб гэту хату отопыты, то нэ одын вуз дроў упараічыш, да шчэ й торф поповозыш.

УРЭМНЕ. Час. Таке ўжэ ўрэмне тэпэр: молодые думают оно про сэбэ. Не, нэ дарэмно сталі строіты дома прэстарэлых, але ліпш туды нэ попадаты.

УХУДШЫНА. Наваселле (уваходзіны ў новы дом, кватэру). Як будэ ўхудшына, то нэ забудь і мэнэ прыгласіты.

ФУРА. Высокі воз сена або саломы. Учора цілую фуру сіна прывьюз. Коб такіх шчэ з пару, то й на поўкоровы будэ.

ХАМУЛЬ-ХАМУЛЬ. Незаўважна пайсці. Пока мы тут баялі, то вун собі хамуль-хамуль да й пошоў.

ЦІБАХ, МН. ЦІБАХІ. Зялёнае пер'е цыбулі. Нарвы сходы цібахуў, бо однэ сало з хлібом нэ надто добрэ.

ЦІРЫК. Той, хто любіць выпіваць (магчыма, ад ціркаць). З лічылкі: – Цірык, Цірык, дэ ты буў? – За горою водку пыў. Выпыў чарку, выпыў дві – зашуміло ў голаві.

ЦУМАЖНЫ. Не асабліва важны. Нэма цумажнаго інтэрэсу до йіі.

ЦУРКА. Дзіцячая гульня з кіямі. Як вы шчэ малые булі, то ўся вуліца гула: хто ў цурку, хто ў збыванкі, хто ў квача – у хату нэ зажэнэш нэкого.

ЦЫТЬ! Замаўчы! (выкл.). Кому кажу, цыть! Цыть! Нэ бачыш, дыта спыць.

ЧОЎПОТА. Непаседлівае дзіця. Чоўпота малая, нэяк нэ ўложыты спаты. Спы ўжэ, чоўпота!

ЧЭПЛІЙКА. Чапля. От возьму чэплійку, будэш знаты, як матэры на-супэрок стояты. Бач ты, гіцлюўка!

ШАРОХВУСТ. Несур'ёзны чалавек, марнатравец. Ніна тожэ добры шарохвуст, нэма на йіі бэрозыны добройі.

ШАХРАЙ. Пра таго, хто транжырыць без карысці, няўкладу. Пэрэстань от, шахрай, хватыть грошы выкідваты на абы шчо.

ШВЭДЫ. 1. Скрылёчкі смажанага сала. 2. Таплёны свіны тлушч з мясам і інш. Ёйж, сыночок, ёйж, швэды шчэ тэплые, свіжые. Это ж йіхала ў Мінск і забула слоік швэдоў узаты. Хіба ты сам прыйідэш да возьмэш, надто ж швэды ўдаліса гэтой раз.

ШОЛОТО. Той, хто абы-што вярзе, плявузгае. От ужэ здаўса, хай на його, шолото, цілы дэнь шолотыть і язык, скажы ты, нэ заболіть. Ой, шолото, нэколі з тобою нэ збаешса, і дэ ў тэбэ байка бэрэцца.

ШОЛОТЫТЫ. Безупынна гаварыць, выдумляць, ілгачь. Збэрэмса разом, то як почнэ шолотыты, аж стыдно станэ, хоть бы слово добрэ сказаў.

ШУМ. Пеністы раствор, мыльная пена. На тобі, ужэ ўліз у воду, ужэ ўсёй у шуму; колі ты оно ўспіў.

ШУПЛЁВАТЫ. Пералапачваць (звычайна збожжа). Дыво, шчо спына боліть – цілы дэнь шуплёвалі жыто ў складу.

ЮЦЬ-ЮЦЬ-ЮЦЬ! Падзыванне свіней (выкл.).

ЮЦЬКА. Свінка (пра дзяцей). Ох і вымурзаўса, як юцька малая. Ёйж добрэ, гэто тулькі юцькі так розлівають.

ЯДУХА. Астма. У дiда Якова да ў братуў була ядуха. Казалi на iйх ядуш-лiвые. А як була гэта хвороба ў кога, то казалi, шчо на iёго ядухi напалi.

ЯК ГАПЛІК. Пра вельмi худога чалавека. Наташа як iйсць, то i вiдно. А ты нэ iйж, то i худы, як гаплік.

ЯК ШТЫК СТОЯТЫ. Быць гатовым да чаго-н. Шчэ i сонцэ нэ ўстало, а вун ужэ нэ спыць, як штык стоiць коло двэрэй – вэды, дiд, унука ў лiс по грыбы.

ЯРУС. Капец бульбы, буракоў. От накрыйем ярус соломой, прысыпле дiд зэмлёю, а ты, унучок, бадылля прынэсэш, добрэ?

ЯСЁНКА. Кароткае дэмiсезоннае палiто. Такi холад, а ты ў ясёнцы прыiхаў, гэта ж i змэрзнуты можна.

КАБ ДУШЭЎНА РАЗНЯВОЛІЦЦА... (НЕВЯДОМАЕ ПРА І. ЗАМОЦІНА)¹

У жыццi гэтага чалавека шмат здзіўляючага. Знаўца васьмi замежных моў, найбуйнейшы дарэвалюцыйны аўтарытэт сярод даследчыкаў рускай лiтаратуры XVIII–XIX стст., прафесар Варшаўскага i рэктар Данскога ўнiверситэтаў, дырэктар Інстытута лiтаратуры i мастацтва АН БССР i член-карэспандэнт АН СССР, адзiн з першых беларускiх акадэмікаў, блiзкi сябра Янкі Купалы i Якуба Коласа, «расеец» па нацыянальнасцi (як было прынята пiсаць у 1920–30-я гг.) i выдатны знаўца метадыкi выкладання беларускай мовы i лiтаратуры, лiтаратурны крытык i... паэт. Праўда, апошняе з пералiчанага мала хто i ведаў, бо свае паэтычныя творы адзiн з пачынальнiкаў беларускага савецкага лiтаратуразнаўства Иван Иванавiч Замоцiн нiколі не публiкаваў. Пiсалiся яны ў вольную хвiлiну, iншы раз – незаўважна для самога сябе, як даўнi ўспамiн юнацтва i душэўная патрэба сталасцi i вопыту. Выхаваны на традыцыях класiчнай рускай лiтаратуры, добра разумеючы матывы i парываннi маладых беларускiх лiтаратараў таго часу, ён свае вершы i нават цэлыя паэмкi не лiчыў за паэзiю. Для яго яны былі магчымасцю душэўна разняволiцца, гумарам i сяброўскім шаржам адказаць на першыя спробы прыпiсаць яму варожасць i нацдэмаўшчыну.

Напружаную працу вучонага спынiў вобыск на кватэры i арышт 4 красавiка 1938 г. Тая жажлiвая ноч назаўсёды ўрэзалася ў памяць дачкi акадэміка Таццяны Іванаўны – студэнткi-выпускнiцы педагагiчнага iнстытута.

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзiч М. Р.* Каб душэўна разняволiцца... (Невядомае пра І. Замоцiна) // *Лiт. i мастацтва.* 1990. 30 лiстап. С. 16.

Колькі мужнасці і смеласці трэба было мець ёй з маці, каб уратаваць ад усяюдыйных памагатых НКУС хоць што-небудзь з творчай спадчыны Івана Іванавіча! Толькі дзякуючы ёй – былой настаўніцы рускай мовы і літаратуры ў п. Паўлава пад Ленінградам – мы можам сёння ацаніць не толькі ўклад Замоціна-літаратуразнаўца, але і яго дасціпнасць, майстэрства самаіроніі, уменне ўвасобіць думку ў паэтычным вобразе.

З дазволу Таццяны Іванаўны прапаную ўвазе чытачоў невялікую паэму- шарж І. Замоціна, напісаную 5–6 лістапада 1935 г. Гэты год, зрэшты, як і ўсе папярэднія гады жыцця акадэміка ў Мінску, быў асабліва насычаны. Ён рыхтуе манаграфію, прысвечаную творчасці Якуба Коласа, піша пра Янку Купалу і Цішку Гартнага, рэдагуе зборнік артыкулаў, актыўна выступае з лекцыямі і гутаркамі перад грамадскасцю рэспублікі. Толькі ў студзені – сакавіку ён прачытаў дзевяць лекцый у Доме вучоных, у Саюзе пісьменнікаў БССР, гарадскім камітэце камсамола і кабінэце рабочага чытача, у доме Чырвонай Арміі і інш. У гэтым годзе ён пачынае падрыхтоўку вялікага даклада, прысвечанага праблеме вывучэння гісторыі беларускай старажытнай і сучаснай літаратуры, з якім у студзені 1938 г. выступіць на сесіі АН СССР.

Паэма, напісаная ў стылі парадыйнай літаратуры, прысвечана супрацоўнікам Інстытута літаратуры і мастацтва (скарочана – Лім) Беларускай акадэміі навук, дзе ў той час працаваў І. Замоцін. Хто лепш за яго мог ведаць клопаты і праблемы мовазнаўцаў і літаратуразнаўцаў, асабістыя схільнасці і здольнасці кожнага з навуковых працаўнікоў? Таму і ўзяўся першы дырэктар Інстытута літаратуры і мастацтва «прапясочыць» сябе і сваіх калег. Таму і атрымаліся яны ў паэме такімі жывымі і непасрэднымі. Ну, а мараль паэмы – гэта ўжо сам дырэктарскі погляд на працу, імкненне падштурхнуць кожнага да плённай працы. Зрэшты, мяркуюць самі.

Наш Лім работае прымерна,
Растець хопі медленна, но верна.
Но груз «внеплановых» работ
Корабль наш сильно накрениет,
Идти вперед ему мешает, –
И он скрипит, а не плывет.
Один уходит в подработку.
Другой – в домашнюю заботу,
Иному нужно на курорт, –
Минуя планы, директивы,

У нас в работе все ретивы,
А план наш валится за борт.
И потому совсем не диво,
Что всё у нас не то что криво,
Не то чтоб очень нерадиво,
А как бы двинуться не в лад –
Не то вперед, не то назад.
Над темой млеют аспиранты,
Молчат глубоко докторанты,
Подался Ляпич¹ как-то в бок,

¹Ляпич Раман Фёдаравіч (1906–1977) – паэт, крытык, перакладчык. У 1931–1935 гг. – аспірант, у 1935–1937 гг. – навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры АН БССР.

И в сферах разных «даручэній»
И корректурных изменений
Порхаёт вечно Голубок¹.
«Выданне твораў» – без призора,
Бригада ждёт своих дельцов;
Все признают это без спора,
Да нет – вы видите – часов;
Куницкий² всей душой готов.
Но вряд ли сможет очень скоро...
А тут ещё укор нам «в бровь»,
В связи с проблемой коридора
Скорбит Фигловская Любовь³.
Гремят «нарады» и «загады».
Хоть исполнять их мы и рады,
Они нас вряд ли обновят.
Но без директорской микстуры
Ни «мовы», ни «літаратуры»
Желудки все уж не варят.
И вот картина вам пером:
«Літаратура» за столом
(Она не то чтобы типична,
Но более-менее обычна).
Сидит с «натруджанай» работой,
За болтовней и за зевотой
Проводит «акадэм»-часы, –
Крутит с улыбкой папиросу,

Пускает лихо дым из носу
И всю науку и усы
Коптит, как кольца колбасы.
А вот и «мова» рядом с нами:
Крючком согнувшись над столом,
Не месяцами, а годами,
Трудолюбива и скромна
Сидит на «літарах» она.
Обзор окончен. Он не сказка.
А не гипербола-ль?
Не шаржировал ли он? Едвально.
Отсюда следует мораль:
Нужна нам крепкая увязка
С работой нашей основной,
Конкретной, нужной и живой.
Работать надо всей душой,
Работать без «головомойки»,
Держаться темпов нашей стройки,
Работать не для «справаздач» –
Для наших творческих задач.
И знать, что поздно или рано
Сростись с работой нужно нам,
А не дежурить по часам,
И что работа мимо плана
Бывает только тем ценна,
Где плану на руку она.

¹ Галубок Эдуард Уладзіслававіч – крытык, тэатразнаўца; сын Уладзіслава Галубка. У 1931–1933 гг. працаваў у Інстытуце літаратуры і мастацтва АН БССР, у 1934–1941 гг. – малодшы навуковы супрацоўнік аддзела этнаграфіі і фальклору Інстытута гісторыі АН БССР.

² Куніцкі Сымон Фаміч (1902–1940) – крытык, літаратуразнавец. У 1931–1936 гг. працаваў вучоным сакратаром Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва АН БССР.

³ Фіглоўская Любоў Іванаўна (1908–1979) – літаратуразнавец, доктар філалагічных навук, прафесар. У 1933–1959 гг. працавала ў Інстытуце літаратуры АН БССР. Доўгі час была загадчыкам кафедры рускай літаратуры БДУ.

АСОБА І ТВОРЧАЯ СПАДЧЫНА ПРАФЕСАРА В. П. КРАСНЕЯ¹

«Бясконца добры, таленавіты, светлы чалавек» – гэтыя словы належаць яго былой аспірантцы, а цяпер дацэнтцы кафедры медыялінгвістыкі і рэдагавання факультэта журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Юліі Лук’янюк. Пад гэтымі словамі павагі да свайго настаўніка могуць падпісацца дзясяткі ўдзячных аспірантаў і дыпломнікаў прафесара, шматлікія настаўнікі і выхавацелі, хто вучыўся па кніжках Віктара Краснея, выкарыстоўваў іх на ўроках па беларускай мове...

Пісаць пра Віктара Пятровіча Краснея і проста, і складана. Проста, бо больш як трыццаць гадоў працавалі на адной кафедры, жылі адгульнымі метадычнымі і навуковымі клопатамі, камсамольскімі і кампартыйнымі справамі, рыхтавалі з аспірантаў будучых кандыдатаў навук, укладалі слоўнікі і вучэбныя дапаможнікі, адшуквалі сярод перша- і другакурснікаў тых, хто ў хуткім часе мог прыйсці ў кафедральныя спецсесінары, даследаваць новыя глыбіні роднага слова. Складана, бо ніяк не верыцца, што яго з намі няма. Для мяне асабіста ён быў узорам сапраўднага патрыёта-беларуса, шчырага і бескарыслівага дарадцы-навукоўца, удумлівага і разважлівага метадыста, які інтарэсы іншага ставіў вышэй за свае, імкнуўся падтрымаць, адшукаць адзіна правільнае выйсце ў складаных сітуацыях.

За гады сумеснай працы на філалагічным факультэце, здавалася, што ужо амаль усё пра яго ведаеш. Але не. Кожная новая сустрэча з прафесарам прыадкрывала ў яго асобе нешта раней незаўважанае, што да пэўнага часу не выяўлялася: бацькоўскія і дзедаўскія клопаты, жыццёвае асэнсаванне складаных і супярэчлівых праблем функцыянавання беларускай мовы як мовы дзяржаўнай і нацыяўтваральнай, непрыхаваны неспакой за лёс беларускага маўлення ў дзіцячым садку і сярэдняй школе. З ім прыемна было абмеркаваць выдавецкія і чыста навуковыя

¹ Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Асоба і творчая спадчына прафесара В. П. Краснея // *Філалагічная адукацыя : навук.-метад. зб. / рэдкал.: А. І. Бельскі (гал. рэд.) [і інш.].* Мінск : БДУ, 2019. Вып. 3. С. 50–53.

проблемы, спартыўныя і каляспартыўныя навіны, хоць і выпадалі такія хвіліны ў апошнія гады не так часта, як хацелася б...

Ён родам з таго пакалення, што апаліла апошняя вайна. І хоць у 1941-м было яму толькі пяць гадкоў, але час той запомніўся на ўсё жыццё – адступленнем чырвонаармейцаў, распачнымі слязьмі маці, цяжкімі месяцамі нішчымніцы, нарэшце – доўгачаканым пераможным маем 1945-га... Ці думаў ён тады, што пройдзе колькі часу і цэлых тры гады праслужыць спецыялістам штабной работы ў групе савецкіх войскаў у Германіі. Выпадкова ці не зусім, але штабістам Віктар Пятровіч стаў з-за почырку – акуратна-каліграфічнага, прыгожага і выразнага, добра вядомым нам па яго кафедральных справаздачах, рукапісных рэцэнзіях і водгуках. Прызнаваўся, што гэтым талентам ён абавязаны маці, якая самастойна навучылася пісьму, і настаўніцы роднай мовы і літаратуры Ганне Канстанцінаўне Жэшко. Менавіта яна, улюбёная ў беларускае слова, выдатны знаўца літаратуры і вуснай народнай творчасці, стала для юнака прыкладам і ўзорам шанавання роднага і блізкага, пачутага ад родзічаў і суседзяў, вычытанага ў кніжках і прамоўленага на ўроках слова. Пасля заканчэння пачатковай школы ў вёсцы Хамічы Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці ён паступіў у бярозаўскую сямігодку, а затым працягваў навучанне ў СШ № 1 г. Бярозы і ў 1955 г. быў у складзе першага выпуску гэтай школы. Асаблівых ваганняў на конт далейшай вучобы не было – толькі філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Гады вучобы на аддзяленні беларускай і рускай мовы і літаратуры праяцелі хутка. І вось ужо аднакурснікі Вячаслаў Рагойша, Жанна Дапкюнас, Лявон Акаловіч, Мікола Пашкевіч (яму В. Быкаў прысвяціў свой «Абеліск»), Мікола Бандарэнка і іншыя раз'ехаліся па месцах працы. У канцы лета Віктар Красней і яго маладая жонка, аднакурсніца Святлана Аляксандраўна Навіцкая, прыехалі ў Равяціцкую СШ роднага Бярозаўскага раёна. Пачаліся штодзённыя клопаты – сшыткі, сачыненні і дыктоўкі, кразнаўчыя паходы, літаратурны і драматычны гурткі. Нарадзіўся сын Сяргей. Увосень 1965 г. з філалагічнага факультэта нечакана паступіла прапанова паступаць у аспірантуру. Доўгіх роздумаў не было, і новы 1966 год маладая сям'я Краснейў сустракала ў Мінску. Не было ваганняў і адносна навуковага кіраўніка кандыдацкай дысертацыі «Беларуская філалагічная тэрміналогія пачатку XX ст.», паспяхова абароненай у 1969 г. Гэта быў прафесар Леў Міхайлавіч Шакун, Віктар Пятровіч стаў пачынальнікам навуковай школы слыннага беларускага лінгвіста. Афіцыйнымі апанентамі па кандыдацкай дысертацыі былі прафесар Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі і дацэнт Уладзімір Васільевіч Анічэнка. У сваіх водзывах яны адзначылі не толькі высокі навукова-тэа-

рэтычны ўзровень і арыгінальны падыход да аналізу лінгвістычнага матэрыялу, але і рэкамендавалі працягваць вывучэнне тэрміналагічнай лексікі ў далейшым. Так яно і атрымалася, бо беларуская тэрміналогія стала для будучага прафесара адным з прыярытэтных навуковых напрамкаў на працягу ўсяго жыцця.

З прыходам маладога выкладчыка на кафедру беларускай мовы БДУ пачаліся і новыя клопаты, звязаныя з распрацоўкай лекцыйных курсаў, падрыхтоўкай практычных і семінарскіх заняткаў, назапашваннем фактычнага матэрыялу, далейшым вывучэннем навуковай літаратуры. Прыйшоў час для стварэння і першай вучэбнай працы, якой стаў сумесны з прафесарам Л. М. Шакуном «Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы» (Мінск : БДУ, 1978. 136 с.), дапушчаны Міністэрствам вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР у якасці навучальнага дапаможніка для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы быў створаны ўпершыню. У ім аўтары палічылі неабходным «не толькі сфармуляваць заданні да кожнага практыкавання, але і ва ўступных частках, якімі пачынаюцца асобныя раздзелы кнігі, вылучыць адпаведную праблематыку, звязаную з характарыстыкай пэўнага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, і даць для даведак пералік тых моўных з’яў, на падставе супастаўлення якіх вырашаецца гэта праблематыка» (с. 4). Праз дзевяць гадоў выйшла другое выданне практыкума (Мінск : Універсітэцкае, 1986. 207 с.), істотна дапрацаванае і дапоўненае. У ім аўтары павялічылі колькасць тэкстаў, пашырылі сістэму заданняў, прывялі фатакопіі асобных пісьмовых крыніц, «каб даць студэнтам нагляднае ўяўленне аб развіцці графічнай сістэмы беларускай мовы» (с. 4).

Вопыт працы над практыкумам, а пазней і над вучэбнымі дапаможнікамі для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей «Сучасная беларуская мова» (1984, 1995), «Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі» (1989) быў запатрабаваны пры стварэнні падручнікаў і вучэбна-метадычных распрацовак для сярэдняй агульнаадукацыйнай школы. Як згадваў сам Віктар Пятровіч, «падбіў» яго на гэтую справу рэдактар выдавецтва «Народная асвета» Іван Курбека. У пачатку 1980-х гг. названае выдавецтва арганізавала серыю кніг «Бібліятэка настаўніка беларускай мовы і літаратуры», у якой планавалася выдаваць навукова-папулярныя і вучэбныя працы па актуальных праблемах школьнага выкладання беларускай мовы і літаратуры. Адною з такіх кніг і стала «Лексіка і фразеалогія беларускай мовы» (1982) Віктара Пятровіча Краснея, пазнейшыя выданні якой (1986, 1992, 1996) выходзілі пад назвай «Грані слова», і ў 1986 г. нават атрымала бронзавы медаль на ВДНГ СССР. Даступнасць, лёгкасць

і даходлівасць пададзенага матэрыялу, рамантычна-лінгвістычная заха-
ханасць аўтара ў роднае слова выявілася літаральна з першых радкоў:
*«Дарагія сябры! З вуснаў маці пачулі вы першыя словы, і з таго дня яны
сталі для вас сродкам пазнання ўсіх цудаў свету. Але самым найвялікшым
цудам было і будзе для ўсіх нас само слова. Без слоў чалавек не змог бы спас-
цігнуць сутнасці разнастайных прадметаў і з'яў рэчаіснасці, не змог бы
ўспрыняць і асэнсаваць вопыт мінулых пакаленняў, набыты ва ўсіх сферах
жыцця і дзейнасці чалавецтва за шматвяковую гісторыю яго існавання, без
слоў ён не здолеў бы свае веды і вопыт перадаць нашчадкам, якім суджана
ісці далей, адкрываючы і асэнсоўваючы новае, яшчэ нязведанае, неспазна-
нае. І ўсё гэта зноў адаб'еца ў словы, бо для таго, што будзе яшчэ адкры-
та і вывучана, знойдуцца ў мове новыя словы, якія адлюструюць узровень
пазнання людзей на новай ступені развіцця цывілізацыі. І так бясконца, бо
няма канца сусвету, няма канца чалавечаму пазнанню»* (с. 3).

З гэтага часу і пачалося «двайное» жыццё вучонага: на карысць студэнта-філолага як будучага настаўніка роднай мовы і літаратуры і школьніка-пачаткоўца, якога трэба было зачараваць хараством роднай гаворкі, адкрыць таямніцы і нязведаныя глыбіні беларускага слова. Менавіта ў гэты перыяд склаўся і славуты навукова-метадычны аўтарскі тандэм – Віктар Красней і Яўген Лаўрэль (вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута адукацыі), плёнам працы якога і сёння жывяцца многія пакаленні беларускіх школьнікаў і настаўнікаў. Пералік выдадзеных асабіста і ў суаўтарстве за амаль 30 гадоў школьных падручнікаў і вучэбна-метадычных і дыдактычных дапаможнікаў па беларускай мове прафесара Краснея проста ўражае: а) з 10-гадовым тэрмінам навучання: 4 клас (1988); б) з 11-гадовым тэрмінам навучання: 3 клас (1997, 1998); 5 клас (1990, 1991, 1993-1995, 1998 – дыплом 2-й ступені на конкурсе «Падручнік 2000 года»; 6 клас (1993, 1996, 1999); в) з 12-гадовым тэрмінам авучання: 2 клас (1999, 2000); 4 клас (2001, 2002); 5 клас (2002, 2003). Выйшлі і такія метадычныя дапаможнікі, як «Беларуская мова ў 5 класе» (1990, 2002), «Беларуская мова ў 6 класе» (1999, 2000), «Беларуская мова ў табліцах і схемах» (1997, 1998, 2000, 2002, 2004, 2008), «Экзамен па беларускай мове» (2000, 2001), «Здаём экзамен па беларускай мове» (2001, 2003), «Тэсты па беларускай мове: 4 клас» (2003), «Тэсты па беларускай: 5–6 класы» (2003), «Дыдактычны матэрыял па беларускай мове» (2003), «Беларуская мова: Поўны школьны курс: Тэорыя» (2007, 2008), «Беларуская мова ў 3 класе» (2007), «Зборнік экзаменацыйных матэрыялаў па беларускай мове для агульнаадукацыйных школ (узровень агульнай сярэдняй адукацыі): тэксты для пераказаў» (2009; у суаўтарстве з У. Куліковічам, А. Радзевічам, З. Падліпскай), «Беларуская мова: дапаможнік-

рэпетытар для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання» (2011), «Дыдактычны матэрыял па беларускай мове. 6 клас. Дапаможнік для настаўнікаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання» (2014), «Беларуская мова. Поўны школьны курс. Тэорыя. Дапаможнік для вучняў старшых класаў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі» (8-е выд., 2017) і інш. У апошнія гады жыцця да працы па стварэнні школьных падручнікаў і агульнаадукацыйных дапаможнікаў прафесар Віктар Красней падключыў дактароў філалагічных навук прафесараў Г. І. Кулеш і А. М. Рудэнка, кандыдатаў філалагічных навук дацэнтаў У. І. Куліковіча, В. І. Несцяровіча, С. Р. Рачэўскага, Г. К. Ціванову і інш.

У 1990-я гг. ён у суаўтарстве з калегамі па працы М. Прыгодзічам, Л. Сямешкай, І. Шкраба і супрацоўнікамі тагачаснага Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі прымае ўдзел у стварэнні калектыўнай манаграфіі «Беларуская мова: Najnowsze dzieje językow słowian'skich», што выйшла ў 1998 г. у Опалі (Польшча). Віктару Пятровічу ў гэтай першай у гісторыі беларускага мовазнаўства замежнай манаграфіі належыць раздзел «Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы» (с. 223–261). Некалькі раней ён у суаўтарстве з Б. Грынбергам і Н. Краеўскай выдае грунтоўны «Русско-белорусский словарь электротехнических терминов» (1993). Дзейсны ўдзел прыняў Віктар Пятровіч у распрацоўцы «Канцэпцыі моўнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь», стварэнні праграм па беларускай мове для сярэднеадукацыйнай і пачатковай школы з беларускай мовай навучання.

Беларускім навукоўцам прафесар Віктар Красней вядомы і як адзін з найбольш аўтарытэтных тэрмінолагаў, многія працы якога сталі хрэстаматычнымі і шырока цытуюцца ў даследаваннях рознага ўзроўню. У лексіка-семантычным, структурным і генетычным аспектах ён даследаваў мовазнаўчыя, літаратуразнаўчыя, матэматычныя, астранамічныя, прыродазнаўчыя тэрміны ў беларускіх дакастрычніцкіх выданнях пачатку ХХ ст., вызначыў прынцыпы стварэння і праблемы развіцця і ўпарадкавання нацыянальнай тэрміналогіі ў 1920–90-я гг. Гэтай праблематыцы прысвечана некалькі дзясяткаў грунтоўных прац, сярод якіх такія асноватворныя артыкулы, як «Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі» (1995), «Пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі беларускай нацыянальнай тэрміналогіі на пачатку ХХ ст.» (1997), «Да пытання тэрміналагічнай нормы» (2002), «Некаторыя лінгвістычныя аспекты нармавання тэрміналогіі» (2004) і інш. Невыпадкава трое з чатырох падрыхтаваных ім кандыдатаў навук прысвяцілі свае дысертацыйныя працы асобным навуковым тэрмінасістэмам – прыродазнаўчай і прамысловай (Т. Капяйко), батанічнай (А. Лапкоўская), філасофскай (Ю. Лук'янюк).

Яны, як і дзясяткі яго дыпломнікаў, сотні выпускнікоў філалагічнага факультэта, удзячныя свайму настаўніку за такт і вытрымку, уменне знайсці спагадлівае слова, падтрымаць і аказаць шчырую дапамогу ў навуковым пошуку. Удзячныя Віктару Пятровічу і шматлікія пераможцы і прызёры рэспубліканскіх алімпіяд па беларускай мове, удзельнікам і старшынёй журы якіх ён быў на працягу многіх гадоў.

Поспехі прафесара Краснея ў адукацыйнай галіне ў многім былі прадвызначаны і ўхвалены яго нязменнай спадарожніцай у сямейным жыцці, аднакурсніцай Святланай Аляксандраўнай, настаўнікам-беларусаведам, выключным педагогам і метадыстам, якая на практыцы правя-рала дзейснасць тых ці іншых напрацовак свайго мужа. Гэта яна ўсяляк падтрымлівала Віктара Пятровіча ў часы, калі ён працаваў намеснікам дэкана філалагічнага факультэта, узначальваў прафсаюзную і партый-ную арганізацыі, шмат гадоў быў старшынёй прадметнай камісіі падчас уступных экзаменаў у БДУ.

Магчыма, не кожны ведае пра незвычайную методыку напісання вучоным сваіх прац. У Віктара Пятровіча фактычна не было чарнавікоў – кожны тэкст у яго атрымліваўся як чыставік, бо ён даўно адшліфаваўся ў думках, колькі разоў вусна сфармуляваўся і зафіксаваўся ў памяці. У многіх працах лінгвіста лёгка заўважаецца рамантычна-ўзнёслы стыль аповеду, публіцыстычнае напаўненне думкі выразным словам, ёмімі фразеалагізмамі, дарэчнымі прыказкамі і прымаўкамі, цытатамі з раз-настайных вершаў, дзясяткі якіх ён ведаў на памяць.

Рэдка хто з навукоўцаў мог пахваліцца штогод выдадзенымі кнігамі. У Віктара Пятровіча ў канцы XX – пачатку XXI ст. кожны год выходзіла ад адной да трох і чатырох кніг. Школьныя падручнікі, вучэбна-мета-дычныя дапаможнікі, навукова-папулярныя выданні... – амаль паўсотні кніг увайшлі ў залаты фонд метадычнай думкі краіны. Многія з іх і сёння запатрабаваныя ў вышэйшай і сярэдняй агульнаадукацыйнай школе.

Рыхтуючы прадмову да зборніка выбраных прац В. Краснея «Бела-руская тэрміналогія» (Мінск : БДУ, 2011. 216 с.: іл.), мне давалося па-прасіць у юбіляра напісаць зварот да студэнтаў, увогуле патрыятычна настроенай моладзі, маладых выкладчыкаў. Заклучныя радкі гэтага звароту сёння ўспрымаюцца як своеасаблівы наказ слыннага навукоўца і грамадзяніна роднай Беларусі:

«Кожны народ праз сваю родную мову стварае “сваю” мадэль свету. Таму мы, беларусы, каб не страціць генетычнай памяці і ўсвядоміць сваё этнічнае “Я” ў агульнасусветнай супольнасці людзей, павінны шанаваць і гаварыць сваёй мовай, каб яна жыла і спявала ў вуснах цяперашняга і бу-дучых пакаленняў. Яшчэ не ўсё страчана».

Такім ён быў, такім ён і застанеца ў нашай памяці: шчырым і даверлівым, памяркоўным і заклапочаным, бескампрамісным у адстойванні інтарэсаў роднай мовы, строгім і акадэмічным у навуковых працах, рамантычна-публіцыстычным у бачанні шляхоў далейшага лёсу беларускага слова.

ДАЦЭНТ І. М. ШЧАРБАКОВА ЯК ДАСЛЕДЧЫК ГІСТОРЫІ І СУЧАСНАГА СТАНУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ¹

Будучы даследчык беларускай мовы Ірына Міхайлаўна Шчарбакова нарадзілася 25 лютага 1931 г. у Мінску ў сям’і беларускіх артыстаў. Бацька, Міхаіл Дзянісаў, і маці, Валянціна Чыслова, тады былі ўдзельнікамі Беларускай студыі оперы і балета, якая пазней стала асновай Беларускага тэатра оперы і балета. У далейшым бацька працаваў салістам тэатра, атрымаў званне народнага артыста рэспублікі, маці шмат гадоў была памочнікам рэжысёра.

У сям’і гаварылі на дзвюх мовах – рускай і беларускай. Бацькі шмат гастралювалі з тэатрам, і дачцэ даводзілася часта адной заставацца ў гасцініцах. Выручалі кнігі, з якімі Ірына ніколі не разлучалася. Вайна заспела сям’ю ў Сочы. Пазней бацькі сталі працаваць у Ерэване ў Дзяржаўным оперным тэатры Арменіі. Два з паловай гады Ірына, якая да вайны закончыла толькі тры класы 42-й сярэдняй школы г. Мінска, вывучала армянскую мову. Бацькам таксама давялося асвойваць гэтую мову, бо ўсе класічныя спектаклі ішлі па-армянску. Ірына Міхайлаўна ўспамінае пра выпадак, калі да бацькі ў грымёрную прыйшлі паважаныя армянікі ў нацыянальных строях і шчыра дзякавалі яму за добрую літаратурную армянскую мову.

У канцы 1943 г. бацькоў выклікалі ў г. Каўроў, куды паступова з розных гарадоў з’язджаліся супрацоўнікі беларускага тэатра. Жнівень 1944 г. сустрэкалі ў Мінску, у ацалелым доме на вуліцы Інтэрнацыянальнай непадалёк ад таго месца, дзе цяпер кінатэатр «Перамога». Пасля заканчэння школы ў 1948 г. Ірына паступіла на філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, дзе і працавала да 30 чэрвеня 2000 г.

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* Дацэнт І. М. Шчарбакова як даследчык гісторыі і сучаснага стану беларускай мовы // *Беларускае слова: на хвалах часу: матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. памяці дац. І. М. Шчарбаковай*, Мінск, 23 лют. 2022 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск, БДУ, 2022. С. 3–7.

Ірына Міхайлаўна Шчарбакова памерла 18 лютага 2002 г.

Вялікую ролю ў лёсе Ірыны Шчарбаковай адыграла Марыя Андрэеўна Жыдовіч, першая ў Беларусі жанчына, якая атрымала вучонае званне доктара філалагічных навук. Ужо на трэцім курсе Ірына Шчарбакова з сяброўкамі Эвелінай Блінавай (будучы дацэнт БДПУ імя Максіма Танка), Інай Каралёвай (будучы старшы выкладчык кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ, родная дачка Марыі Жыдовіч) і іншымі стала выезджаць у дыялекталагічныя экспедыцыі. Знаёмства з жывымі народнымі гаворкамі, адкрытая задушэўнасць і хараство вясковых бабуль і дзядуляў назаўсёды пасялілі ў душы гарадской дзяўчыны любоў да роднага слова. Ваганняў не было – выпускніца ўніверсітэта стала аспіранткай, а ў 1957 г. прыйшла працаваць на тагачасную кафедру беларускай мовы.

Падчас працы над картатэкай і слоўнікам
мінска-маладзечанскіх гаворак. 1960 г.
Злева направа: прафесар М. А. Жыдовіч,
І. А. Каралёва, І. М. Шчарбакова

Жанчыне ў навуцы заўсёды цяжэй. Гадуючы дачку, трэба было пералапаціць дзясяткі помнікаў старабеларускага пісьменства, якія, на вялікі жаль, у пераважнай большасці знаходзіліся і знаходзяцца сёння ў кнігасховішчах Варшавы, Вільні, Кіева, Масквы, Пецярбурга, іншых гарадоў. Вынікам даследчыцкай працы стала кандыдацкая дысертацыя «Формы назоўнага і інавальнага склону ў назоўнікаў мужчынскага роду множнага ліку асноў на *-о/-jo ў беларускай мове», якую Ірына Міхайлаўна паспяхова абараніла ў 1961 г. Першы апанент акадэмік Пятро Глебка ў сваім водгуку адзначаў, што І. Шчарбакова ў сваёй працы «імкнецца <...> прасачыць працэс развіцця форм множнага ліку ў перыяд існавання

народнасці і нацыі, устанавіць, якія з гэтых форм увайшлі ў сучасную сістэму скланення назоўнікаў, і ў адпаведнасці з наяўнымі моўнымі фактамі ўнесці неабходныя карэктывы ў вывады ранейшых даследчыкаў гэтага пытання. Трэба сказаць, што пастаўленая задача заслугоўвае, безумоўна, сур'ёзнага даследавання, і дысертантка правяла яго з поспехам [1, с. 100]; «Ірына Міхайлаўна Шчарбакова зарэкамендавала сябе ў сваёй працы падрыхтаваным і ўдумлівым даследчыкам, здольным самастойна арыентавацца ў складаных навуковых праблемах [1, с. 104].

Як гісторык мовы кандыдат філалагічных навук І. Шчарбакова спачатку чытала курс гістарычнай граматыкі, пазней выкладала сучасную беларускую літаратурную мову і паступова назапашвала матэрыялы для ўласных навукова-метадычных распрацовак. У 1967 г. выйшаў з друку яе «Зборнік практыкаванняў па сучаснай беларускай мове: Лексікалогія, фанетыка, арфаэпія, графіка і арфаграфія» (2-е выд. – 1977 г.). У складзе аўтарскага калектыву пад кіраўніцтвам прафесара М. Жыдовіч яна ўдзельнічала ў падрыхтоўцы трох выпускаў «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» (1970, 1974, 1977), штолета выязджала са студэнтамі ў дыялекталагічныя экспедыцыі па Мінскай вобласці.

Багаты фактычны матэрыял гэтых і іншых экспедыцый стаў асновай грунтоўнага «Слоўніка гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі», першыя том якога пад рэдакцыяй Е. Мяцельскай выйшаў у 1990 г.

Васьмідзясятыя гады ХХ ст. для кафедры беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта сталі часам падрыхтоўкі цэлага комплексу новых падручнікаў і навучальных дапаможнікаў па беларускім мовазнаўстве. Выкладаючы на працягу 1981–1982 гг. у Сафійскім універсітэце беларускую мову, Ірына Міхайлаўна ў суаўтарстве з прафесарамі В. Краснеем і У. Лазоўскім падрыхтавала курс лекцый па лексікалогіі і фразеалогіі сучаснай беларускай мовы (Мінск, 1984).

Падчас працы ў Балгарыі з'явілася ў яе думка паспрабаваць свае сілы ў перакладной фразеалогіі. Неяк незаўважна стварыліся чыста жаночыя творчыя калектывы з лаціністаў, беларусістаў і русістаў. Ірына Міхайлаўна жартам успамінала, што многія перакладчыцкія пытанні вырашаліся нават у час рэпетыцый выкладчыцкага музычнага квартэта філалагічнага факультэта, нязменным удзельнікам якога шмат гадоў яна была [2].

Напружаная праца ў гэтым напрамку прынесла плённыя вынікі, і ў 1993 г. выйшаў фактычна першы ў гісторыі сучаснай беларускай лексікаграфіі шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў «Proverbia et dicta» (у суаўтарстве з Н. Ганчаровай, Л. Калядка і інш.). У слоўнік уключана каля 500 лацінскіх прыказак, прымавак, крылатых слоў, сістэматызаваных па тэматычным прынцыпе. Параўн.:

SUAE QUISQUE FORTUNAE FABER.

Кожны сам каваль свайго лёсу.

Каждый сам кузнец собственной судьбы.

Куй сам свой лёс. Якую кашу зварыш, такую і еш. Як пасцелеш, так і выпішся. Па Хомку і шапка.

рус. Каждый человек кузнец своего счастья. Счастье у каждого под мозолями лежит.

фр. Chacun est artisan de sa propre destinée. (Каждый создатель/кузнец своей судьбы).

англ. Every man is the maker of his own fortunet (Каждый сам творец своего счастья).

нем. Jeder ist seines Glückes Schmied (Каждый кузнец своего счастья) [3, с. 28].

Кніга была прыхільна прынята аматарамі слова, з'явіліся станоўчыя рэцэнзіі ў айчынным і ў замежным друку. А праз два гады сумесна з прафесарам Нінэль Афінагенаўнай Ганчаровай І. Шчарбакова выдала вялікі трохмоўны (лацінска-беларуска-рускі) зборнік лацінскіх крылатых выслоўяў, прыказак і прымавак пад агульнай назвай «Из античной мудрости» [4]. Дзве апошнія працы былі падрыхтаваныя ў сувязі з адраджэннем класічнай адукацыі ў многіх ВНУ Беларусі, калі ўзмацнілася цікавасць да латыні і старажытнагрэчаскай мовы, а ў некаторых школах сталі стварацца гімназічныя класы з выкладаннем класічных моў і літаратур.

Творчая спадчына Ірыны Міхайлаўны Шчарбаковай налічвае каля 50 навуковых прац. Кнігі, метадычныя распрацоўкі вучонага – той неацэнны скарб, які творча выкарыстоўваюць сённяшнія маладыя выкладчыкі кафедры беларускага мовазнаўства В. Бандаровіч, Л. Давыдава, Ю. Назаранка, Н. Яненка. Сотні і тысячы выпускнікоў філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ўдзячныя Ірыне Міхайлаўне за ўводзіны ў чароўны свет роднага слова, за перададзеную любоў і пашану да кнігі, шчырай і звонкай беларускай песні.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Глебка П. Пытанні гісторыі, філалогіі і мастацтва : зб. арт. Мінск : Навука і тэхніка, 1975. 302 с.

2. Прыгодзіч М. Даследчык. Мовазнаўца. Педагог // Род. слова. 2001. № 2. С. 27–28; Гл. таксама: Шчарбакова Ірына Міхайлаўна // На службе роднаму слову : біябібліягр. давед. (да 10-годдзя кафедры гісторыі беларускай мовы) / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч [і інш.]. Мінск : БДУ, 2003. С. 10–11.

3. Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н. А. Ганчарова [і інш.] ; пад рэд. Н. А. Ганчаровай. Мінск : Універсітэцкае, 1993. 255 с.

4. Гончарова Н. А., Щербакова И. М. Из античной мудрости: около 5000 латинских крылатых слов и выражений, пословиц, поговорок, афоризмов. Минск : Выш. шк., 1995. 373 с.

«ВЯЛІКІ СЛОЎНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»

Ф. ПІСКУНОВА ЯК СПРОБА ЛІТАРАТУРНА-МОЎНАЙ КАДЫФІКАЦЫІ ПАЗАСЛОЎНІКАВАЙ ЛЕКСІКІ НА ПАЧАТКУ ХХІ ст.¹

Выхад з друку слоўніка Ф. Піскунова [6], нягледзячы на яго неадэкватна мізерны наклад, стаў сапраўды эпахальнай з’явай у гісторыі беларускай лексікаграфіі новага часу. І не толькі таму, што гэты найбуйнейшы збор беларускай лексікі (223 тыс. слоў) грунтуецца на прадстаўнічым электронным корпусе, які ўключае звыш 70 млн словаўжыванняў з больш як 2300 крыніц. Як адзначае прафесар Г. А. Цыхун, «слоўнік мае *рэпрэзентацыйны* характар, паколькі адлюстроўвае наяўны стан сучаснай мовы, а не з’яўляецца рэалізацыяй інтуітыўных крытэрыяў і суб’ектыўных уяўленняў пра тое, якой павінна быць беларуская літаратурная мова» [9, с. 72]. Цалкам пагаджаючыся з думкай паважанага рэцэнзента слоўніка, усё ж лічу неабходным унесці пэўныя ўдакладненні і карэкціроўкі.

Як вядома, беларуская лексікаграфічная практыка на працягу ХХ і пачатку ХХІ ст. развівалася ў непарыўнай сувязі з патрабаваннямі савецкай (расійскай) лексікаграфіі, ні на крок не аддаляючыся ад усталяваных канонаў. І таму ў абсалютнай большасці слоўнікаў літаратурнай мовы мы не знойдзем нават намёку на правамоцнасць уключэння ў рэестравую частку слоў дыялектнай лакалізацыі, індывідуальна-стылістычных наватвораў і інш. Увогуле ж праблема лексічнай унармаванасці мовы мае даўнюю гісторыю, асабліва калі ўлічыць, што новая (сучасная) беларуская літаратурная мова фарміравалася ў другой палове ХІХ – першай чвэрці ХХ ст. на аснове вусна-гутарковага (дыялектнага) маўлення. І зусім невыпадкова яшчэ ў 1914 г. пісаў Максім Гарэцкі: «Увага! Калі ёсць гдзе ў кутках Беларусі слова на “вышэйшае” (“отвлеченное”) паняцце (Гродзеншч.: летуець – мечтать) ці добры тэхнічны тэрмін і г. д., каторых ніжэй сабе йшчэ і ня ведаюць усе беларусы, дык іх варта ўвясці ў нашу літэрат. мову... А калі для аднаго якога паняцця ў нас ёсць два ці некалькі, ужываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусоў. Так патроху ў нас выкуецца аднародная мова, мова лі-

¹Упершыню надрукавана: *Прыгодзіч М. Р.* «Вялікі слоўнік беларускай мовы» Ф. Піскунова як спроба літаратурна-моўнай кадыфікацыі пазаслоўнікавай лексікі на пачатку ХХІ ст. // Слова ў кантэксце часу: да 85-годдзя праф. А. І. Наркевіча : зб. навук. пр. : у 2 т. / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава. Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2014. Т. 1. С. 450–455.

тэратурная!» [3, с. 56–57]. Некалькі пазней прыблізна гэтак жа разважаў і Уладзімір Дубоўка: «... у літаратурнай мове варта ўжываць усякае слова жывой народнай гаворкі, што распаўсюджана на ўсёй беларускай тэрыторыі, а таксама словы, якіх хоць і няма ў сярэднебеларускіх гаворках, яе якія вядомы на астатняй беларускай этнаграфічнай тэрыторыі» [4].

На першых этапах станаўлення беларускай літаратурнай мовы дыялектныя словы, асабліва сярэднебеларускіх гаворак, актыўна і паслядоўна замацоўваліся ў лексічнай сістэме і сталі яе нацыянальна-адметнай асновай [2, с. 195–196]. Аднак у далейшым працэс запазычвання лексічных сродкаў з жывых народных гаворак прыпыніўся, чаму ў немалой ступені паспрыяла загання практыка размежавання слоў на «агульналітаратурныя» (кадыфікаваныя) і «дыялектныя», або «абласныя». І гэта пры тым, што ў мове мастацкай літаратуры пісьменнікі па-ранейшаму актыўна выкарыстоўвалі «свае», з маленства вядомыя словы. Гэтая «нармалізатарская» дзейнасць беларускіх лексікографаў, напрыклад, стала прадметам ажыўленай дыскусіі пасля выхаду ў 1986 г. рэцэнзіі Пётры Садоўскага «Час одуму. Да выхаду 5-томнага Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (Полымя, № 5), у якой навукоўца паказаў неправамернасць аднясення да «абласных» і «размоўных» такіх адметных беларускіх слоў, як *прыхамаць* (І. Навуменка), *нямоглы* (А. Адамовіч), *выштукаваны* (А. Яскевіч), *жакнуцца* (К. Кірэенка), *розгалас* (М. Лужанін), *дабрыня* (У. Караткевіч), *някідкі* (І. Навуменка), *зіхоткі* (В. Быкаў) і г. д. пры наўнасці адпаведнага аўтарскага кантэксту. Аднак адзначаная дыскусія (Гл. падрабязней: *Губкіна А. В.* Лексікалогія і лексікаграфія беларускай мовы XX ст.: сацыялінгвістычны аспект. Мінск : БДУ, 2012. С. 84–135), на жаль, сітуацыю ніякім чынам не змяніла. І, відаць, яшчэ б доўга працягвалася адзначаная практыка, калі б у беларускую лексікаграфію не прыйшоў (а хутчэй: імкліва ўварваўся!) Фёдар Антонавіч Піскуноў.

Выдадзены ў пачатку 2012 г. у выдавецтве «Тэхналогія» накладам у 20 (!) экзэмпляраў «Вялікі слоўнік беларускай мовы» менавіта і стаў той доўгачаканай і рэальнай спробай практычнага вырашэння праблемы лексічнай нармалізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, ажыццявіць якую ніяк не адважваліся акадэмічныя лінгвісты.

У прадмове да свайго слоўніка Ф. Піскуноў адзначае: «Нароўні з граматычнай класіфікацыяй спадарожнай задачай аўтара было істотнае пашырэнне рээстру як за кошт уліку лексікі новых рэалій, так і за кошт максімальнага ахопу даўнейшых здабыткаў жывой мовы, большасць з якіх да гэтага часу фактычна не мела доступу ў слоўнікі ўніверсальнага тыпу і месцілася ў “запасніках” – дыялектных зборніках і слоўніках. Такі штучны падзел – вынік зацяглай практыкі змагання з лексіка-грама-

тычнай варыянтнасцю і канструявання “правільнай” беларускай мовы з жорсткімі нарматыўнымі ляшчоткамі дзеля рэалізацыі ідэалагічных канцэпцый ці навукова-ведамасных устаноўак – груба сказіў натуральнае эвалюцыйнае развіццё мовы, прывёў да шматлікіх дэфармацый» [6, с. V]. Пры гэтым аўтар хоць і ўводзіць у слоўнік значную колькасць такіх пазалітаратурных слоў, тым не менш лічыць, што «абгрунтаваная нармалізацыя словаўжывання і рэлевантная семантычная атрыбуцыя слоўнага складу магчымыя **толькі** (выдзелена аўтарам слоўніка. – М. П.) на этапе істотнага пашырэння функцый беларускай мовы і намнажэння колькасці актыўных карыстальнікаў да пераважнага ці, прынамсі, парытэтнага ўзроўню» [6, с. V].

З другога боку, Ф. Піскуноў выдатна разумеў, што яму аднаму зрабіць гэта ўжо не выпадала (аўтар слоўніка памёр 5 красавіка 2013 г.). Таму ў апошні перыяд свайго жыцця ён актыўна «прабіваў» (інакш, відаць, і не скажаш) ідэю стварэння рэспубліканскай Арфаграфічнай камісіі, прычым, як ён лічыў, яна павінна быць толькі пры Савеце Міністраў Беларусі. І яго можна зразумець, паколькі менавіта арфаграфічнае «аблітаратурванне» ўводзіць тую ці іншую лексічную адзінку ў агульнанародны ўжытак, надаючы ёй узуальна-нарматыўны статус. Аднак ужо спаўняецца цэлы год, як прынятае ў Нацыянальнай акадэміі навук рашэнне аб стварэнні такой камісіі так і не выканана.

У сваім слоўніку Ф. А. Піскуноў не выпадкова першачарговую ўвагу надаў дыялектнаму багаццю беларускай мовы, паколькі лічыць, што «наспеў і пераспеў час эклезіястаўскага “збірання камянёў”: адшукаць, зафіксаваць, уратаваць ад знікнення ўсё ацалелае з моўнага багацця без надання чорных пазнак “разм.”, “абл.”, якія часта атрымлівала беларускае слова па шаблонах рускамоўных лексікаграфічных крыніц» [6, с. V]. І гэтых пазнак у слоўніку мы не знойдзем, паколькі і сапраўды сённяшнія народныя гаворкі істотна «абруселі», сталі ўспрымацца як вынік беларуска-рускага змешанага маўлення. Лексікограф лічыць, што многія з такіх слоў павінны мець «больш мяккую атрыбуцыю» і «маглі б ужывацца ў стылістычна афарбаваных кантэкстах». У слоўніку такія словы пазначаны зорачкай (*адале, адалець, апівоха, гзымс* (прымурак), *дазваленне, замятуха* (мяцеліца; трывожны стан, хваляванне), *каўняроўка, наўсягды* і інш.).

Адметнай рысай слоўніка з’яўляецца і фіксацыя ў рээстравай частцы пэўнай колькасці новых слоў-рэалій і аўтарскіх наватвораў. На думку Ф. Піскунова, «словатворчасць носьбітаў беларускай мовы, ад майстроў прыгожага пісьменства да пачаткоўцаў, – гэта рухавік яе развіцця,

прынцып жа “няма ў слоўніку – абыдземся іншым” – першы крок да закасцянення і заняпаду» [6, с. VI]. Адзначым, яшчэ ў 1997 г. на канферэнцыі ў БДУ аўстрыйскі беларусіст Герман Бідэр заўважыў, што «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы ... павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў і, толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моваў» [1, с. 5]. Зразумела, Ф. Піскуноў пры ўсім сваім жаданні не змог бы адлюстраваць усю наяўную ў сучасным беларускім пісьменстве індывідуальна-аўтарскую лексіку, але тыя словы, што трапілі ў электронны корпус яго слоўніка, апрабраваны ў рээстравай частцы (*агнявей, бабранятка, боска-ідэальны, брудавознік, бурапена, бурапенны, даверліва-крыштальны, жальбатужна, залёсіць, злоўмільны, кадэбэшны, карміцелька-паіцелька, мілавочна, небазор, небакрай, песнябай, сонцалісты, сонцавей, сонцатканы, часапісец, хуткацечны, штослова, яснацвет* і інш.). Многія з гэтых слоў маюць стылістычную памету «*паэт(ычнае)*».

Увогуле ж у навукавай літаратуры да сённяшняга часу агульнапрызнаным лічыцца палажэнне аб малаверагоднасці атрымання аўтарскімі наватворами статусу ўзуальных адзінак, паколькі ў большасці выпадкаў такія словы, «абслугоўваючы пэўны кантэкст... даную моўную сітуацыю, не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове, увайсці ў агульнае ўжыванне» [5, с. 65]. Аднак, на нашу думку, такое катэгарычнае сцвярджанне ўсё ж патрабуе істотнай карэкціроўкі, асабліва калі гутарка вядзецца пра моўную сітуацыю на пачатку XXI ст., тым больш гэта датычыцца такой параўнальна маладой сучаснай літаратурнай мовы, як беларуская.

Развіццё лексічнага саставу сучаснай беларускай літаратурнай мовы нельга ўявіць без аўтарскіх новаўтварэнняў, матывавальнай асновай якіх стаў уласнабеларускі матэрыял. І наўрад ці апраўдана лічыць гэтыя адзінкі вузкакантэкстуальнымі, разлічанымі толькі на аднамомантны эфект. У свой час у гутарцы з аўтарам гэтых разваг прафесар А. Я. Супрун адназначна заўважыў, што калі ў літаратурнай мове пісьменніку не стае нейкага слова і ён яго стварае, то гэта ўжо і набытак самой літаратурнай мовы, запаўненне свабоднай лакуны ў яе лексічнай сістэме. Створаныя беларускімі пісьменнікамі словы-неалагізмы, за рэдкім выключэннем, гэта не моўна-гульнявыя аднадзёнкі (зразумела, што ёсць і такія), а сур'ёзная моватворчая праца, пераважная большасць такіх слоў патэнцыйна скіравана ў моўную практыку, паколькі ўтвораны яны «ў поўнай згодзе з правіламі беларускага словаўтварэння, яны семантычна выяўныя, зразумелыя часта нават без кантэксту» (Каўрус). Параўн., напрыклад: *аднавульцы* (на адной вуліцы), *аднораз* (адзін раз), *капляюшысты*,

перадсонны, скарамоўка і скарамоўна, шчыльніць (Ц. Гартны), абвеснены (У. Хадыка, З. Бядуля), абнядоліца (Я. Купала), галініца (Р. Барадулін), духмяніць (І. Кірэйчык), мазольна (М. Мятліцкі), прысуседзіца (Н. Гілевіч) і інш. У мове мастацкай літаратуры трывала асвоена ўтварэнне прыслоўяў ад назоўнікаў: *азёрна, барыкадна, борна, вульна, калодна, шчупачна* і да т. п. (Р. Барадулін), *былінна* (М. Рудкоўскі), *блазотна* (С. Гаўрусёў), *канвеерна* (Н. Гілевіч), *бронзава* (А. Пысін), *музейна, траншэйна, траўна* (Г. Пашкоў) і інш. Актыўна папаўняецца і такія, здавалася б, замкнёны клас слоў, як дзеясловы: *нагурбіць, начэць, наземіць, нявесціца, нядзельца, паарлець, падрабязіць, паплячэць, песніць, набландыніца, паджэншніца, ружыць, славяніца, словаловіць* і інш. Параўн. таксама: *крынічыць* (У. Дубоўка), *одзіца, верлібрыца, абраманица* (М. Шабовіч), *сынец, травець, хмурыніца, чумакаваць* (Р. Барадулін), *сякерыць, надорэміфасолиць* (Н. Гілевіч), *табуніца* (П. Панчанка) і інш. Беларускімі аўтарамі актыўна ўтвараюцца назвы адцягненай семантыкі, найперш на *-асць*: *бурапеннасць* (Л. Сільнова), *буянасць* (Л. Забалоцкая), *бунтарнасць* (П. Макаль), *водарнасць* (Г. Кляўко), *арфазвоннасць, шатрыстасць* (У. Дубоўка), *плыннасць* (Н. Гілевіч), *грымотнасць, сыноўнасць* (М. Арочка), *баравіковасць* (Ю. Свірка), *настыласць* (К. Камейша), *вясноваць* (А. Каско), *чыстасць* (А. Лойка), *стрымгаловасць* (А. Барскі), *ангарнасць* (Г. Булыка) і да т. п.

Вышэй прыведзеныя і шматлікія іншыя ўзоры аўтарскіх неалагізмаў, з аднаго боку, сведчаць аб сур'ёзным патэнцыяле такіх утварэнняў у беларускай мове, а з другога – значна ўскладняюць пытанне аб узуальным і аказіянальным статусе гэтых слоў. Асноўнай жа цяжкасцю ў магчымасці аднясення аўтарскіх неалагізмаў да ўзуальных адзінак з'яўляецца нераспрацаванасць крытэрыяў, паводле якіх тое ці іншае індывідуальна-стылістычнае слова можа лічыцца кадыфікаваным сродкам.

Нягледзячы на розныя погляды даследчыкаў аўтарскай неалагізацыі, перакананы, што індывідуальна-стылістычныя ўтварэнні павінны з максімальнай паўнатай адлюстроўвацца ў слоўніках і даведніках узуальна-нарматыўнай лексікі, няхай сабе на першым часе і з указаннем канкрэтных стваральнікаў. Дбайна сабраныя і адэкватна зафіксаваныя ў слоўніках аўтарскія неалагізмы здольныя і павінны стаць адной з важнейшых крыніц папаўнення і абнаўлення лексічнага саставу беларускай мовы на сучасным этапе яе гістарычнага развіцця, а сам пераход індывідуальна-аўтарскіх утварэнняў у разрад агульнаўжывальнай лексікі павінен успрымацца як цалкам заканамерная і мэтанакіраваная з'ява. І ў гэтай важнай справе «Вялікі слоўнік беларускай мовы» Фёдара Антонавіча Піскунова ўяўляецца надзвычай своечасовай і па-свойму ўзорнай працай, скіраванай у будучыню беларускага слова.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Бідэр Г.* Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX ст. : матэрыялы Міжнар. навук. канф. Мінск, 1998.
2. *Гапоненка І. А.* Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця. Мінск : БДУ, 2012.
3. *Гарэцкі М.* Развагі і думкі // Велікодная пісанка. Вільня, 1914.
4. *Дубоўка У.* Пра нашу літаратурную мову // Узвышша. 1927. № 2. С. 167–181.
5. *Лопатин В. В.* Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. М., 1973.
6. *Піскуноў Ф. А.* Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. Мінск, 2012.
7. *Прыгодзіч М. Р.* Індывідуальна-стылістычныя прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці словаўтварэння, функцыянальны статус // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2013. № 1. С. 12–16.
8. *Прыгодзіч, М. Р.* Аўтарская неалагізацыя ў сучасных славянскіх мовах // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : тэз. дакл. XV Міжнар. з’езда славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г. / Нац. акад. навук Беларусі ; рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 2013. С. 137–146.
9. *Цыхун Г.* Новы слоўнік і старая праблема нормы // Маладосць. 2012. № 7. С. 72–73.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2001. – № 1. – С. 92. – Рэц. на кн.: Булахаў М. Г. «Слово о полку Игореве» і Беларусь: Да 200-годдзя першага выдання «Слова о полку Игоревѣ» : у 2 ч. / М. Г. Булахаў ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск : БДПУ, 2000.

Прыгодзіч, М. Р. VIII Міжнародныя Карскія чытанні / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV. – 2000. – № 3. – С. 93.

Прыгодзіч, М. Р. Адукацыйны стандарт па спецыяльнасці Г.02.01.00 – беларуская мова і літаратура / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск, 2000. – 31 с.

Прыгодзіч, М. Р. Браніслаў Аляксандравіч Плотнікаў / М. Р. Прыгодзіч // Антанюк Л. А. Прафесар Б. А. Плотнікаў: анатацыйна-бібліяграфічны даведнік па агульным, славянскім і беларускім мовазнаўстве / Л. А. Антанюк, В. П. Трайкоўская. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 2000. – С. 1–3.

Прыгодзіч, М. Р. Кампазіты з кампанентамі іншамоўнага паходжання ў гісторыі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадыгм : тэз. дакл. VIII Міжнар. Карскіх чытанняў, Гродна, 14–17 снеж. 2000 г. / Гродзен. дзярж. ун-т імя Янкі Купалы ; Беларус. дзярж. ун-т ; адк. рэд. М. І. Канюшкевіч ; рэдкал.: С. М. Антонава [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2000. – С. 195–198.

Прыгодзіч, М. Р. На добрае дзеля добрага: Пра кнігу Б. Плотнікава / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2000. – № 6. – С. 36.

Прыгодзіч, М. Р. Напісанае – застаецца (Да 70-годдзя Яўгена Камароўскага) / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2000. – № 8. – С. 36–37.

Прыгодзіч, М. Р. Новы навучальны дапаможнік / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2000. – № 2. – С. 56. – Рэц. на кн.: Плотнікаў Б. А. Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў : навуч. дапам. / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь, 1999. – 119 с.

Прыгодзіч, М. Р. Пра лес, пра пушчу, пра ловы звярыныя... / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2000. – № 4. – С. 101–102.

Прыгодзіч, М. Р. Складаныя словы як вобразна-выяўленчы сродак беларускага фальклору / М. Р. Прыгодзіч // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай : матэрыялы IV Міжнар. навук. канф., Мінск, 12–14 кастр. 1999 г. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : БДУ, 2000. – Ч. 2. – С. 179–182.

Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2000. – 227 с.

Прыгодзіч, М. Р. Спачатку было слова... / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2001. – № 5. – С. 57. – Рэц. на кн.: Булахаў М. Г. «Слово о полку Игореве» і Беларусь: Да 200-годдзя першага выдання «Слова о полку Игоревѣ» : у 2 ч. / М. Г. Булахаў ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск : БДПУ, 2000.

Прыгодзіч, М. Р. Хто вы, Фёдар Галатузаў? / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2000. – № 9. – С. 45–49.

Пригодич, Н. Г. Сложные слова в системе поэтики белорусского фольклора / Н. Г. Пригодич // Язык и поэтика фольклора : докл. Междунар. конф., Петрозаводск, 15–18 сент. 1999 г. / Петрозавод. гос. ун-т ; редкол.: Е. Б. Артеменко, З. К. Тарланов. – Петрозаводск : ПГУ, 2001. – С. 187–191.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ (1921–2001) / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2001. – № 2. – С. 10–13.

Прыгодзіч, М. Р. Даследчык. Мовазнаўца. Педагог: Да юбілею Ірыны Шчарбакавай / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2001. – № 2. – С. 27–28.

Прыгодзіч, М. Р. Ён прылучаў да мовазнаўства нас... (Да 75-годдзя з дня нараджэння Мікалая Паўленкі) / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2001. – № 6. – С. 30–35.

Прыгодзіч, М. Р. З пашанай да спадчыны Яўхіма Карскага / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2001. – 2 лют.

Прыгодзіч, М. Р. Парны лік / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 12 : Палікрат – Праметэй. – 2001. – С. 100.

Прыгодзіч, М. Р. Пасіўная лексіка / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 12 : Палікрат – Праметэй. – 2001. – С. 162.

Прыгодзіч, М. Р. Сумесна з нямецкімі калегамі / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2001. – 23 лют.

Прыгодзіч, М. Р. Усе дарогі – ад парога (Слова пра калегу) / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2001. – № 10. – С. 34–35.

Прыгодзіч, М. Р. З лінгвістычнай спадчыны / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2002. – 1 лют.

Прыгодзіч, М. Р. З павагай да гісторыі мовы: Пра новую кнігу Б. Плотнікава // Род. слова. – 2002. – № 8. – С. 73.

Прыгодзіч, М. Р. III Міжнародная навуковая канферэнцыя «Мова – літаратура – культура» / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2002. – № 3. – С. 104–105.

Прыгодзіч, М. Р. П. Шпілеўскі і яго «Заметки белорусца о белорусском языке» (1853) / М. Р. Прыгодзіч // Актуальныя пытанні беларускай лін-

гвістыкі (да 80-годдзя праф. М. С. Яўневіча) : зб. навук. арт. / рэдкал.: П. А. Міхайлаў [і інш.]. – Мінск : БДПУ, 2002. – С. 137–138.

Прыгодзіч, М. Р. Пішам без памылак: Разам, асобна, праз дэфіс : слоўн.-давед. / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Парадокс, 2002. – 256 с.

Прыгодзіч, М. Р. Проблемы гістарычнага словаўтварэння беларускай мовы на сучасным этапе // Беларуский и другие славянские языки: семантика и прагматика : материалы междунар. науч. конф., Минск, 28–29 сент. 2001 г. / Беларус. гос. ун-т. – Минск : БГУ, 2002. – С. 131–133.

Прыгодзіч М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2003. – № 1. – С. 103–104. – Рэц. на кн.: Лепешаў І. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 207 с.

Прыгодзіч, М. Р. У працяг антычнай традыцыі / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2002. – 18 студз.

Прыгодзіч, М. Р. У суладдзі з уласнай думкаю... / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2002. – № 1. – С. 86. – Рэц. на кн.: Лепешаў І. Практыкум па лексікалогіі і фразеалогіі / І. Лепешаў, М. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2001. – 191 с.

Прыгодзіч, М. Р. Ф. Галатузаў як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Письменник – мова – стыль : матэрыялы II Міжнар. канф., прысвеч. 75-годдзю з дня нараджэння праф. Л. М. Шакуна, Мінск, 15–16 лістап. 2001 г. : у 2 т. / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск : РІВШ, 2002. – Т. 1. – С. 201–202.

Прыгодзіч, М. Р. Фёдар Шымкевіч: Да 200-годдзя з дня нараджэння / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2002. – № 2. – С. 39–40.

Прыгодзіч, М. Р. Янка Купала і Якуб Колас як творцы слова / М. Р. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : матэрыялы III Міжнар. навук. канф., Мінск, 27–28 верас. 2001 г. : у 2 т. / рэдкал.: З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2002. – Т. 2. – С. 70–74.

Прыгодзіч М. Дзе Прыпяць, Ясельда і Піна... (3 гісторыі Піншчыны) / М. Прыгодзіч, Г. Няфагіна // Ученые Пинщины. – Минск : Экономика и право, 2003. – С. 12–16.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2003. – № 3. – С. 102–103. – Рэц. на кн.: Несцяровіч, В. І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар. Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія / В. І. Несцяровіч. – Віцебск : ВДУ, 2003. – 104 с.

Прыгодзіч, М. Р. «Азь глаголю вамъ...». 3 гісторыі літар – А / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 1. – С. 69–70.

Прыгодзіч, М. Р. «Трэба пісаць так, як гаворыць народ...»: Павел Шпілеўскі – даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 11. – С. 12–14.

Прыгодзіч, М. Р. Буки і веда: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 2. – С. 67–68.

Прыгодзіч, М. Р. Глаголь і добро: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – №3. – С. 80–81.

Прыгодзіч, М. Р. Да новых вышынь / М. Р. Прыгодзіч // На службе роднаму слову (да 10-годдзя каф. гісторыі беларус. мовы БДУ) : біябібліягр. давед. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2003. – С. 3–5.

Прыгодзіч, М. Р. Дзе хвалі ціхаплыннай Вісліцы... (3 лексікі гаворкі вёскі Лышча) / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 1. – С. 35–39.

Прыгодзіч, М. Р. Есть і жывете: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 4. – С. 76.

Прыгодзіч, М. Р. 3 лексікі роднай гаворкі вёскі Лышча / М. Р. Прыгодзіч // Научно-правовое обеспечение социально-экономического и культурного развития Полесского региона в XXI веке : материалы науч.-практ. конф., посвящ. Дням науки Пинщины, Пинск, 20–22 июня 2003 г. / редкол.: В. К. Бонько [и др.]. – Минск : Аналит. центр Нац. акад. наук Беларуси, 2003. – С. 43–50.

Прыгодзіч, М. Р. Зело і земля: 3 гісторыі літары З / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 5. – С. 68.

Прыгодзіч, М. Р. И, Иже і Како: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 6. – С. 72.

Прыгодзіч, М. Р. Іван Германовіч / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 2. – С. 31.

Прыгодзіч, М. Р. Люди (людие) і мыслете: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 7. – С. 82.

Прыгодзіч, М. Р. Нашъ і Онъ: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 8. – С. 83.

Прыгодзіч, М. Р. Покой і Рцы: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 9. – С. 84.

Прыгодзіч, М. Р. Слова змалку палюбіўшы... (з нагоды юбілею Ул. Навумовіча) / М. Р. Прыгодзіч // Настаўн. газ. – 2003. – 30 кастр.

Прыгодзіч, М. Р. Словаскладанне ў славянскіх мовах: асноўныя тэндэнцыі і перспектывы / М. Р. Прыгодзіч // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка : XIII Міжнар. з'езд славістаў : дакл. беларус. дэлегацыі, Любляна, 2003 г. / Нац. акад. навук Беларусі ; Беларус. кам. славістаў ; адк. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – С. 175–183.

Прыгодзіч, М. Р. Слово і Твердо: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2003. – № 10. – С. 82.

Прыгодзіч, М. Р. Тры кіты: народная філасофія, мова і культура [інтэрв'ю] // *Культура*. – 2003. – 3–9 мая.

Прыгодзіч, М. Р. Ук і Ферт: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2003. – № 11. – С. 68–69.

Прыгодзіч, М. Р. Хи (херъ) і Отъ: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2003. – № 12. – С. 59.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // *Беларуская лінгвістыка*. – Мінск, 2004. – Вып. 54. – С. 116–117. – Рэц. на кн.: Слоўнік мовы «Нашай нівы» (1906–1915) : у 5 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Тэхналогія, 2003. – Т. 1 : А–Д / уклад. А. М. Анісім [і інш.] ; пад рэд. В. П. Лемцюговай. – 2003. – 624 с.

Прыгодзіч, М. Р. Андраш Золтан – даследчык славянскай даўніны / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 12. – С. 33–34.

Прыгодзіч, М. Р. Ён азбукай да нас звяртаецца і сёння...: Асветнік Кірыла – першанастаніўнік усіх славян / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 2. – С. 81–82.

Прыгодзіч, М. Р. Ён быў з гісторыяй на «ты»: Слова пра Уладзіміра Анічэнку / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 7. – С. 19.

Прыгодзіч, М. Р. Пра беларускую мову арабскім пісьмом / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 3. – С. 45. – Рэц. на кн.: Несцяровіч, В. І. Старажытныя рукапісы беларускіх татар. Графіка. Транслітарацыя. Агульная характарыстыка мовы. Фразеалогія / В. І. Несцяровіч. – Віцебск : ВДУ, 2003. – 104 с.

Прыгодзіч, М. Р. У суладдзі з родным словам... (Уладзіміру Лазоўскаму – 70) / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 1. – С. 23.

Прыгодзіч, М. Р. Цы і Червь: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 1. – С. 52.

Прыгодзіч, М. Р. Ша, Шта і іншыя літары: 3 гісторыі літар / М. Р. Прыгодзіч // *Род. слова*. – 2004. – № 2. – С. 80.

Прыгодзіч, М. Р. Экзатызм / М. Р. Прыгодзіч // *Беларуская энцыклапедыя* : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 18, кн. 1 : Шчытнікі – ЯЯ. Дадатак. – 2004. – С. 67.

Прыгодзіч, М. Р. Экзатычная лексіка / М. Р. Прыгодзіч // *Беларуская энцыклапедыя* : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 18, кн. 1 : Шчытнікі – ЯЯ. Дадатак. – 2004. – С. 67–68.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Прыгодзіч, А. Валасенка // *Весн. БДУ. Сер. IV., Філалогія*. – 2005. – № 1. – С. 120–121. – Рэц. на кн.: Шкраба І. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове: структурна-граматычны і функцыянальна-дынамічны аспекты / І. Шкраба. – Мінск, 2004. – 240 с.; Слова і фразеалагізм у літаратурным і дыялектным кантэксце / Г. Малажай [і інш.]. – Брэст : БрДУ, 2004. – 123 с.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2005. – № 3. – С. 42. – Рэц. на кн.: Мальцева Т. Французские заимствования в белорусском языке / Т. Мальцева. – Минск : Изд. центр БГУ, 2004. – 329 с.

Прыгодзіч, М. Р. «Балюча стала беларускаму майму сэргу...» (да 150-годдзя з дня нараджэння Еўдакіма Раманава) / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Валаценка // Род. слова. – 2005. – № 9. – С. 21–22.

Прыгодзіч, М. Р. 3 клопатам пра беларускую філалогію / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2005. – 9 снеж.

Прыгодзіч, М. Р. Зарыян Даленга-Хадакоўскі як даследчык беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся : матэрыялы навук. фальклорна-этналінгвіст. канф., Мінск, 14–15 крас. 2005 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Т. І. Шамякіна [і інш.]. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2005. – С. 27–30.

Прыгодзіч, М. Р. III Міжнародная навуковая канферэнцыя памяці прафесара Л. М. Шакуна «Пісьменнік – мова – стыль» / М. Р. Прыгодзіч // Весн. БДУ. Сер. IV, Філалогія. – 2005. – № 3. – С. 134–135.

Прыгодзіч, М. Р. Леў Шакун як даследчык беларуска-польскіх моўных узаемаадносін / М. Р. Прыгодзіч // Acta Albaruthenica : навук. зб. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Права і эканоміка, 2005. – Вып. 5. – С. 256–258.

Прыгодзіч, М. Р. На ніве філалогіі і адукацыі: Васілю Купрэенку – 75 / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2005. – № 1. – С. 26.

Прыгодзіч, М. Р. Прытчава-прыказкавыя рэмінісцэнцыі ў структуры тэксту помнікаў старабеларускага пісьменства / М. Р. Прыгодзіч // Текст в лингвистической теории и в методике преподавания филологических дисциплин : материалы III Междунар. науч. конф., Мозырь, 12–13 мая 2005 г. : в 2 ч. / отв. ред.: С. Б. Кураш, О. И. Ревуцкий, В. Ф. Русецкий. – Мозырь : МГПУ, 2005. – Ч. 1. – С. 140.

Прыгодзіч, М. Р. Складаныя словы ў кнізе ўспамінаў Васіля Быкава «Доўгая дарога дадому» / М. Р. Прыгодзіч // Да 80-годдзя народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. Л. Д. Сіньковай. – Мінск : БДУ, 2005. – С. 256–259.

Прыгодич Н. Г. Диахрония / Н. Г. Пригодич // Республика Беларусь : энциклопедия : в 7 т. / редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. – Минск : БелЭн, 2005–2008. – Т. 3. – 2006. – С. 372.

Прыгодич Н. Г. Дивергенция / Н. Г. Пригодич // Республика Беларусь : энциклопедия : в 7 т. / редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. – Минск : БелЭн, 2005–2008. – Т. 3. – 2006. – С. 373.

Прыгодич Н. Г. Жидович М. А. / Н. Г. Пригодич // Республика Беларусь : энциклопедия : в 7 т. / редкол.: Г. П. Пашков [и др.]. – Минск : БелЭн, 2005–2008. – Т. 3. – 2006. – С. 540 – 541.

Пригодич, Н. Г. «Полюби эту вечность болот...»: Пинщина помнит и ждёт (Пожелания учёных, спортсменов, деятелей искусств и культуры, уроженцев Пинщины) / Н. Г. Пригодич // Ученые Пинщины / сост. И. А. Кибак. – Минск : Тонпик, 2006. – С. 21–24.

Прыгодзіч, М. Р. «Катэхізіс» Лаўрэнція Зізанія 1627 года ў гісторыі рэлігійна-кніжнай культуры ўсходніх славян / М. Р. Прыгодзіч // Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя : матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г. / пад рэд. А. Мальдзіса, А. Смаленчука. – Мінск : Голас Радзімы, 2006. – С. 123–125.

Прыгодзіч, М. Р. «Пароль неўміручасці – родная мова» / М. Р. Прыгодзіч, Т. І. Шамякіна, Т. П. Казакова // Род. слова. – 2006. – № 12. – С. 32–34.

Прыгодзіч, М. Р. «Я родных імёнаў сваіх не забуду...» (Васіль Шур – патрыёт роднай Мазырышчыны) / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2006. – № 6. – С. 22–23.

Прыгодзіч, М. Р. 17. Гісторыя беларускага мовазнаўства : вучэбная праграма для ВНУ па спецыяльнасці І-21 05 01 Беларуская філалогія / М. Р. Прыгодзіч, А. В. Губкіна, С. М. Запрудскі. – Мінск : РІВШ, 2006. – 16 с.

Прыгодзіч, М. Р. Беларускае мовазнаўства : вучэб. дапам / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 135 с.

Прыгодзіч, М. Р. Аўтограф Івана Насовіча / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2006. – № 12. – С. 83.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская палеаграфія: вучэбная праграма для ВНУ па спецыяльнасці І-21 05 01 «Беларуская філалогія» / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : РІВШ, 2006. – 9 с.

Прыгодзіч, М. Р. І звонкае «дзе», і густое «чаго»... / М. Р. Прыгодзіч: // Род. слова. – 2006. – № 6. – С. 103. – Рэц. на кн.: Гілевіч, Н. Дыялектны слоўнік. Лексіка. Фразеалагізмы. Прыказкі, прымаўкі, прыгаворкі. Параўнанні / Н. Гілевіч. – Мінск : Беллітфонд, 2005. – 176 с.

Прыгодзіч, М. Р. Лацінка ў гісторыі беларускага пісьменства / М. Р. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя праф. Л. М. Шакуна), Мінск, 16–17 лістап. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 122–125.

Прыгодзіч, М. Р. Лексема *манахтыр* ва ўсходнеславянскім пісьменстве / М. Р. Прыгодзіч // Пісьменнік – мова – стыль : матэрыялы III Міжнар. навук. канф., Мінск, 29–30 верас. 2005 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч, М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2006. – С. 393–396.

Прыгодзіч, М. Р. Летапісец беларускага мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч, І. С. Роўда // Беларускія мовазнаўцы : у 2 т. / І. К. Германовіч ; склад., прадм. М. Р. Прыгодзіча, І. С. Роўды. – Мінск : БДУ, 2006. – Т. 1. – С. 3–5.

Прыгодзіч, М. Р. Леў Шакун / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2006. – № 9. – С. 34.

Прыгодзіч, М. Р. Макс Фасмер і беларуская мова / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Язык и социум : материалы VII Междунар. науч. конф., Минск, 1–2 дек. 2006 г. : в 2 ч. / под общ. ред. Л. Н. Чумак. – Минск : РИВШ, 2007. – Ч. 2. – С. 110–113.

Прыгодзіч, М. Р. Марыя Жыдовіч – першая жанчына – доктар беларускай філалогіі / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2006. – № 10. – С. 16–17.

Прыгодзіч, М. Р. Мікратапанімія Піншчыны як аб’ект лінгвістыкі XXI стагоддзя / М. Р. Прыгодзіч, Н. А. Харошка // Социально-экономическое и историко-культурное развитие Полесского региона в XXI веке : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. Дням науки Пинщины, Пинск, 5–6 мая 2006 г. / редкол.: С. Г. Голубев [и др.]. – Пинск : Пин. регион. тип., 2006. – С. 216–218.

Прыгодзіч, М. Р. На шчодрай і працаёмкай ніве беларускасці...: Віктар Красней – вучоны і настаўнік / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2006. – № 7. – С. 46–47.

Прыгодзіч, М. Р. Прафесар Леў Міхайлавіч Шакун як выдатны даследчык-беларусіст / М. Р. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : матэрыялы V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя праф. Л. М. Шакуна), Мінск, 16–17 лістап. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Права і эканоміка, 2007. – С. 4–7.

Прыгодзіч, М. Р. Пуцявінамі мінулага і нашых дзён (кафедра гісторыі беларускай мовы) / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2006. – № 2. – С. 3–5.

Прыгодзіч, М. Р. Пытанні норм беларускай мовы ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч // Сучасны стан і дынаміка норм беларускай літаратурнай мовы : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 24–25 кастр. 2006 г. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Права і эканоміка, 2006. – С. 22–28.

Prygodich, M. R. The Belarusian Language: the History and the Present / M. R. Prygodich, A. V. Korshuk // Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. T. XXXIV. Sectio Linguistica Hungarica. – Eger, 2007. – P. 137–141.

Прыгодзіч, М. Р. З гісторыі адной публікацыі пра У. А. Карпава / М. Р. Прыгодзіч // Чтєния, посвящ. памяти проф. В. А. Карпова, Минск, 17 марта 2007 г. : сб. материалов / редкол.: А. И. Головня (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Выд. цэнтр БДУ, 2007. – С. 116–117.

Прыгодзіч, М. Р. Згадкі пра У. М. Лазоўскага / М. Р. Прыгодзіч // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : РИВШ, 2007. – Вып. 6. – С. 8–9.

Прыгодзіч, М. Р. І. І. Насовіч як беларускі лексікограф XIX стагоддзя / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова на скрыжальях гісторыі : матэрыялы

наук. чытанняў, прысвеч. 100-годдзю з дня нараджэння праф. М. А. Жыдовіч. – Мінск : Паркус плюс, 2007. С. 62–68.

Прыгодзіч, М. Р. Карл Гутшміт – даўні сябра беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2007. – № 9. – С. 26.

Прыгодзіч, М. Р. Несці ў свет жывую мову свайго народа / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2007. – № 12. – С. 87. – Рэц. на кн.: Міхневіч, А. Выбраныя працы / А. Міхневіч. – Мінск : Права і эканоміка, 2006. – 231 с.

Прыгодзіч, М. Р. Са словам на «ты»... / М. Р. Прыгодзіч // Полымя. – 2007. – № 3. – С. 170–171. – Рэц. на кн.: Гілевіч, Н. Дыялектны слоўнік. Лексіка. Фразеалагізмы. Прыказкі, прымаўкі, прыгаворкі. Параўнанні / Н. Гілевіч. – Мінск : Беллітфонд, 2005. – 176 с.

Прыгодзіч, М. Р. Яна была першай / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова на скрыжальных гісторыі : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. 100-годдзю з дня нараджэння праф. М. А. Жыдовіч, Мінск, 19 кастр. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Паркус плюс, 2007. – С. 3–6.

Прыгодзіч, Н. Г. Конвергенцыя / Н. Г. Прыгодзіч // Рэспубліка Беларусь : энцыклапедыя : в 7 т. / рэдкал.: Г. П. Пашков [і др.]. – Мінск : БелЭн, 2005–2008. – Т. 4. – 2007. – С. 174.

Прыгодзіч, М. Р. «Спісакъ именъ мужескихъ и женскихъ, несходныхъ съ именами русскаго языка» (1845) П. Шпілеўскага ў гісторыі беларускай анамастыкі / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 крас. 2008 г. / навук. рэд.: Л. П. Кунцэвіч, Н. В. Паляшчук. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 28–31.

Prygodich, M. R. A fehérorosz (belorusz) nyelv Európai nyelvművelés / M. R. Prygodich, A. V. Korsuk, E. Szmikovszkaja. – Budapest, 2008. – С. 75–78.

Прыгодзіч, М. Р. Адукацыйны стандарт Рэспублікі Беларусь. Вышэйшая адукацыя. Першая ступень. Спецыяльнасць I – 21 05 01 Беларуская філалогія / М. Р. Прыгодзіч [і інш.]. – Мінск : РІВШ, 2008. – 32 с.

Прыгодзіч, М. Р. Андраш Золтан як даследчык помнікаў беларускага пісьменства / М. Р. Прыгодзіч // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай : матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф., прысвеч. 125-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 1–3 лістап. 2007 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: Т. І. Шамякіна (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. І. С. Роўды. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2008. – С. 439–442.

Прыгодзіч, М. Р. Беларусіст з берагоў Дуная / М. Р. Прыгодзіч // Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. 220-годдзю з дня нараджэння І. І. Насовіча, Мінск, 18 лют. 2008 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Права і эканоміка, 2008. – С. 92–97.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова (прафесійная лексіка): тыпавая вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў / М. Р. Прыгодзіч, Г. І. Кулеш, Н. П. Лобань ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2008. – 28 с.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова загучала і ў Адэсе / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2008. – № 8. – С. 110.

Прыгодзіч, М. Р. Да пытання аб азяранскай гаворцы (на матэрыяле фальклорна-дыялекталагічных запісаў Е. Раманава / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Фальклорная спадчына Р. Шырмы і Г. Цітовіча: вопыт збіральніцкай, навуковай і папулярызатарскай дзейнасці ў кантэксце праблем адраджэння традыцыйнай культуры вёскі : матэрыялы IV Міжнароднага навуковага канф., Мінск, 29 – 30 лістап. 2007 г. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : Паркус плюс, 2008. – С. 17–21.

Прыгодзіч, М. Р. З жыццяпісу і гісторыі стварэння «Словаря беларускага наречця» І. І. Насовіча / М. Р. Прыгодзіч // Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства : матэрыялы навуковага чытання, прысвечанага 220-годдзю з дня нараджэння І. І. Насовіча, Мінск, 18 лют. 2008 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – С. 16–28.

Прыгодзіч, М. Р. Пад псеўданімам «Белоруссь К. К.»: пра адну з публікацый Каятана Касовіча / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2008. – № 8. – С. 41–43.

Прыгодзіч, М. Прадмова // Слоўнік сучаснай беларускай мовы / М. Прыгодзіч, У. Завальнюк, В. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. М. Прыгодзіча, У. Завальнюка. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – С. 3–4.

Прыгодзіч, М. Р. Аказіяналізмы як крыніца папаўнення лексічнага саставу сучаснай беларускай мовы // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. – 2009. – № 2. – С. 34–36.

Прыгодзіч, М. Р. Беларусіст з берагоў Дуная / М. Р. Прыгодзіч // Zoltán András. – Budapest, 2009. – С. 49–54.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2010. – 184 с.

Прыгодзіч, М. Р. Верны рыцар слова: Да юбілею Міхаіла Булахава / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2009. – № 7. – С. 38–39.

Прыгодзіч, М. Р. Ганчарная лексіка ў гаворках беларускай мовы (лексіка-семантычны і этымалагічны аспекты) // Курсавыя працы па беларускай мове: тэматыка, бібліяграфія, метадычныя парады : вучэб.-метадавы дапам. / укл. В. В. Шур ; пад агул. рэд. В. В. Шура. – Мінск : Экоперспектива, 2010. – С. 144–147.

Прыгодзіч, М. Р. Даследчык беларускіх кітабаў Антон Антановіч / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2010. – № 6. – С. 34–35.

Прыгодзіч, М. Р. З гісторыі вывучэння аказіянальнай лексікі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Слова ў кантэксце часу: да 80-годдзя праф. А. І. Наркевіча : зб. навук. пр. / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2009. – С. 320–324.

Прыгодзіч, М. Р. Лексіка рыбабоўнага промыслу ў гаворках Усходняга Палесся (на матэрыяле «Тураўскага слоўніка») / М. Р. Прыгодзіч, М. М. Макарэвіч // Курсавыя працы па беларускай мове: тэматыка, бібліяграфія, метадычныя парады : вучэб.-метадыч. дапам. / укл. В. В. Шур ; пад агул. рэд. В. В. Шура. – Мінск : Экоперспектива, 2010. – С. 141–144.

Прыгодзіч, М. Р. Лексікаграфічныя вопыты Паўла Шпілеўскага / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2010. – № 5. – С. 35–38.

Прыгодзіч, М. Р. Мове роднай зямлі прысвячаецца / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2009. – № 12. – С. 73. – Рэц. на кн.: Лемцюгова, В. П. Тапонімы распаўядаюць: навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск : Лит. і искусство, 2008. – 416 с.

Прыгодзіч, М. Р. Настаўнік, Вучоны, Грамадзянін / М. Р. Прыгодзіч // Беларускаяе слова: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. памяці праф. А. І. Жураўскага, Мінск, 27 кастр. 2009 г. : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча ; рэдкал.: М. І. Світунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – С. 3–8.

Прыгодзіч, М. Р. Патрыярх беларускага адраджэння: Да 150-годдзя з дня нараджэння Браніслава Эпімаха-Шыпілы / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2009. – № 9. – С. 36–38.

Прыгодзіч, М. Р. Пра мовы шматмоўнай Беларусі і яе адметную культуру / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2009. – № 4. – С. 56. – Рэц. на кн.: Мячкоўская, М. Б. Мовы і культура Беларусі: нарысы / М. Б. Мячкоўская. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 347 с.

Прыгодзіч, М. Р. Слоўнікавыя практыкаванні як сродак навучання роднай мове: Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Склад слова. Лексіка. Марфалогія. Правапіс / М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч // Род. слова. – 2010. – № 4. – С. 60–63 ; № 6. – С. 63–66.

Прыгодзіч, М. Р. Шляхамі беларускага слова / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2009. – № 2. – С. 7–10.

Прыгодзіч, М. Роднай мове ў набажэнстве быць! / М. Р. Прыгодзіч // Святое Евангелле і праблемы перакладу на беларускую мову : матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 13 снеж. 2008 г. / пад рэд. У. Завальнюка, М. Прыгодзіча. – Мінск : Рым.-Катал. парафія Св. Сымона і Св. Алёны, 2010. – С. 33–35.

Прыгодзіч, М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / М. Прыгодзіч, У. Завальнюк, В. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. М. Прыгодзіча, У. Завальнюка. – Мінск : Нар. асвета, 2009. – 399 с.

Прыгодзіч, М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / М. Прыгодзіч, У. Завальнюк і В. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. М. Прыгодзіча, У. Завальнюка. – 2-е выд. – Мінск : Нар. асвета, 2010. – 399 с.

Прыгодзіч, М. Р. Ад слова дыялектнага да слова паэтычнага / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2011. – № 5. – С. 60. – Рэц. на кн.: Абабурка, М. Паэтыка беларускай літаратуры XVI–XIX стст. / М. Абабурка. – Магілёў : МДУ, 2011. – 200 с.

Прыгодзіч, М. Р. Ад Статутаў ВКЛ да сённяшніх праблем беларускай мовы: да 70-годдзя Германа Бідэра / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2011. – № 10. – С. 37.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова ў працах лінгвістаў БДУ / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. – 2011. – № 2. – С. 28–31.

Прыгодзіч, М. Р. Беларускі правапіс у гісторыях і схемах (пра кнігі В. Іўчанкава па беларускім правапісе) / М. Р. Прыгодзіч // Настаўн. газ. – 2011. – 11 чэрв.

Прыгодзіч, М. Р. Гэтай мовай я словы любові шапчу... / М. Р. Прыгодзіч // Красней В. П. Беларуская тэрміналогія : зб. арт. / рэдкал.: Э. А. Ялоўскага (адк. рэд.) [і інш.] ; навук. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 3–8.

Прыгодзіч, М. Р. Да пытання аб храналогіі даследаванняў іншамовных запазычанняў у беларускай мове / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. памяці дац. Е. С. Мяцельскай, Мінск, 26–27 крас. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2011. – С. 146–149.

Прыгодзіч, М. Р. З гісторыі перакладу Евангельскіх тэкстаў на беларускую мову / М. Р. Прыгодзіч // Святое Евангелле і праблемы перакладу на беларускую мову : матэрыялы навук.- практ. канф., Мінск, 13 снеж. 2008 г. / пад рэд. У. Завальнюка, М. Прыгодзіча. – 2-е выд., дап. – Мінск : Рым.-Катал. парафія Св. Сымона і Св. Алены, 2011. – С. 335–341.

Прыгодзіч, М. Р. Роднай мове ў набажэнстве быць! / М. Р. Прыгодзіч // Святое Евангелле і праблемы перакладу на беларускую мову : матэрыялы навук.-практ. канф. Мінск, 13 снеж. 2008 г. / пад рэд. У. Завальнюка, М. Прыгодзіча. – 2-е выд., дап. – Мінск : Рым.-Катал. парафія Св. Сымона і Св. Алены, 2011. – С. 32–34.

Прыгодзіч, М. Р. Слову роднаму вернасць праз гады / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. памяці дац. Е. С. Мяцельскай, Мінск, 26–27 крас.

2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Права і эканоміка, 2011. – С. 3–8.

Прыгодзіч, М. Р. Чаму беларусы дрэнна валодаюць беларускай мовай? [інтэрв'ю В. Паклонскай] / М. Р. Прыгодзіч // *Обозреватель*. – 2011. – № 2 (14 студз.). – С. 18.

Прыгодзіч, М. Р. 3 клопатам пра лёс славянскіх моў (да 70-годдзя праф. Германа Бідэра) / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 157–159.

Прыгодзіч, М. Р. Імангуліева Аіда. Артыкулы і пераклады / М. Р. Прыгодзіч ; пер. з рус. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : А. М. Вараксін, 2012. – 260 с.

Прыгодзіч, М. Р. Карл Гутшміт (памяці вучонага) / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2012. – № 1. – С. 125–126.

Прыгодзіч, М. Р. Лінгвістычная купаліяна / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : VII Міжнар. навук. канф., прысвеч. 130-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа, Мінск, 27–28 верас. 2012 г. : зб. арт. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. Т. І. Шамякінай. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 198–202.

Прыгодзіч, М. Р. Міхал Саевіч як даследчык гаворак Беласточчыны / М. Р. Прыгодзіч // Супольнасць традыцый – садружнасць у будучыні: беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі : зб. навук. арт. / пад рэд. І. Э. Багдановіч, С. М. Запрудскага. – Мінск : Кнігазбор, 2012. – С. 8–11.

Прыгодзіч, М. Р. Моўная кадыфікацыя ў Вялікім Княстве Літоўскім: з гісторыі даследавання і магчымых шляхі вырашэння праблемы / М. Р. Прыгодзіч // Новае слова ў мовазнаўстве : матэрыялы V Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 20–21 мая 2010 г. / пад рэд. С. М. Запрудскага, Г. А. Цыхуна. – Мінск : Четырэ четверти, 2012. – С. 54–57.

Прыгодзіч, М. Р. На шляху да правапіснай нарматыўнасці / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 3–4.

Прыгодзіч, М. Р. Не толькі для арабістаў... / М. Р. Прыгодзіч, А. Квятко, М. Мандава // Род. слова. – 2012. – № 10. – С. 94. – Рэц. на кн.: Рукапі-

сы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX стагоддзя з дзяржаўных кнігазбораў краіны : каталог / склад.: М. У. Тарэлка, А. І. Цітавец ; рэд. бібліягр. зап. І. П. Гародка ; рэдкал.: Н. Ю. Бярозкіна [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 221 с.

Прыгодзіч, М. Р. Новы слоўнік беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2012. – № 4. – С. 51–52. – Рэц. на кн.: Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка (каля 223 тысяч слоў). – Мінск : Тэхналогія, 2012.

Прыгодзіч, М. Р. Старабеларускія лексіконы як спроба графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі мовы / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2012. – С. 77–79.

Прыгодзіч, М. Р. І доўжыцца няхай шчасліва новы дзень... / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2013. – № 5. – С. 46. – Рэц. на кн.: Лепешаў, І. Я. Перад змярканнем : зб. арт. / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ЮрСаПрынт, 2013. – 232 с.: іл.

Прыгодзіч, М. Р. Узнаўляючы даўніну, думаем пра будучыню / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2013. – № 6. – С. 49. – Рэц. на кн.: Дапаможнік для тых, хто навучаецца чытанню і пісьму. Факсімільнае выданне / адк. за вып. А. А. Суша. – Мінск : Нац. б-ка Беларусі, 2012 ; Суша, А. А. Буквар у жыцці нашых продкаў (на беларускай, рускай, англійскай мовах). – Мінск : Нац. б-ка Беларусі, 2012. – 156 с.

Прыгодзіч, М. Р. Авторская неологизация в современных славянских языках (Філолагі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў праграме XV Міжнароднага з'езда славістаў) / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 4.

Прыгодзіч, М. Р. Індывідуальна-аўтарскія прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці словаўтварэння, функцыянальны статус / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 12–16.

Прыгодзіч, М. Р. У пошуках арфаграфічнага стандарту (Прадмова да пасмяротнага артыкула Ф. Піскунова ў раздзеле «Дыскусіі») / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2013. – № 1. – С. 50–51.

Прыгодзіч, М. Р. Пра беларускую «трасянку» і не толькі... (Да юбілею Герда Генцэля) / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2013. – № 7. – С. 35–36.

Прыгодзіч, М. Р. Генчэль Герд, Цэлер Патрык. Змешанае маўленне, змешаны дыскурс, тыпы моўцаў. Беларуская і руская мовы і змешанае маўленне ў беларускіх сем'ях / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2013. – № 7. – С. 36–40 ; № 11. – С. 29–32 ; 2014. – № 3. – С. 30–33. (Аўтарызаваны пераклад з нямецкай мовы М. Прыгодзіча і А. Прыгодзіч.)

Прыгодзіч, М. Р. Аўтарская неалагізацыя ў сучасных славянскіх мовах / М. Р. Прыгодзіч // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : тэз. дакл. XV Міжнар. з'езда славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г. / Нац. акад. навук Беларусі ; рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 137–146.

Прыгодзіч, М. Р. Авторская неологизация в современных славянских языках / М. Р. Прыгодзіч // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : тэз. дакл. XV Міжнар. з'езд славістаў, Мінск, 20–27 жн. 2013 г. : у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі ; рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – Т. 1 : Мовазнаўства. – С. 34.

Прыгодзіч, М. Р. Энцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч, У. М. Завальнюк, В. К. Раманцэвіч. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2013. – 808 с.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Acta Albaruthenica. – Warszawa, 2013. – Т. 13. – С. 376–379. – Рэц. на кн.: Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка (каля 223 тысяч слоў). – Мінск : Тэхналогія, 2012.

Валье Николь. Бывае і так // Валье, Н. Мульти : новеллы / Н. Валье ; пер. М. Прыгодзіча. – Киев : Освита України, 2013. – С. 132–140.

Прыгодзіч, М. Р. Прадмова / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2013. – С. 3–4.

Прыгодзіч, М. Р. Хоць і не былі філолагамі па адукацыі / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2013. – С. 127–147.

Прыгодзіч, М. Р. Прыслоўе ў гаворках Брэсцка-Пінскага Палесся / М. Р. Прыгодзіч, І. М. Курловіч // Моўнакультурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся : зб. навук. арт. / рэдкал.: М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2013. – С. 108–110.

Прыгодзіч, М. Р. Аўтарскія неалагізмы: ад аказіянальнасці да ўзуальна-нарматыўнай кадыфікацыі / М. Р. Прыгодзіч // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : матэрыялы навук. канф. да 75-годдзя праф. Г. М. Малажай, Брэст, 15 сак. 2013 г. / рэдкал.: М. І. Новік [і інш.]. – Брэст : Альтэрнатыва, 2013. – С. 11–14.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Социология. – 2013. – № 4. – С. 134–135. – Рэц. на кн.: Завальнюк, У. М. Энцыклапедычны слоў-

нік рэлігійнай лексікі беларускай мовы / У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч. – Мінск : Изд-во Гревцова, 2013. – 808 с.

Прыгодзіч, М. Р. «Вялікі слоўнік беларускай мовы» Ф. Піскунова як спроба літаратурна-моўнай кадыфікацыі пазаслоўнікавай лексікі на пачатку XXI ст. / М. Р. Прыгодзіч // Слова ў кантэксце часу: да 85-годдзя праф. А. І. Наркевіча : зб. навук. пр. : у 2 т. / пад агул. рэд. В. І. Іўчанкава. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2014. – Т. 1. – С. 450–455.

Прыгодзіч, М. Р. «Вялікі слоўнік...» Фёдара Піскунова і кадыфікацыя пазаслоўнікавай лексікі / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2014. – № 5. – С. 32–34.

Prygodich, M. History of the Belarusian Language // Regional Development and the Baltic Sea Region / M. Prygodich, E. Korshuk, S. Gustavsson ; ed. T. Branka, A. Bernarciak. – BUP, Uppsala University, 2014. – S. 29–35.

Прыгодзіч, М. Р. Ён жыў у роднай мове, і ў ёй ён застанецца назаўжды... (Замест прадмовы) / М. Р. Прыгодзіч // Піскуноў Фёдар. Мова як сістэма: Правапіс у святле камп'ютарна-лінгвістычнага аналізу / склад.: К. Ф. Піскуноў, К. М. Пучынская ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Рэд. часоп. «Роднае слова», 2014. – С. 5–8.

Прыгодзіч, М. Р. Наступнік Івана Насовіча / М. Р. Прыгодзіч // Піскуноў Фёдар. Мова як сістэма: Правапіс у святле камп'ютарна-лінгвістычнага аналізу / склад.: К. Ф. Піскуноў, К. М. Пучынская ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Рэд. часоп. «Роднае слова», 2014. – С. 299–305.

Прыгодзіч, М. Р. Не толькі аўтографы далёкіх нашых продкаў / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2014. – № 3. – С. 47. – Рэц. на кн.: Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. Л. Калечыц. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 271 с.

Германізмы ў беларускай мове / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч, Г. Генцэль / пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2015. – 303 с.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Беларус. лінгвістыка. – 2015. – Вып. 74. – С. 152–156. – Рэц. на кн.: Дзятко, Д. Яўхім Карскі: бацька навуковага беларусазнаўства / Д. Дзятко. – Мінск : Харвест, 2014. – 64 с.: іл. – (Серыя «100 выдатных дзеячаў беларускай культуры»); Дзятко, Д. В. Прафесар Міхаіл Гапеевіч Булахаў: нарыс жыцця і навуковай дзейнасці / Д. В. Дзятко. – Мінск : Медысонт, 2015. – 100 с.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. IV, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 1. – С. 89–90. – Рэц. на кн.: Золтан, А. Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам / А. Золтан. – М. : Индрик, 2014. – 224 с.

Прыгодзіч, М. Р. Аўтарскія неалагізмы: ад індывідуальнага словаўжывання да агульналітаратурнага прызнання / М. Р. Прыгодзіч // Усход-

неславянскія мовы ў сучаснай лексікаграфіі : зб. навук. арт. / рэдкал. Д. В. Дзятко [і інш.] ; навук. рэд. Д. В. Дзятко, адк. рэд. В. В. Урбан. – Мінск : БДПУ, 2015. – С. 193–200.

Прыгодзіч, М. Р. З гісторыі беларускай тэрміналогіі / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – С. 6–19.

Прыгодзіч, М. Р. З увагай да моўнай рэчаіснасці: слова пра Браніслава Плотнікава / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2015. – № 12. – С. 42–43.

Прыгодзіч, М. Р. Прадмова / М. Р. Прыгодзіч, У. І. Куліковіч // Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Прыродазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – С. 3–5.

Прыгодзіч, М. Р. Прадмова / М. Р. Прыгодзіч, У. І. Куліковіч // Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : РІВШ, 2015. – С. 3–5.

Прыгодзіч, М. Р. Рыгор Піўтарак: ад мовы ўкраінскай да мовы беларускай / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2015. – № 6. – С. 39–41.

Прыгодзіч, М. Р. Даследчыца нямецка-беларускіх моўных кантактаў: Да юбілею Вольгі Галай / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2016. – № 11. – С. 39–40.

Прыгодзіч, М. Р. Ён мову спазнаваў усё сваё жыццё... / М. Р. Прыгодзіч // Беларускія слова: тэорыя і практыка : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. 75-годдзю з дня нараджэння праф. Б. А. Плотнікава, Мінск, 15 снеж. 2015 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. праф. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2016. – С. 5–9.

Прыгодзіч, М. Р. Жылі ў адным доме / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі (у гонар праф. Э. Смулковай) : зб. арт. / рэдкал.: І. Э. Багдановіч [і інш.] ; пад рэд. І. Э. Багдановіча, М. І. Свістунай. – Мінск : БДУ, 2016. – С. 26–27.

Прыгодзіч, М. Р. Навуковая спадчына прафесара Льва Шакуна ў гісторыі беларускага мовазнаўства / М. Р. Прыгодзіч // Мова – Літаратура – Культура : матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 верас. 2016 г. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск : РІВШ, 2016. – Ч. 1. – С. 4–6 ; Ч. 2. – С. 4–6.

Прыгодзіч, М. Р. Польская мова як пасярэдніца запазычвання слоў нямецкага паходжання ў помніках старабеларускага пісьменства (папярэднія заўвагі) / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі (у гонар праф. Э. Смулковай) : зб. арт. /

рэдкал.: І. Э. Багдановіч [і інш.] ; пад рэд. І. Э. Багдановіч, М. І. Свістунай. – Мінск : БДУ, 2016. – С. 170–173. (Беларусіка = Albaruthenica; кн. 37.)

Прыгодзіч, М. Р. Прадмова / М. Р. Прыгодзіч // Памяць і слава: Леў Міхайлавіч Шакун. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал.: М. Р. Прыгодзіч (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2016. – 214 с.: іл. – С. 4.

Прыгодзіч, М. Р. [Рэцэнзія] / М. Р. Прыгодзіч // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія. – 2017. – № 3. – С. 83–84. – Рэц. на кн.: Bieder, H. (Hrsg.). Anton Luckevič. Belaruskaja hramatyka. Vil'nja, 1916 : n 2 Bde. Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität. – 2017. – Bd. 1. – 474 S. ; Bd. 2. – 461 S. (Studia Slavica Oldenburgensia, 28. 1; 28. 2.)

Прыгодзіч, М. Р. Акадэмік Р. П. Піўтарак як даследчык беларуска-ўкраінскіх моўных сувязей / М. Р. Прыгодзіч // Мова як фактар захавання нацыянальнай ідэнтычнасці: беларуска-ўкраінскі кантэкст = Мова як фактор збережэння нацыянальнай ідэнтычнасці: білорусько-український контекст : матэрыялы навук.-практ. канф., Мінск, 25 мая 2017 г. / Пасольства Украіны ў Рэсп. Беларусь. – Мінск : Ковчег, 2017. – С. 28–31.

Прыгодзіч, М. Р. Віктар Пятровіч Красней (Памяць вучонага) / М. Р. Прыгодзіч // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філалогія. – 2017. – № 1. – С. 133–135.

Прыгодзіч, М. Р. Вышэй за ўсё цаніў мудрасць роднага слова: Віктар Красней: In memoriam / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2017. – № 1. – С. 50.

Прыгодзіч, М. Р. Палеаграфічнае даследаванне выданняў Францыска Скарыны / М. Р. Прыгодзіч // Гістарычнае мовазнаўства ў кантэксце міждысцыплінарных даследаванняў : Міжнар. навук. канф., Мінск, 25–26 кастр. 2017 г. : зб. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. І. У. Будзько, Н. В. Паляшчук. – Мінск : Права і эканоміка, 2017. – С. 247–252.

Прыгодзіч, М. Р. Палеаграфічныя асаблівасці выданняў Францыска Скарыны / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2017. – № 5. – С. 20–22.

Прыгодзіч, М. Р. Спазнаўшы слова сэнс / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2017. – № 9. – С. 45–46. – Рэц. на кн.: Старычонак, В. Д. Мнагазначнасць слова ў беларускай мове : у 3 кн. / В. Д. Старычонак. – Мінск : Колорград, 2017. – Кн. 1 : Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі. – 273 с.

Псалтыр / склад. У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. М. Завальнюка. – Мінск : Рым.-Катал. прыход Св. Сымона і Св. Алены, 2017. – 404 с.

Пригодич Н. Г. Германизмы в старобелорусском языке: прямое заимствование или польское посредничество / Н. Г. Пригодич // XVI Междунар. съезд славистов, Белград, 20–27 авг. 2018 г. : тез. докл. – Београд : Чигоја штампа, 2018. – Т. 1 : Језик. – С. 290–291.

Прыгодзіч, М. Р. Беларускае слова праз стагоддзі: «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2018. – № 1. – С. 47–49.

Прыгодзіч, М. Р. Інавацыйныя працэсы ў лексічным складзе беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Лексікалогія беларускай мовы ў даследаваннях і каментарыях : дапаможнік / Г. І. Кулеш [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 156–189.

Прыгодзіч, М. Р. Каб не страціць сваё этнічнае «я» / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: тэрмін і вобраз : зб. арт. па матэрыялах навуковых чытанняў, прысвеч. памяці праф. В. П. Краснея, Мінск, 27 снеж. 2017 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 7–12.

Прыгодзіч, М. Р. Прадмова / М. Р. Прыгодзіч // Лексікалогія беларускай мовы ў даследаваннях і каментарыях : дапаможнік / Г. І. Кулеш [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2018. – С. 3–4.

Псалтыр / склад.: У. М. Завальнюк, М. Р. Прыгодзіч, В. К. Раманцэвіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. М. Завальнюка. – 2 выд., выпр. і дап. – Мінск : Рым.-Катал. прыход Св. Сымона і Св. Алены : БДУ, 2018. – 396 с.

Прыгодзіч, М. Р. Звяртацца да Бога на адзінай літаратурнай мове: што (хто) перашкаджае / М. Р. Прыгодзіч / Беларуская мова ў сакральнай сферы: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 21 лют. 2018 г. / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; рэдкал.: С. Л. Гаранін (адк. рэд.), І. У. Будзько, Т. В. Пятрова. – Мінск : Беларус. навука, 2019. – С. 247–254.

Прыгодзіч, М. Р. Навуковае крэда – беларуская нацыянальная тэрміналогія: Слова пра Любоў Антанюк / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2019. – № 4. – С. 26–27.

Прыгодзіч, М. Р. З песняй у душы / М. Р. Прыгодзіч // Чалавек з сонечнаю ўсмешкай: кніга пра Алега Лойку / рэдкал.: А. Бельскі (уклад.) і [інш.]. – Мінск : Выд. Зміцер Колас, 2019. – С. 218–219.

Прыгодзіч, М. Р. Асоба і творчая спадчына прафесара В. П. Краснея / М. Р. Прыгодзіч // Філалагічная адукацыя : навук.-метад. зб. / рэдкал.: А. І. Бельскі (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. – Вып. 3. – С. 50–53.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова як кансалідуючы фактар беларускага грамадства (да пытання аб ролі лінгвістаў БДУ ў працэсе беларусізацыі ў 1920–я гг.) / М. Р. Прыгодзіч // Роль універсітэцкага образования и науки в современном обществе : материалы междунар. науч. конф., Минск, 26–27 февр. 2019 г. / Беларус. гос. ун-т ; редкол.: А. Д. Король (пред.) [и др.]. – Мінск : БГУ, 2019. – С. 122–127.

Прыгодзіч, М. Р. Змешанае беларуска-рускае маўленне ў святле сацыялінгвістычнага вымярэння: манаграфія пра «трасянку» / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2019. – № 6. – С. 50–52.

Прыгодзіч, М. Р. І старое пісьмо скрозь вякі загаловыць... : 3 нагоды факсімільнага выдання «Аповесці пра Трышчана» / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2019. – № 11. – С. 47–49.

Прыгодзіч, М. Р. Чытанні ў гонар ксяндза Завальнюка / М. Р. Прыгодзіч // Нар. воля. – 2019. – 5 лістап.

Прыгодзіч, М. Р. Германізмы ў беларускай мове: гісторыя пытання, навуковыя дасягненні і перспектывы далейшага даследавання / М. Р. Прыгодзіч // Актуальныя аспекты беларусістыкі : матэрыялы VI Міжнар. кангрэса беларусістаў, Мінск, 27–29 мая 2015 г. : зб. арт. / пад рэд. І. Э Багдановіч [і інш.]. – Мінск : Кнігазбор, 2020. – С. 109–118.

Прыгодзіч, М. Р. Любоў Антанюк як даследчык беларускай нацыянальнай тэрміналогіі / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: тэрміналогія і тэрміназнаўства : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння праф. Л. А. Антанюк, Мінск, 26 крас. 2019 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; Акад. кіравання пры Прэзідэнце Рэсп. Беларусь ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 32–35.

Прыгодзіч, М. Р. Мікола Шабоўнік як стваральнік і даследчык аўтарскіх неалагізмаў / М. Р. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : матэрыялы IX Міжнар. навук. канф., прысвеч. памяці праф. А. Я. Міхневіча, Мінск, 15–16 кастр. 2020 г. / рэдкал.: А. А. Радзевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 119–122.

Мова анлайн: матэрыялы дыскусіі / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] // Звязда. – 2020. – 19 лют. – С. 6.

Прыгодзіч, М. Р. На філалагічным сумежжы / М. Р. Прыгодзіч // Мова – літаратура – культура : матэрыялы IX Міжнар. навук. канф., прысвеч. памяці праф. А. Я. Міхневіча, Мінск, 15–16 кастр. 2020 г. / рэдкал.: А. А. Радзевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2020. – С. 3.

Прыгодзіч, М. Р. Словы вучняў і калег / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае разуменне свету: да 70-годдзя Паўла Аляксандравіча Міхайлава / уклад. Д. Дзятко, С. Шахоўскай. – Мінск : БДПУ, 2020. – С. 68–69.

Бідэр Герман. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, Г. Генчэля. – Мінск : БДУ, 2021. – 223 с. – (Замежная беларусістыка.)

Прыгодзіч, М. Р. Амбасадар беларусістыкі Эльжбета Смулкава / М. Р. Прыгодзіч, І. Багдановіч // Род. слова. – 2021. – № 6. – С. 43–44.

Прыгодзіч, М. Р. Аўтарская неалагізацыя ў беларускай мове : дапаможнік / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2021. – 175 с.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская мова як складнік гісторыі і сучаснасці БДУ / М. Р. Прыгодзіч // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філалогія. – 2021. – № 2. – С. 5–12.

Прыгодзіч, М. Р. З берагоў быліннага Дуная / М. Р. Прыгодзіч // Літ. і мастацтва. – 2021. – 19 лют. – С. 10 (аўтарам артыкула памылкова ўказаны Зіновій Прыгодзіч. Удакладненне аб гэтым змешчана ў: Літ. і мастацтва. – 2021. – № 8 (26 лют.)).

Прыгодзіч, М. Р. З думай пра Беларусь / М. Р. Прыгодзіч // Бідэр Герман. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве / склад.: А. А. Прыгодзіч, М. Р. Прыгодзіч ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча, Г. Генчэля. – Мінск : БДУ, 2021. – С. 6–10. – (Замежная беларусістыка.)

Прыгодзіч, М. Р. Мудры навуковец і настаўнік. Да 95-годдзя з дня нараджэння Льва Шакуна / М. Р. Прыгодзіч // Род. слова. – 2021. – № 9. – С. 39–40.

Прыгодзіч, М. Р. На шляху да моўнага суладдзя / М. Р. Прыгодзіч // І сказаў Хрыстос: «Ідзіце да Мяне...» : матэрыялы навук. чытанняў «Мова – Рэлігія – Культура», прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння і 30-годдзю беларусазнаўчай дзейнасці ксяндза-каноніка У. Завальнюка, Мінск, 25 кастр. 2019 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. праф. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Колорград, 2021. – С. 6–8.

Прыгодзіч, М. Р. Слова беларускае праз гады. Да 80-годдзя Германа Бідэра / М. Р. Прыгодзіч, А. Прыгодзіч // Род. слова. – 2021. – № 10. – С. 56–57.

Прыгодзіч, М. Р. У навуцы і выкладанні разам (аб сумеснай працы лінгвістаў Інстытута мовазнаўства Акадэміі навук і Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта) / М. Р. Прыгодзіч // Беларуская мова – галоўная гісторыка-культурная каштоўнасць нацыі і дзяржавы (да 90-годдзя Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа) : зб. навук. арт. : у 2 ч. / пад агул. рэд. І. Л. Капылова ; навук. рэд.: В. У. Міцкевіч, І. У. Ялынцава. – Мінск : Беларус. навука, 2021. – Ч. 2. – С. 82–89.

Прыгодзіч, М. Р. У слове Божым бачыць ён збавенне / М. Р. Прыгодзіч // І сказаў Хрыстос: «Ідзіце да Мяне...» : матэрыялы навук. чытанняў «Мова – Рэлігія – Культура», прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння і 30-годдзю беларусазнаўчай дзейнасці ксяндза-каноніка У. Завальнюка, Мінск, 25 кастр. 2019 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. праф. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : Колорград, 2021. – С. 56–58.

Піўтарак Рыгор. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве / склад.: І. І. Караткевіч, М. Р. Прыгодзіч, А. І. Скапненка ; пад агул. рэд.

М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2022. – 224 с., [4] арк. каляр. іл. – (Замежная беларусістыка.)

Прыгодзіч, М. Р. Аб дзейнасці кафедры беларускага мовазнаўства БДУ па ўпарадкаванні і ўніфікацыі беларускай навуковай тэрміналогіі / М. Р. Прыгодзіч // Беларус. лінгвістыка. – 2022. – Вып. 88. – С. 49–59.

Прыгодзіч, М. Р. Германізмы ў старабеларускай мове на фоне старопольскай мовы і іх адлюстраванне ў стараўкраінскай і старарускай мовах / М. Р. Прыгодзіч // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія. – 2022. – № 1. – С. 30–39.

Прыгодзіч, М. Р. Дацэнт І. М. Шчарбакова як даследчык гісторыі і сучаснага стану беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: на хвалях часу : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. памяці дац. І. М. Шчарбакавай, Мінск, 23 лют. 2022 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2022. – С. 3–7

Прыгодзіч, М. Р. На сумежжы роднасных моў // Рыгор Піўтарак. Выбраныя працы па беларускім мовазнаўстве / склад.: І. І. Караткевіч, М. Р. Прыгодзіч, А. І. Скапенка ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2022. – С. 4–8. – (Замежная беларусістыка.)

Прыгодзіч, М. Р. На шляху ад філалогіі да філасофіі / М. Р. Прыгодзіч // Круглов, А. А. Мы все рождаемся для жизни (малоизвестный автопортрет). – Минск : Изд. центр БГУ, 2022. – С. 340–341.

Прыгодзіч, М. Р. Беларуская палеаграфія : вучэб.-метад. дапам. / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2023. – 212 с.

Прыгодзіч, М. Р. Прафесар Л. І. Бурак як даследчык сінтаксісу беларускай мовы / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае слова: марфалогія і сінтаксіс : матэрыялы рэсп. навук. чытанняў, прысвеч. 90-годдзю з дня нараджэння праф. Л. І. Бурака, Мінск, 25 лют. 2020 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: А. А. Радзевіч, М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : РІВШ, 2023. – С. 35–38.

Прыгодзіч, М. Р. Станіслаў Гайда [Некралог] / М. Р. Прыгодзіч // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія. – 2023. – № 2. – С. 137–138.

Прыгодзіч, М. Р. Лексіка германскага паходжання як аб'ект даследаванняў беларускіх лінгвістаў / М. Р. Прыгодзіч, А. А. Прыгодзіч // Einheit(en) in der Vielfalt von Slavistik und Osteuropakunde / H. Bartels, Th. Menzel, J. P. Zeller. – Lausanne ; Berlin ; Bruxelles ; Chennai ; New York ; Oxford : Peter Lang, 2023. – S. 343–356.

ПРАДМОВА.....	3
ПУЦЯВІНАМІ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА.....	4
Складаныя прыметнікі з першым лічэбніковым кампанентам у гісторыі беларускай мовы.....	4
Да гісторыі складаных прыметнікаў у беларускай мове	10
Сложные прилагательные в старобелорусском языке	17
З гісторыі перакладу евангельскіх тэкстаў на беларускую мову	30
Германізмы ў беларускай мове: гісторыя пытання, навуковыя дасягненні і перспектывы далейшага даследавання	35
Германізмы ў старабеларускай мове на фоне старапольскай мовы і іх адлюстраванне ў стараўкраінскай і старарускай мовах	45
Моўная кадыфікацыя ў ВКЛ: з гісторыі даследавання і магчымых шляхі вырашэння праблемы	57
Старабеларускія лексіконы як спроба графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі мовы.....	59
Ён азбукай да нас звяртаецца і сёння... Асветнік Кірыла – першанастваўнік усіх славян.....	61
Палеаграфічнае даследаванне выданняў Францыска Скарыны	66
І старое пісьмо скрозь вякі загаворыць... (З нагоды факсімільнага выдання помніка старабеларускага пісьменства).....	71
З гісторыі беларускай тэрміналогіі.....	76
Хоць і не былі філолагамі па адукацыі... ..	89
Беларуская мова як складнік гісторыі і сучаснасці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.....	108
Беларуская мова як кансалідуючы фактар беларускага грамадства (да пытання аб ролі лінгвістаў БДУ ў працэсе беларусізацыі ў 1920-я гады)	119
Беларуская мова: гісторыя і сучасныя перспектывы.....	125
Словаскладанне ў гісторыі беларускай мовы (зключэнне доктарскай дысертацыі)	133

НАТАЛЯЮ СМАГУ СЛОВАМ САКАВІТЫМ ...	142
Аўтарская неалагізацыя як моўны феномен.....	142
Індывідуальна-стылістычныя прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці словаўтварэння, функцыянальны статус.....	154
Дзе хвалі ціхаплыннай Вісліцы... (3 лексікі гаворкі вёскі Лышча)	163
Каб душэўна разняволіцца... (Невядомае пра І. Замоціна)	173
АДЧУЎШЫ СЛОВА ТАЯМНІЦЫ...	176
Асоба і творчая спадчына прафесара В. П. Краснея.....	176
Дацэнт І. М. Шчарбакова як даследчык гісторыі і сучаснага стану беларускай мовы.....	182
«Вялікі слоўнік беларускай мовы» Ф. Піскунова як спроба літаратурна-моўнай кадыфікацыі пазаслоўнікавай лексікі на пачатку ХХІ ст.	186
СПІС АСНОЎНЫХ ПУБЛІКАЦЫЙ.....	192

Навуковае выданне

Прыгодзіч Мікалай Рыгоравіч

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА І МОВАЗНАЎСТВА:
НА СУМЕЖЖЫ ТЫСЯЧАГОДДЗЯЎ**

Адказы за выпуск *Ж. В. Запартыка*

Мастак вокладкі *М. А. Сарасек*

Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*

Камп'ютарная вёрстка *В. Ю. Шантаровіч*

Падпісана да друку 07.12.2023. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.

Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 12,55. Ул.-выд. арк. 13,41.

Тыраж 45 экз. Заказ 385.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.